

SZABÓ ÁRPÁD

Periklész kora

Történeti és politikai áttekintés

c Szabó Árpád, 1977

Felelős kiadó a Magvető Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Vilmon Gyula · Műszaki
vezető Sebestyén Lajos · Tipográfus Tóth Éva
A fedelet Fajó János tervezte · Kiadványszám
2701 · Megjelent 10,2 (A 5) iv terjedelemben,
1977-ben · New Times betűtípusból · MA 2951
76–1581 Dabasi Nyomda, Budapest-Dabas
Felelős vezető: Földes György igazgató
Szedte a Nyomdaipari Fényszedő Üzem
(76.9379 8)

ISBN 963 270 426 6

BEVEZETÉS

Stellt man dem Philologen die Aufgabe, *seine* Zeit vermittelt des Altertums besser zu verstehen, so ist seine Aufgabe eine ewige.

Nietzsche: Wir Philologen

(Örök a filológus feladata akkor, ha *saját* korát kell az ókor segítségével megértenie.

Nietzsche: Mi, filológusok. 106.)

A tárgyilagosságra, a teljes elfogulatlanságra irányuló törekvés olyan követelmény, amelyet joggal támaszt az olvasó minden történeti munkával szemben. Hozzászoktattak bennünket ehhez a 19. század eleje óta a tudományos történetírás nagymesterei. Jelmondata lehetne mindezeknek a történészeknek az, amit *Tacitus** (i. sz. kb. 55–117) így foglalt össze:

* E kötet magyar szövege a MTA helyesírási szabályaihoz igazodik. Kényesebb kérdés az idegen nevek átírása. Nem kifogásolható, ha megtartjuk az eredeti írásmódot a latin nevek esetében; tehát pl. *Tacitus* éppen úgy, mint *Julius Caesar*. A görög neveket viszont -- anélkül hogy az Akadémia erre vonatkozóan egyértelműen intézkedett volna -- az utóbbi évtizedek gyakorlata *fonetikus*an és nem *latin*os alakjukban írja át; tehát pl. *Phutarkhosz* ('*kh* és '*sz*'), és nem *Phutarchus*. Ezt a gyakorlatot követem én is. Sőt éppen ebben a kötetben nem követhettem az Akadémiának még azt a tanácsát sem, hogy „az ókori személynevek egy részét a megállapodott magyaros kiejtést követve magyarosan írjuk”, pl. *Dárius* („Dareiosz” helyett). Mivel éppen az ilyen nevek ritkák szövegemben, ezeknek a magyaros átírása fokozta volna a disszonanciát a többihez viszonyítva. Eltérek a fonetikus átírástól a következő fontosabb esetekben:

1. Azt a hangot, amelyet a latin *ch*-val jelöl, *kh*-val írom át. De megtartom a hagyományos írásmódot a már magyaros lett görög szavak esetében; tehát: *archeológia*, *archaikus* stb.

2. Megtartom az *x* betűt.

3. Megtartom a *ph*-t, jóllehet ezt nagyon sokszor *f*-nek ejtjük, pl. *filozófia*, *szofisztika* stb.

4. Megtartom a görög *y*-t, amit *ü*-nek ejtünk.

sine ira et studio – „elfogultság és részrehajlás nélkül”. Ha ez nincs meg a történetésben, akkor műve nem is tarthat igényt a „tudományos” értékjelzőre. Hiszen a tudomány végső célja – azt mondják az igazság kutatása. És hogyan remélhetné a múltnak megszállott bűvára az igazság megtalálását, ha nincs meg benne a minden érdek fölé emelkedő, szinte már hideg tárgyilagosság, objektivitás? E szerint az ideál szerint a történetíró érdektelenségének, tárgyilagosságának olyan magas fokúnak kell lennie, hogy munkáját csakugyan nem is igazolhatja más, mint a feltétlen meggyőződés: a megtalált, vagy megtalálni vélt igazság – ebben az esetben a történeti igazság – önmagában is érték.

A történetírónak ez a tárgyilagosságra irányuló törekvése a közfelfogás szerint akkor lehet a legcredményesebb, amikor a történeti munka tárgya az írótól időben és térben egyaránt távol esik. Mert ebben az esetben a jelennek már alig lehet köze a végleg lezárt múlthoz, és így a történetíró korának, jelenének aktuális problémái nem is befolyásolhatják ítéletét a múltról. Éppen ebben áll az ókori történet legnagyobb előnye a közvélemény szerint. Azok, akik ezzel a rég múlt korral foglalkoznak – akár történészek, akár filológusok –, szinte már nem is a jelenben élnek. A jelennek nem sok köze lehet az ő tudományukhoz. (És talán nekik sem a jelenhez?) Így aztán nem csoda, ha ők lehetnek a legtárgyilagosabbak.

De hát lehetséges-e egyáltalán ily módon, szinte

időtlenül – és mindenesetre a *jelen* nélkül –, történetírás? Hiszen az eleven, a szerves történetiszemlélet mindig a jelenből indul ki. Innen megy vissza kutató pillantásunk az események szinte végtelennek tetsző során át a mindjobban elhomályosuló múltba, az ismeretlen eredet felé. Éppen ezért a történeti szemléletnek is mindig éppen úgy elengedhetetlen alanya, szubjektuma a mindenkori jelen, mint ahogy tárgya, objektuma a vizsgált múlt. Az objektív történeti igazság is csak akkor érték igazán, ha az számunkra is, tehát a jelenben is érvényes. Mert ne felejtjük el, hogy a történeti mű korántsem egyszerűen csak a megtörtént események rekonstruálása, tükörképe, hanem kísérlet a mindenkori jelen részéről a múlt megértésére.

De hát miért van egyáltalán szüksége a jelennek a múltra? – Bármennyire különösnek hangzik is talán az első pillantásra: a jelen a múlton keresztül igazában mindig önmagát akarja megérteni. *Historia est magistra vitae* – „A történelem az élet tanító-mestere”. A történelmen keresztül ismerjük meg az életet, saját korunkat. Mert a történelem ott és akkor kezdődik el igazán, ahol és amikor az ember fölismeri, hogy a jelen függvénye a múltnak; nemcsak a közelmúltnak, hanem a távolabbinak is éppen úgy, mint ahogy a származástanban a legutolsó tag függvénye minden előtte állónak, tehát a legelsőnek is.

A jelen megismerése a múlton keresztül – ez nem azt jelenti, mintha a történelem természettudomá-

nyos törvényszerűségek megállapítására törekednék, vagy mintha a jelenben a múlt visszatérését láthatnánk. A történelem nem ismétli meg önmagát. A történeti események egyszeriek, és soha meg nem ismétlődnek, nem térnek vissza újra. De a mindig új és változó események mögött a múlt szerkezete (struktúrája) és helyzetei (szituációi) időnként mégis meglepően emlékeztetnek régebbi hasonló szerkezetekre, helyzetekre. Ennek az azonos szerkezetnek a fölismerése és önmagunkra vonatkoztatása az, ami megkülönbözteti az igazi történelmet a szárazon regisztráló krónikától.

Nem szabad persze azt hinnünk, mintha a történetíró feladata lehetne: nyíltan vagy itt-ott a sorok között párhuzamot vonni a múlt és a jelen eseményei között. Minden történeti analógiakeresés – allegorizálás „A karthágói harangok” mintájára – félreérti és többé-kevésbé meg is hamisítja a történelmet. Ha ez volna a feladat, akkor a történész munkája alig volna egyéb, mint ízetlen kulcsregénygyártás.

És mégis. . . Minden történetíró, bármelyik korral foglalkozott is, megírta a múltból szóló művében egy kissé mindig saját korának a történetét is. Nemcsak azért van ez így, mert a jelen a múltat mindig újjáteremti saját képére és hasonlatosságára, hanem részben azért is, mert a történetíró legigazabb és legmélyebb problémája minden művében, akár tudatosan, akár öntudatlanul, de mindig saját legaktuálisabb jelene. A történelem nemcsak a múltnak

a tudománya, hanem egyszersmind a jelené is. Minden igazi történeti munkában benne van a múlton kívül az a jelen is, amelyben a szerző művét megírta. Éppen úgy van ez, mint ahogy az ismert „Napóleon sírja” festményen rajta van Napóleon is, bár az első pillantásra talán alig felismerhetően. Mint Kierkegaard írta egyszer: „A szemlélő ezen a képen az első pillantásra csak egy sírdombot lát, és jobbra-balra tőle egy-egy magas fát. A két fa között egy üres folt a távoli horizont, és semmi több. Ennyi az egész kép. De ha elmélyedve figyeljük annak az üres foltnak a körvonalait, egyszerre csak megdöbbenve ismerjük föl benne Napóleon alakját. Ettől a perctől kezdve pedig többé nem is nézhetünk már úgy erre a képre, hogy ne lássuk rajta a síron és a fákon kívül egyszersmind magát Napóleont is.”

Természetes ezek után, hogy nekünk 1942-ben „Periklész kora” valami egészen mást jelent, mint amit 1877-ben *Wilamowitz*-nak jelentett (lásd alább, a 16. lapon). A mi újjáértékelésünk, új látásmódunk éppoly kevésbé történethamisítás, mint ahogy nem volt az a *Wilamowitzé* sem több mint 65 évvel ezelőtt. Pontosan ugyanazokra a történeti adatokra, dokumentumokra építünk mi is, mint amelyekre akkoriban a nagy filológus épített. Még az adatokhoz fűzött interpretációban sem lesz lényeges a különbség a mi magyarázatunk és a régebbi értékelés között. És mégis, mi egészen más eredményre jutunk. Mert igazában *Wilamowitz* az „At-

तिकai Birodalom dicsőségéről” mondott beszédében éppen úgy a saját korát ünnepelte, mint ahogy mi is a saját korunkat szeretnénk megérteni „Periklész korán” át.

Előrebocsátjuk még, hogy ez a periklészi korról adott rövid áttekintés nem törekszik teljességre. Alig egypár új szempont fölvetéséről van itt csak szó, amelyeknek a továbbgondolását az olvasóra szeretnénk bízni. Nem tájékoztatja ez a tanulmány az olvasót a kor művelődéséről, kultúrájáról, társadalmi és belső állami életéről, irodalmáról és művészetéről sem. A terjedelemre való tekintettel meg kellett elégednünk a történet és a politika vázlatával, azzal a kerettel magával, amely kitöltésre vár.

A mai ember, ha klasszikus műveltségről, antik görög irodalomról, művészetről vagy filozófiáról hall, önkéntelen is Athénre gondol. Ez a név, *Athén*, már évszázadok óta gyűjtőfogalom, amelyben jól elfér mindaz, amit a művelt közvélemény általában a klasszikus görögségről tud, vagy tudni vél. Mert ha tudják is némelyek, hogy Athén nem volt kivétel nélkül minden klasszikus alkotás szülőföldje, azért mégis ehhez a városnévhez fűződik a legtöbb görög emlék. Athén és a Parthenón már réges-régen éppen úgy szimbólumai az egész görög ókornak, mint ahogy a római (latin) kultúráé a másik városnév: Róma.

Nem csodálkozhatunk ezen, ha meggondoljuk, hogy Athén már az i. e. 5. században, Periklész korában a görög szellemi élet gyűjtőmedencéje (iskolája) volt. Éppen ez, a Periklész korabeli Athén az, amelynek képe megjelenik lelki szemcink előtt, ha görög kultúráról beszélünk. Ekkor, Periklész korában érte el Athén külsőleg is azt a formát, amelynek romjait még ma is megcsodáljuk. A modern régészek is belátták, hogy minden későbbi építmény

az Akropoliszon csak meghamisítja, szinte „beszennyezi” a legtisztább és legtökéletesebb „periklészi Athént”; éppen ezért el is távolítottak innen mindent, az Erekhtheion kivételével, ami nem Periklész korából származik. Mert amiképpen Athén – éppen Periklész szavai szerint a történetíró Thukydidesznél – „az egész görögség iskolája”, ugyanúgy Periklész kora az ókori görög történelem legfényesebb lapja.

Az ember szinte hajlandó volna azt gondolni – ha nagy vonásokban áttekinti azt a pár évtizedet, amelyet a történelem Periklész névvel jelöl –, mintha tulajdonképpen nem is az ókori görögség életének „belső magánügyéről” volna itt szó, hanem mintha éppen ez a pár esztendő az egész emberiség történelmének egyik legfigyelemreméltóbb szaka-sza lett volna. – És mégis, mennyire problematikus még ma is ez a pár évtized még a klasszikus ókor legjobb ismerői számára is! Mindnyájan elismerik ugyan kivétel nélkül, hogy ez a korszak volt Athén történelmének a fénykora, de ez mit sem változtat azon, hogy úgy látszik, mégsem tudnak megegyezni abban, hogy végül is mit gondoljunk hát erről a fénykorról. Hogyan ítéljük meg, és hogyan értékeljük?

A nagy angol történész, *E. A. Freeman* (1823–1892) például, aki egészen bizonyos, hogy jól ismerte a görögség egész történetét, egy alkalommal állítólag úgy nyilatkozott, hogy szívesen odaadná hazája, Anglia történelmének 14 dicsőséges év-

századát, ha életének csak egyetlenegy óráját is a Periklész korabeli Athénben élhetné le. Ugyanakkor viszont *J. Burckhardt* (1818–1897) úgy gondolta, hogy Periklész kora olyan állapotokat jelentett, amelyeknek átélését a 19. század minden józan, nyugodt polgára kikérné magának. Halálosan szerencsétlennek érezné magát a periklészi Athénben akkor is, ha történetesen nem a névtelen rabszolgák tömegéhez tartozna, vagy ha nem az attikai hégemonia egyik szövetséges államának az alattvalója volna, hanem ha szabad, teljes jogú athéni polgár lehetne. Mert az állam ebben a korban kerékbe törte az egyéniséget, állandó inkvizícióval ellenőrizte polgárait, teljesítik-e vele szemben a kötelességüket. A névtelen följelentők, a szikofanták, besúgók és demagógok beláthatatlan tömege fenyegette minden „szabad” athéni polgár biztonságát és lelki nyugalma. „És mégis -- fejezi be *Burckhardt* szenvedélyes méltatlankodását nincs a világnak az a biztonságérzete, békés nyugalma, amely fölérne az akkori athéniak életérzésével.” – Mert valahogy azt ne higgyük, hogy *Burckhardt* nem tudja kellőképpen értékelni Periklész korának a nagyszerűségét. „Meg kellett egyszer érnie az emberiségnek az athéni dicsőség e rövid évtizedeit” – írja egy másik helyen –, „nemcsak azért, hogy ez vigaszul szolgáljon a későbbi nemzedékeknek, hanem talán még sokkal inkább azért, hogy majd később egyszer fölmérhesse az ember, mire volt képes a görög szellem.”

Burckhardtnak ez a két látszólag ellentmondó

megnyilatkozása jól megfér egymás mellett, szervesen beleillik abba a monumentális képbe, amelyet az antik görögség egész kultúrájáról olvasói elé vetít. A szürke mindennapok nyűgje és a szellemi élet ragyogó, maradandó alkotásai nála mint kibékíthetetlen ellentétek kerülnek szembe egymással. Minél sötétebb, vigasztalanabb a kietlen hétköznapiak sora, annál nagyszerűbb és ragyogóbb a szellem ünnepe. Ezt látta Periklész korában. Mert Athén az i. e. 5. században bántó ellentéte mindannak, amit az öntudatos szabad svájci polgár a 19. században az államról elképzel, és amit tőle joggal elvár. Mert az állam Burckhardt szemében csak elkerülhetetlen kényszerűség, szükséges rossz, aminek azonban sohasem volna szabad öncéllá válnia. Az állam feladata az kellene hogy legyen, hogy biztosítsa a társadalom szabadságát, nyugalma, gondtalanságát) rajta kívül eső magasabb célok érdekében. Periklész Athénje azonban nem vigyáz polgárainak sem az életére, sem a vagyonára. Az egyén szabadságát korlátlan önkénnyel úgy köti gúzsba, ahogy akarja. A magánember vagyonát kitüntető (!) liturgia vagy elkobzás formájában bármikor elveheti. A demokrácia pedig, bár fölszabadítja az egyént, ugyanakkor mégis szinte teljes lemondást követel tőle úgyszólván mindarról, ami a modern ember számára „magánélet”. A nép, a *démosz* uralma gyakran még féktelenebb, még türelmetlenebb, mint az egyeseké. A „szabad” Athénben demagógok és szikofanták gondoskodnak a gyűlölet, a tár-

sadalmi nyugalanság ébren tartásáról. Az ember háta szinte borsózik azoknak az athéni szörnyűségeknek a hallatára, amelyeket Burckhardt élénk színekkel ecsetel.

Szerencsére azonban ez még Burckhardt szerint is csak az egyik oldala az éremnek. Ugyanebben a korban születnek meg a görög szellem és művészet bámulatos alkotásai, amelyeknek élvezetében fölfrissülhet a közélet sanyarú küzdelmeiben elfáradt athéni polgár.

De hát valóban igaza lenne Burckhardtnak? Csakugyan ilyenek lettek volna az athéni állapotok? Vagy talán ebben az irtózásban csak a francia liberalizmus gondolatvilágában élő és a szaját állammentes szférájára féltékeny svájci nyárspolgár érzelmeit kellene fölismerünk, amint ezt Burckhardtól egyik magyar méltatója a század elején írta? – Nehéz volna ezekre a kérdésekre egyszerű tömondatokban válaszolnunk. Mert Periklész korát csakugyan még akkor is kérdésesnek, problematikusnak kellene tartanunk, ha eltekintenénk minden túlságosan egyéni, érzelmi állásfoglalástól. Mi volt egyáltalán ennek a kornak a világnézete? Miben látta társadalmi, állami létének legfőbb célját, értelmét? Mivel jellemezhetnénk legjobban Periklésznek és kortársainak a gondolatvilágát?

Sokan Periklészt pánhellén nemzeti hősnek tartják, akinek a kezében az athéni hegemonia csak eszköz lett volna arra, hogy az apró városállamokat egységes birodalomná forrassza össze. Ez lett volna

végső politikai célja, s egyszersmind a kor gondolatvilágának vezérmotívuma is. E szerint a felfogás szerint minden egyéb, így pl. a periklészi demokrácia is csak eszköz, amely hivatva lett volna arra, hogy elősegítse a cél megközelítését. Periklésznek arra kellett törekednie, hogy Athén erős és hatalmas legyen, mert csak így kristályosodhatott volna köréje a megalakítandó görög egység. A katonai erő növelése volt az athéni demokrácia célja. Ezért csatlakozott volna az arisztokrata Periklész a nép, a *démosz* ügyéhez. Ez a felfogás tehát Periklész korában a görög állami egység előkészítését és ennek a tervnek a tragikus bukását látja. Érdeemes lesz megemlítenünk, hogy e felfogás legismertebb úttörője, A. Schmidt 1877-ben Jénában publikálta Periklész-monográfiáját. Nem kell hozzá sok képzelőerő, hogy a megjelenés évszámából fölismerjük a szerzőnek azt az élményét, amely döntő befolyással volt rá akkor, amikor megfogalmazta véleményét Periklész koráról. Szinte természetes, hogy pár évvel a német birodalmi egység megalakulása után a német történész minden célzatosság, tendencia nélkül hajlamos lehetett arra, hogy Periklészben a görög egységre törekvő politikust lássa. Ugyanennek a nagy német élménynek a hatása alatt tartotta Wilamowitz ugyancsak 1877-ben a császár születésnapján egyetemi beszédét Greifswaldban az „Attikai Birodalom dicsőségéről” („Reden und Vorträge”, 30). Ma már nehezünkre esik komolyan vennünk azt, hogy a nagy filológus akkoriban nem

átallotta a görög államok iszthmoszi szövetségét „Staatenbund”-nak nevezni, célozván egyszermind arra is, hogy a déloszi szövetség megalapítóinak viszont a „Bundesstaat” állapot lebegett célként a szemük előtt.

De nem csodálkozhatunk ezek után azon sem, ha 1936-ban viszont, amikor a demokrácia kérdése újra komolyan foglalkoztatni kezdte a világ közvéleményét, egy francia szerző, *R. Cohen* éppen a demokráciában akarta fölismeri Periklész korának legfőbb politikai gondolatát. Itt már nincs szó megalkotandó görög egységről vagy centralizációról. Még az attikai hegemonia gondolata is elhomályosul, háttérbe szorul a mögött az eszme mögött, amely állítólag Periklész szemei előtt lebeghetett. Mert Periklész igazi célja mégiscsak az lehetett, hogy megvalósítsa, ha nem is az egész athéni lakosságnak, de legalább maguknak a teljes jogú athéni polgároknak a demokráciáját. Sőt ha arra gondolunk, hogy Athén ezekben az évtizedekben csakugyan minden alkalmat megragadott arra, hogy a déloszi szövetség városállamaiban – vagy legalábbis ezek közül a legjelentősebbekben – lehetőleg a demokráciát juttassa uralomra a kevésbé megbízható oligarchiával szemben, akkor nem lepődünk meg már az ilyenfajta megfogalmazáson sem – amely egyébként nemcsak Cohennél merül föl: Athén maga köré akarta gyűjteni az apró görög városállamokat és szigeteket, mint anya a gyermekeit, hogy

vezesse őket a közös cél, az egyenlőség és a szabadság eszméi felé.

Ez a megfogalmazás már szinte a francia forradalom jelszavaira, az emberi jogokra vagy a modern demokráciák elveire emlékeztet. Ha ilyesmit olvasunk, kétféleképpen reagálhatunk: vagy önkéntelenül is ugyanabban a síkban látjuk a periklészi Athént, mint a modern demokráciákat, vagy – ha nagyon óvatosak akarunk lenni – túlhangsúlyozzuk a különbséget az ókori és a modern demokráciák között. Pedig ez az utóbbi éppen olyan téves és félrevezető lehet, mint pusztán a „demokrácia” név alapján a két államformának, a réginek és az újkornak az azonosítása. Mert pl., ha nagyon akarnánk hangsúlyozni a párhuzamot, feltehetnénk akár még azt a kérdést is: vajon a periklészi demokrácia hogyan oldotta meg a munkanélküliség vagy a munkanélküli-segély problémáját? Mert bármennyire meglepő is az első pillantásra: az athéni politikusoknak ilyen kérdésekkel is foglalkozniuk kellett már az i. e. 5. században. Gondoljunk csak arra, mit ír Plutarkhosz (i. sz. kb. 40–120) Periklészről ebben az összefüggésben. A Periklész-életrajz 12. fejezetéből idézzük az alábbiakat.

„Az ifjabb korosztályok katonai szolgálatot teljesítettek, és így megvolt a lehetőségük arra, hogy részük legyen az állam közös jólétében. De Periklész nem akarta sem azt, hogy a katonai szolgálatra nem kötelezett dolgozó réteg megrövidüljön, sem pedig azt, hogy ez a réteg tétlenül, munka nélkül

henyéljen, és ingyen részesüljön a közös jólétben. Ezért nagy építkezésekkel és hosszú lejáratú közmunkákkal foglalkoztatta a népet. Ily módon aztán a lakosságnak az a része is, amely otthonát őrizte, éppen úgy hozzájutott a közös vagyon gyümölcseinek az élvezéséhez, mint a megerősített pontok helyőrsége vagy a táborok katonasága.”

Érdemes lesz már ezen a helyen egy pár magyarázó megjegyzést fűzni az idézett szövegrészlethez. A „közös vagyon”, amelynek élvezetéből Periklész az athéni polgárság egyik rétegét sem akarja kizárni, a perzsaellenes déloszi szövetség tagjainak évi hozzájárulása („adója”) a hadviselés közös költségeihez. Az aktív háború a perzsák ellen, úgy látszik, már régebben abbamaradt. De Athén továbbra is készenlétben tartotta a flottát és a megerősített pontok helyőrségét. A szövetségesek egy része – különösen a kisebb városok és szigetek – már kezdettől fogva nem annyira hajókontingenssel és katonasággal, mint inkább pénzbeli hozzájárulással támogatta a közös hadviselést. Úgy látszik, a szövetségben való részvételnek ez a formája a nyugodtabb, háborúmentes években egyre általánosabbá lehetett. Egy idő múlva a szövetség pénztára is átkerült már a déloszi Apollón-templomból Athénbe. Az athéni polgárság tehát átvette legalábbis a szövetségesek egy részétől a katonáskodás terheit. Időről időre az athéni ifjak évjárataiból állították ki a flotta légénységét és az egész déloszi szövetség hadierejének nagy részét. A katonák zsoldját természetesen a

déloszi szövetség pénzéből fedezték. De ugyanebből a pénzből fedezték a nagy athéni építkezéseket is. Mint az előbbi idézet mondja: „Periklész nem akarta, hogy a katonai szolgálatra nem kötelezett dolgozó réteg megrövidüljön. . .”

De miért *nem* volt katonai szolgálatra kötelezve az athéni lakosságnak az a része, amelyről Plutarkhosz-szövegünk beszél? – A forrás maga nem ad közvetlen választ erre a kérdésre. Egyéb értesüléseink alapján viszont a következőkre gondolhatunk: Bizonyos, hogy az athéni lakosság szegényebb rétegéről van szó. Nem lehetett ezeket sem lovas, sem nehézfegyverzetű gyalogos katonai szolgálatra kötelezni már csak azért sem, mert a katonának -- antik szokás szerint -- nemcsak teljes fegyverzetét (ha lovas volt, a lovát is) kellett saját költségén beszereznie, hanem saját pénzéből fedezte egész ellátását is a katonáskodás ideje alatt. Az a szegényebb réteg, amelyről itt Plutarkhosz beszél, nyilván csak mint zsoldos katona jöhetett számításba. Az idősebb évjáratokat viszont már nem szívesen vették be sem a zsoldosseregbe, sem a hajók legénységébe.

Érdemes lesz föl hívnunk a figyelmet arra is, milyen szavakkal írja körül Plutarkhosz görög szövege azt a fogalmat, amelyet magyarra a „dolgozó réteg” megjelöléssel fordítottunk: *banauszosz okhlosz*. A „banauszosz” jelző közvetlen jelentése ugyan csak a „kovácsműhellyel” kapcsolatos munkára utal; de nem kétséges, hogy ennek a szónak a hangulata

lekicsinylő árnyalatú volt már az ókorban is; ugyan-
ebben az értelemben vette át ezt a megjelölést több
mai európai nyelv. A „banauszosz” ellentéte – akár
egy személyre, akár többre alkalmazzák e megjelölést – a *műveltnék* és a *kifinomultnak*. Még egyértelműbb a másik szó, a főnév: *okhlosz* = „tömeg” vagy még inkább: „csőcselék”. Ennek a „dolgozó rétegnek” vagy durvább megfogalmazásban: a „műveletlen csőcseléknek” akart tehát munkaalkalmat teremteni Periklész.

De voltaképpen nem az itt most a lényeges, hogy „munkásoknak”, „dolgozóknak” vagy „csőcseléknek” fordítjuk-e Plutarkhosz szavait. Bármelyik megjelölést választjuk is, nyilvánvaló, hogy az antik szerző *szabad emberekről* beszél. Periklész nem rab-szolgáknak, hanem szegény, de szabad kézműveseknek teremtett munkaalkalmat akkor, amikor a déloszi szövetség közös katonai célokra befolyó pénzéből fedezvén a kiadásokat – hosszú lejáratú közmunkákba, hatalmas építkezésekbe kezdett. Athén nagyarányú fölvirágzásáért tehát a déloszi szövetség kis görög államai és szigetei fizettek.

De miért *nem* akarta Periklész, hogy a „dolgozók tétlenül henyéljenek”? Ugyanolyan lett volna talán a Periklész korabeli Athén viszonya a munkanélküliséghez és a munka kérdéséhez, mint amilyennek jól ismerjük ezt több jelenkori modern államból? – Vigyázzunk, mert könnyen meglehet, hogy éppen az ilyen tetszetős, jól sikerült párhuzamok lesznek a Periklész korabeli görög állapotok megértésének

legfőbb akadályai. Mert az előbb idézett szövegrészlet alapján könnyen hajlamosak lehetünk akár arra a föltételezésre is, mintha az antik görögség számára a munka ugyanazt az etikai értéket is jelenthette volna, mint amit manapság jelent. Periklész nem akarta, hogy egyesek munka nélkül részesüljenek a közös jólétben; nyilván azért nem akarta ezt -- gondolhatnánk --, mert rájött arra, hogy „a munka az élet sója”. -- Ezzel a megokolással azonban már benne is volnánk abban az értékrendszerben, amelynek egyik legrégebbi nyoma talán az az ókeresztény jelmondat [*Ora et labora, dabit deus omnia bona!* „Imádkozzál és dolgozzál! A többit majd megadja Isten!”] A munkának ez az etikai értékelése még erősebb hangsúlyt nyert napjainkban az időről időre föllépő társadalmi betegség, a *munkanélküliség* következtében. Erre vallanak nemcsak az olyan úton-útfélen hangoztatott mondások, mint „*A munka nem szégyen!*” vagy: „*A munka nemesít!*” -- hanem még inkább az, hogy több modern állam alkotmánya biztosítja polgárai számára -- mint *elidegeníthetetlen kiváltságot* -- a munkához való jogot.

Minden jel arra mutat, hogy a modern ember már csakugyan megtanulta értékelni a munkát; vagy legalábbis: már nemigen merné bevallani a munkától való irtózását, és különösen: nem merne beszélni a munka *megvetéséről*. Arról se sokan adnak ma már számot maguknak, hogy szinte minden nyelv olyan szavakkal, kifejezésekkel írja körül a *munkát*, amelyek ezt egyértelműen a „kín”, a „gyöt-

relem” vagy a „nyomorúság” fogalomkörébe utalják. A munkát az ember régebben természetesen *nem szerette*.

Ami az antik görögséget illeti, a szegényparaszt költő, *Hésziodosz* az archaikus korban (az i. e. 7. században) még csakugyan azt hirdette, hogy „a munka nem szégyen”. De a klasszikus korra már korántsem áll ez a fölfogás. Hallgassuk csak meg, hogyan próbálta átértékelni ezt a régi, érthetetlen mondást *Kritiasz*, a híres szofista az 5. század végén vagy a 4. elején Platón művében:

„Hát te csakugyan azt hiszed, *Szókratész*, hogy *Hésziodosz* úgy gondolta volna: nem szégyen bőrfeldolgozással vagy szatócskodással foglalkozni? De hisz ez lehetetlen! Nem, Hésziodosznak valami egészen másra kellett gondolnia! Mert ez a fajta munka, bizony, mégiscsak szégyen!” (Platón, *Kharmidész* 163 B–C).

A munka modern felmagasztalását a klasszikus görögség nem ismerte. Egyszerűen megdöbbenő az a szigorúság, amellyel minden fizikai munkát a megvető „banauszosz” szóval bélyegeztek meg, ha ennek célja pénzkeresés vagy pláne egyszerűen csak az élet fenntartása volt. Nem volt kivétel ez alól még az alkotó művész sem, ha fizikai munkát végzett. A kortársak szemében pl. a halhatatlan szobrász, *Pheidiasz* is csak banauszosz volt, és *Plutarkhosznak* körülményesen mentetnie kellett az athéni *Sztoa poikilé* nagy festőjét, *Polygnótoszt* azal a kifogással, hogy ő *nem* mint munkás és *nem*

is pénzért festette ki a Csarnokot, hanem egyszerűen csak azért, mert ezzel a művével elismerést, dicsőséget akart szerezni (Plut., Kimón 4). A görög ösztönös idegenkedéssel fordult el mindattól, ami „banauszosz”, még akkor is, ha ez elválaszthatatlanul összeforrott a legmagasabb művészettel. Mint Plutarkhosz egy másik alkalommal írta (Periklész 2): nem volt kortársai között olyan nemes ifjú, aki a piszai (éliszi) Zeusz-szobor láttára *Pheidiasz*, vagy az argoszi Héra láttára a másik művész, *Polykleitosz* helyébe kívánta volna magát. Mert bármennyire megcsodálták is ezeket a remekműveket az ókor műértői, nem felejtették el azt sem, hogy ezeknek a létrejöttéhez mégiscsak az kellett, hogy alkotójuk munkával szennyezze be a kezét.

Ha figyelembe vesszük ezt a munkától való irtózást -- ami, hangsúlyozzuk: sokkal jellemzőbb a klasszikus görögség gondolkozására, mint az archaikus kori Hésziodosz ellenkező értelmű megnyilatkozása --, bizalmatlanok leszünk minden olyan kísérlettel szemben, amely a periklészi demokráciát és az 5. századi athéni állapotokat a modern viszonyok mintájára próbálná elképzelni. Hogy a munka problémájánál maradjunk, akadt magyar szerző is, aki e század elején (Hornyánszky Gy.) az athéni demokrácia bukásával kapcsolatban ilyesféle elgondolásnak adott hangot: Az athéni demokráciát tulajdonképpen „polgárai önzése” buktatta meg. Mert az állam már nem a termelőmunkának, hanem a kényelmes élvezetnek lett a színhelyévé. Polgárai

többé már nem dolgozni, hanem élvezni akartak. – Ez a felfogás tehát a munkától való irtózást teszi felelőssé az állami élet és ezzel együtt az egész athéni kultúra hanyatlásáért. – Persze sokkal valószínűbb, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz. Mint már *Nietzsche* hangsúlyozta a görög államról írt tanulmányában: Az antik embernek a munkához való viszonya *nem független* a rabszolgaság intézményétől. A munkától való irtózásban nemcsak az ősi emberi kényelemszeretet, a lustaság jut kifejezésre, hanem az is, hogy az ókorban a munkának legalább egy részét minden további nélkül át lehetett hárítani a rabszolgákra. Ugyanakkor persze a rabszolgaság intézménye hozzájárult a klasszikus görög kultúra bámulatos kivirágzásához is. Nietzsche megfogalmazása szerint: ahhoz, hogy a szellemi élet fejlődésnek mély és széles alapja legyen, az emberek többségét feláldozták a kisebbség kedvéért. A feláldozott többség dolgozott nemcsak önmagáért, hanem a kultúrateremtő kisebbségért is. – Jóllehet ma már semmi esetre sem tudjuk elfogadni Nietzschének azt a tételét, hogy az európai kultúra lényegéhez hozzátartozik a rabszolgaság, és még kevésbé értünk egyet azzal a gondolattal, hogy a mi modern európai kultúránknak éppen azért kellene majd tönkremennie, mert nincsenek rabszolgáink – el kell ismernünk, hogy ez a tétel az ókori görögségre mindenesetre érvényes. Bár Periklész az előbbi idézet szerint a szabad kézművesek számára teremtett munkaalkalmat a Parthenón építkezéseivel, mégis

a klasszikus görög kultúra és ezen belül az athéni demokrácia elképzelhetetlenek a rabszolgaság intézménye nélkül. Ez a demokrácia nem ismerte az elidegeníthetetlen emberi jogokat, sőt még az egyenlőség gondolatát sem. – A periklészi közmunkatervvel kapcsolatban tehát aligha lesz célravezető a modern ipari államokban időnként föllépő *munkanélküliségre* és az ezzel kapcsolatos *munkanélküli segélyre* gondolnunk.

A hamis modern párhuzamoktól egyébként annyival is inkább óvakodnunk kell, mert éppen ebben a korban számos olyan jelenséggel is találkozunk majd, amely – éppen úgy, mint Periklész demokráciája – a történelem más, ismertebb korszakaira emlékeztet. Anélkül hogy a legparányibb ferdtésre volna szükségünk, és anélkül hogy a helyzetképek egy-egy motívumát célzatosan hangsúlyozni akarnánk, szinte „kulcstörténetet” is írhatnánk Periklész koráról. Minthogy ez az utóbbi semmi esetre sem lehet célunk, arra törekszünk majd, hogy magunk helyett lehetőleg inkább forrásainkat beszéltessek. Egyik ilyen forrásunk lesz pl. a történetíró *Thukydidesz*.

Mint ismeretes, a periklészi demokrácia legnagyobb megrázkódtatása – amely egyszersmind véget is vetett a görög kultúra e legemlékezetesebb virágzásának – az ún. *peloponnészoszi háború* volt. Ennek a háborúnak a történetét írta meg Thukydidesz, aki művének bevezető fejezeteiben nagyjából a következőket mondja:

„Hozzákezdtem munkám megírásához rögtön e háború kitörésekor, mert előre láttam, hogy ez a háború nagyobb és jelentősebb lesz minden korábbinál. Ezt egyrészt abból következtettem, hogy mind a két hadviselő fél teljes fölkészültséggel látott a küzdelemhez; másrészt meg abból, hogy láttam: a görög államok hosszabb-rövidebb átmeneti semlegesség után előbb-utóbb mind csatlakoznak majd a küzdő felek egyikéhez vagy másikához. Csakugyan úgy is lett. Mert ez a háború nemcsak a görögség és a barbárok egy részének, hanem úgyszólván az egész emberiségnek legnagyobb megrázkódtatása volt.”

Manapság, majdnem két és fél ezer évvel Thukydész után, ezeknek a szavaknak szinte még súlyosabb, még pregnánsabb a jelentése, mint akkor volt, amikor szerzőjük leírta őket. Hát nem érvényes-e azóta is az emberiségnek minden későbbi háborújára – vagy legalábbis közülök azokra, amelyeket a történelem érdemesnek ítélt arra, hogy valóban számon tartson –, hogy „ez a háború nagyobb és jelentősebb minden korábbinál”? És vajon melyik későbbi nagy háború nem lett „úgyszólván az egész emberiség legnagyobb megrázkódtatása”?

A történelem eddig tehát igazat adott, sőt mintha egyre inkább igazat akarna adni Thukydész magvas szavainak. A peloponnészoszi háború egyébként csakugyan egyedülálló jelenség a világtörténelemben – éppen úgy, ahogy előzményei is azok. A küzdő felek egyike, Spárta, a demokráciát akarta

megsemmisíteni. A demokrata hatalom, Athén viszont mindenekelőtt gazdaságilag akarta megnyerni a háborút: arra számított, hogy Spárta pénzforrásai hamarosan ki fognak merülni (Thuk. I 142). Nem fegyvereiben bízott Athén, előre látta, hogy a háború elején a spártaiak lesznek fölényben, de remélte, hogy flottája és kimeríthetetlen anyagi segélyforrásai előbb-utóbb biztosítják majd számára a végső győzelmet (Thuk. I 142 k.). – Érdekesek még a hadviselés földrajzi feltételei is. Periklész azt sajnálta legjobban, hogy Athén és Attika nem tengeről körülrzárt sziget (Thuk. I 143): „Gondoljátok csak meg, mi volna, ha mi egy szigeten élnénk! Ki volna akkor nálunk megközelíthetlenebb?” – Amellett úgy látszik, hogy ez a gondolat nemcsak Periklész fantasztikus ötlete volt, amely legfeljebb fölényes mosolyt vált ki a repülőgép korszakában élő olvasóból. Nem is csak Thukydidesz volt az, aki ezt a vágyálmot tulajdonította Periklésznek. Ugyanígy gondolkozott Athénről az egyik egykorú tanulmányának – szinte azt mondhatnánk: a legrégebb görög állampolitikai eszmefuttatásnak – ismeretlen nevű szerzője is. (A történetírók és filológusok *Pszeudo-Xenophón*nak nevezték el ezt az író-t. A szóban forgó munka ugyanis – amelynek címe: „*Az athéni államról*” – Xenophón írásai között maradt fön-n.)

„Csak egy hiányzik az athénieknek” – írja ez a szerző. „Ha ti. az athéniek egy szigeten élnének, és ha ugyanúgy a tenger urai volnának, mint ahogy

most azok, akkor hatalmukban állana az is, hogy tetszésük szerint bárkinek megtorlás nélkül kárt okozzanak. Mint a tenger urai bármilyen ellenséges betörést könnyen megakadályozhatnának. Ők maguk viszont kényük-kedvük szerint pusztíthatnák ellenségeik területét. Még a demokrácia megbuktatásától sem kellene tartaniok, ha csakugyan sziget volnának.”

Valóban, Athén a peloponnészoszi háború kitörésekor nem sokat törődött azokkal a szárazföldi területeivel, amelyekről előre tudták az athéniek, hogy előbb-utóbb úgyszólván védhetetlenné lesznek a katonailag – a szárazföldön mindenesetre – erősebb, fegyelmeczetebb Spárta támadásaival szemben. Athén számára csak a tenger és a szövetségesek voltak a fontosak, mert az athéniek előre tisztában voltak azzal, hogy ezektől függ majd végső győzelmük (Thuk. I 143).

Amiképpen a periklészi „közmunkatervvel” kapcsolatban óvakodnunk kell a helytelen, modern analógiáktól, ugyanúgy nem szabad, hogy félrevezzessen bennünket a periklészi Athén államformájának a neve, a *demokrácia* szó sem. Mélyreható, lényeges különbségek vannak az athéni demokrácia és a modern demokráciák között – még akkor is, ha eltekintünk most attól, hogy az antik „népuralom” eleve kizárta a politikai hatalomból nemcsak a rabszolgákat, hanem még a nőket, a teljes jogú szabad athéni polgárok felcségeit is. Emeljük ki ez-

úttal a kevésbé szembetűnő, de nem kevésbé lényeges különbségek közül pl. a következőt.

A modern demokráciák és a velük kapcsolatos parlamentarizmus egyik súlyos hibájának sokan azt tartják, hogy ezek háború esetén éppen lényegük, belső szerkezetük miatt nem tudnak rövid idő alatt határozottan cselekedni, ha adott pillanatban valamely hirtelen fogant, egységes terv gyors keresztülvitelére volna szükségük. – Viszont ugyanezt a fogyatékoságot éppen a demokratikus Athén vezető politikusa, Periklész állapította meg az i. e. 5. században nem Athénről, hanem a demokráciaellenes Spártáról és szövetségeseiről.

Inkább az a tény kell hogy elgondolkoztasson bennünket, hogy már a periklészi demokráciát is azzal vádolták a kortársak, amit az újkorban sem hagynak kihasználatlanul a demokráciák és a parlamentarizmus bírálói. Vajon kielégíti-e ti. a demokrácia és a parlamentarizmus a „felelősség” követelményét? Ott, ahol valamely határozatért, döntésért a számbeli többség a felelős, ott igazában senki sem felelős. Ezt állítja az „Athéni állam” c. munka szerzője is:

„Az olyan államok, amelyeknek kormánya kevesek kezében van, kénytelenek megtartani a katonai szövetségeket és az esküvel megerősített szerződéseket. Mert ha nem tartanák meg ezeket, vajon kik volnának ezért felelősek, ha nem éppen azok, akik előbb megkötötték, majd utóbb megszegték a kérdéses szerződést? – Ott viszont, ahol a *nép* köti

a szerződéseket, megegyezéseket, ott az egyes ember mindig átháríthatja a felelősséget arra, aki a szerződésre vonatkozó javaslatot a népgyűlés elé terjesztette, vagy aki a szavazást elrendelte. Mert az ilyen esetekben az egyes ember mindig azt állíthatja, hogy ő nem volt ott akkor, vagy hogy ő nem is értett egyet a határozattal” (Pszeudo-Xenophón).

A különös viszont az, hogy a periklészi Athén – ellentétben a modern demokráciákkal – nem ismeri a parlamentarizmust, a minisztériumokat, sőt még a pártok intézményét sem. Igaz, ami a *pártokat* illeti, előfordultak az ókori athéni demokráciában politikai tömörülések, társulások, *hetairiák*, de ezek többé-kevésbé mindig illegális színezetűek voltak, és mindig könnyen fölkeltették az összeesküvés gyanúját. Amiképpen nem voltak pártok, ugyanúgy nem voltak választók és képviselők sem az athéni demokráciában. Sőt nem volt még *kormány* sem, amelyet bizalmatlansági szavazattal meg lehetett volna bukztatni. Athénben a szuverén nép, a *démosz* kormányozta önmagát mint népgyűlés, „ekklészia”. A népgyűlésnek tagja volt minden teljes jogú felnőtt athéni polgár, tehát körülbelül 40 000 ember. Valójában persze határozatképes volt a népgyűlés már akkor is, ha csak 5000 tagja gyűlt össze. Ideális elgondolás szerint az egész nép összetételében egyöntetű (homogén) tömeg. Éppen ezért bármilyen kis rész belőle képviselhetette az egészet, amiképpen egy csepp víz a tengerből összetételében azonos az egész tengerrel. Ezért volt az is, hogy az athéniek

szinte minden olyan esetben, amelyben a modern demokráciák *választással* döntenek, sorsot húztak (*K. Reinhardt*). Erre az elgondolásra vezethető vissza az is, hogy az athéni alkotmány nem ismerte a fokozatosan emelkedő hivatali pályafutást, a rómaiak *cursus honorumát*. Mindenki azonnal elnyerhetett sorsolás útján egyszerre bármilyen magas állami hivatalt – föltéve, hogy előzetes vizsgálat alapján nem zárták ki az illetőt az egész hivatalképes népgyűlésből, az ekklésziából. Az egyetlen fontos állami tisztség, amelyet nem sorsolás, hanem választás útján töltöttek be, a hadvezérség (sztratégia) volt. Minden évben tíz sztratégoszt választottak, és egy időben egy volt a tíz közül évről évre: Periklész. – Nem volt ennek a demokráciának még államügyésze sem, akinek hivatalból kötelessége lett volna ügyelnie az állam érdekeire. Az állam érdekeiért Athénben elvben mindenki felelős volt; ezért szaporodtak el a besúgók, a szikofanták.

Felelősnek érezte magát az államért az athéni „nyárspolgár” is. Amióta Athén tengeri hatalommá lett, ez a réteg volt a legfontosabb államfenntartó. Ettől kezdve a politika a „nyárspolgár” dolga lett. Ez a polgári réteg fölényben érezte magát Athén szabad szövetségeseivel szemben, akik lassanként a leigázott alattvalók színvonalára süllyedtek, és ugyanúgy a nagyszámú Athénben élő bevándorolt idegennel, az ún. *metoikoszokkal* szemben. Ezekkel szemben az athéni polgárság az volt, amit manapság [1942!/] leginkább a „Herrenvolk” idegen kifejezés-

sel írhatnánk körül. Ennek a rétegnek azonban nem volt „faj”-problémája. Igaz, éppen Periklész reformja alapján, csak azt ismerték el teljes jogú athéni polgárnak, aki igazolni tudta származását, illetőleg azt, hogy szülei mindkét ágon teljes jogú athéni polgárok voltak. Ez azonban nem volt „fajkérdés”. A Periklész korabeli polgárjogpörök gyakran olyanok ellen is irányultak, akiknek görög voltát senki sem merte volna kétségbe vonni. Ezeknek a pöröknek a célja csak az volt, hogy korlátozzák azoknak a számát, akik – éppen mint athéni polgárok – bizonyos állami kiváltságokban részesülhettek, pl. esküdt bírák lehettek, vagy elvárhatták azt, hogy az állam fizesse meg helyettük a színházi belépőt.

Az athéni kispolgár éppen olyan szenvedélyesen részt vett a közösség kulturális életében is, mint a hangadó arisztokrácia. Ezt még a demokrácia ellensége, Pszeudo-Xenophón is kénytelen volt elismerni. Kétségtelen, hogy voltak ennek a rétegnek olyan érdemei, amelyekről ma is csak elismeréssel beszélhetünk. Nem is voltak ennek az öntudatos rétegnek kisebbségi érzései az egykorú arisztokráciával szemben. Az athéni kispolgár nem érezte gyűlölt ellenségének az arisztokráciát, az oligarchákat – feltéve, hogy ezek az utóbbiak nem akarták őt, a kispolgárt kiszorítani a politikából. Éppen Periklész példája mutatja, hogy az athéni polgárság méltányolni is tudta a régi nemességet. Hiszen Periklész származása szerint a legelőkelőbb arisztokraták egyike volt, éppen úgy, mint az a 30 zsarnok, akikre

a spártaiak az athéni demokrácia hatályon kívül helyezése után a kormányzást bízták. És Periklészt mégis évről évre megválasztották. (Ez pedig nem olyan választás volt, mint később a rómaiaknál pl. Augustusnak a „lemondása” és „újra megválasztása” a senatus által!) Külön tanulmányban kellene méltatnunk az athéni polgárság érdemeit, ha megbízható képet akarnánk rajzolni Periklész korának kulturális életéről. De bármennyire érdekes volna is bemutatni az 5. századi Athén társadalmi keresztmetszetét, mi most nem ezzel foglalkozunk. Irányítsuk ehelyett figyelmünket a periklészi kor kibontakozására, és tekintsük át nagy vonásokban fejlődését a kezdetektől a katasztrófáig, úgy, ahogy ez forrásaink alapján rekonstruálható.

Az a szokás, hogy az i. e. 5. század görög történelemből külön kiemeljük azt a kb. *ötven évet*, amely a perzsa háborúk egyik jelentős cseménye, a szalamiszi tengeri csata (i. e. 480) és a peloponnészoszi háború kitörése (i. e. 431) közé esik, a történetíró *Thukydidész* nyomán alakult ki. Ez az 50 év az ún. *pentékontaetia*. „Periklész kora” pedig főként az utolsó tizenöt ebből az ötven esztendőből. Nem szabad természetesen túlságosan mereven értelmeznünk az időbeli határokat, akár mind az ötven évre, akár csak magára Periklész korára gondolunk. Bármiképpen próbáljuk is meg a történeti csemények összefoglalását, akármilyen szemléletből indulunk is ki, ha azt akarjuk, hogy összefoglalásunk valamilyen elmondható egész legyen, ez a korszak is – mind az ötven év, mind maga Periklész kora – *következmény* és egyszersmind *előzmény*. Következmény a perzsa háborúk és előzmény, előkészület a peloponnészoszi háború felől nézve.

Ami a perzsa háborúkat illeti, nem kétséges, hogy ezek tették lehetővé Athén felemelkedését a többi kis görög államhoz viszonyítva: szinte nagyhatalmi

virágzását, és mindazt, ami Periklész korát emlékeztetessé teszi. De ugyanakkor megtaláljuk már a perzsa háborúban annak a végzetes ellentétnek a csíráit is, amely az ötven éven és Periklész korán át végül is a peloponnészoszi háborúra vezetett. Érdekes lesz ebben az összefüggésben visszatekintnünk a perzsa háborúk egy-egy fontos mozzanatára, annyival is inkább, mert forrásunk, *Hérodotosz* maga is szemtanúja volt Periklész korának, sőt személy szerint barátja Periklésznek. Ha megállja helyét az az állítás, hogy igazi nagyvonalú történetírás csak akkor lehetséges, amikor a jelen nem elégszik meg azzal, hogy a múlt eseményeinek valamilyen érthető összefoglalását adja – esetleg megpróbálja „visszatükrözni” a múltat –, hanem amikor a történetíró jelenének eleven formáló ereje, történeti tudatossága és felelősségérzete is érvényesül a múltban lezajlott események értelmének a kutatásában (megfogalmazásában), akkor Hérodotoszon keresztül nemcsak a perzsa háborúk lefolyását ismerjük meg, hanem bizonyos mértékig bepillantást nyerünk Periklész korába is. Ahogy ő látta a múltban lezajlott események értelmét, az jellemző kell hogy legyen Periklész korára is.

Érdekes pl. Hérodotoszban már az is, amit e történetíró „görög öntudatának” nevezhetnénk. Főleg példákat idéznünk arra, mennyire szembeállítja Hérodotosz mindazt, amit ő görögnek tart, az egész keleti perzsa világgal. Ez annyira közismert, hogy szinte nem is volna érdemes foglalkoz-

nunk a perzsa–görög ellentéttel, ha nem jutna eszünkbe, hogy igazában a helyzet a perzsa háborúk idején talán még nem is volt ennyire egyértelmű. A modern olvasónak majdnem az a benyomása, mintha a perzsa görög ellentét tulajdonképpen csak a háború folyamán lett volna tudatossá. Hiszen a görögség számbelileg nagyobb része igazában még csak nem is vett részt a perzsaellenes háborúkban. Vagy ha igen, akkor meg éppen a perzsa király szövetségese volt, vagyis a görög ügy *ellen* harcolt. A görög ügyet igazában csak egy elenyésző kisebbség, Attika és a Peloponnészosz (egy része) képviselték – nemcsak a perzsákkal, hanem a perzsabarát görögökkel szemben.

Még azt sem állíthatjuk minden bizonnyal, mintha e magatartásnak az oka kizárólag a perzsa király hatalmától való páni félelem lett volna. Szinte bizonyosra vehetjük, hogy az előtt a szalamiszi csata előtt, amely végre meghozta a döntést, volt a görögök között elég tekintélyes perzsabarát párt, amely nem is volt valami nagyon népszerűtlen. Persze nem megszervezett politikai pártra kell gondolnunk. Említettük már, hogy ezt a „párt” fogalmat az athéni demokrácia nem ismerte. Nem is abban az értelemben kell a perzsabarát „pártot” elképzelnünk, ahogy száz évvel később akadtak szószólói Athénben a makedón Philipposz ügyének – Démoszthenésszel szemben. A perzsabarátság spontánabb valami lehetett a görögök között az 5. század első harmadában. Mindenesetre valószínű, hogy Szala...

misz előtt elég sokan lehettek a görögök között olyanok, akik nem bánták volna, ha a görög város-államok is beleépülnek a „nagykirály” birodalmának szerves egészébe.

Kedvezett ennek a felfogásnak vagy hangulatnak az akkori világhelyzet. A perzsa birodalom felemelkedése nem a pillanatnyi terjeszkedés, a gyorsan elvonuló vihar benyomását keltette, hanem tartós programnak ígérkezett, végleges megszilárdulás felé tartott. Lydia és egész Kisázsia, a partvidék görög városaival együtt, éppen úgy meghódolt, mint Babilón és Egyiptom. Az ión fölkelés, ahelyett hogy megrendítette volna, még csak jobban megszilárdította a perzsa birodalmat. Bár a felkelők kezdetben jelentős katonai sikereket értek el, csakhamar fölülkerekedett a jól szervezett központi hatalom. – Nem szabad megfélemedkeznünk arról sem, hogy a perzsa birodalom már a nagy európai hadjáratok megindulása előtt terjeszkedett a nyugatabbra élő görögök rovására is, bár ez a terjeszkedés kezdetben csak a kisázsiai partvidékhez közel eső szigeteket érintette. Az egyik első ilyen lépés volt pl. *Szamosz* szigetének a meghódítása (Her. III 149). Jellemző, hogy ez is görög kérésre történt. *Szyloszón*, Polykratész testvére, miután honfitársai elűzték Szamoszból, Dareiosz királyhoz fordult, és tőle kérte: juttassa a király vissza hazájába. – Az, hogy politikai menekültek fölkeresik a nagykirály udvarát, és a perzsa uralkodó támogatását kérik, meglehetősen általános jelenség volt ebben a korban. Dareioszhoz

menekült pl. a spártaiak egykor népszerű királya, *Démaratosz*, miután trónját elveszítette (Her. VI 70). Ebben az esetben még csak nem is kényszerű menekülésről volt szó; *Démaratoszt* nem száműzték. A trónfosztást még jóformán csak tervezgették személyes ellenségei – pletykák terjesztésével (vö. Her. VI 63 kk.) –, amikor *Démaratosz* máris jobbnak látta az önkéntes kivándorlást Perzsiába. *Dareioszban* pedig volt elég politikai előrelátás ahhoz, hogy az ilyen illusztris vendéget kitüntetően fogadja.

De nemcsak a görög politika előkelőségei, bukott csillagai között akadtak perzsabarátok. Voltak ilyenek a vezető politikától távolabb álló rétegekben is. Hérodotosz elbeszélése szerint (III 133) pl. egy krotóni származású görög orvos, *Démokedész* volt az, aki a perzsa udvarban azt tanácsolta *Atossza* királynénak: biztassa férjét, *Dareioszt* a görög hadjáratra. *Démokedész* korábban a szamoszi *Polykratész* közvetlen környezetéhez tartozott; később viszont kész örömmel vállalkozott volna arra, hogy görög földön vezesse a perzsákat.

A kisázsiai dórok királynője, *Artemiszia* viszont, akiről Hérodotosz minden adandó alkalommal feltűnő érdeklődéssel, nagy elismeréssel ír – és akinek bátorságát, vakmerőségét megbámulta *Xerxész* egész környezetével együtt –, ez az *Artemiszia* önként, saját jószántából vett részt a görög hadjáratban, természetesen a nagykirály oldalán, anélkül hogy erre bárki is kényszerítette volna. Az az öt

hajó, amellyel Artemiszia csatlakozott a király seregéhez, a perzsa flotta szemefénye, ő maga pedig Xerxész bizalmasa, meghitt tanácsadója volt (Her. VIII 69, 101).

De a perzsa király oldalán harcoltak nemcsak a kisázsiai dórok, hanem szomszédaik, az iónok is, akiknek megnyerésére az utolsó percben *Themisztoklész* tett ügyes kísérletet. Amikor ugyanis a szövetséges görög hajóhad elhagyta Artemiszion hegyfokát, hogy délre vonuljon: Themisztoklész a parton hátrahagyott sziklafeliratokban szólította föl a perzsák oldalán küzdő iónokat: ne harcoljanak testvéreik ellen, ébredjenek tudatára annak, hogy Athén és Spárta minden görögért, az ő szabadságukért is küzd (Her. VIII 22). Lehet ugyan, hogy ez a felszólítás csakugyan gyanússá tette a „perzsa-barát” görögöket Xerxész szemében – ahogy erre Themisztoklész kezdettől fogva ravaszul számított –, de nem valószínű, hogy ennél nagyobb eredménnyel járt volna.

Hiszen Hérodotosz egy másik alkalommal azt írja (VIII 66), hogy minél tovább nyomult előre görög földön a perzsa sereg, annál több görög csatlakozott a királyhoz. Nem csodálkozhatunk ezen, miután a görög nemzetközi politika régebben jól bevált iránytűje, a delphoi jóshely is időnként félreérthetetlen „perzsa kilengéseket” mutatott. Az még nem is volna feltűnő, hogy az iszthmoszi szövetség két vezető állama, Athén és Spárta, Thermopylai, illetőleg Szalamisz előtt csupa kedvezőtlen jóslatot

kapott a vállalkozás várható eredményét illetően (Her. VII 140 kk. és 220). Delphoi pesszimizmusa ezen még jóval túl is ment: a jóshely még azt is megtiltotta Argosznak és Krétának, hogy a perzsáellenes szövetséghez csatlakozzék (Her. VII 148, 169).

Ha figyelmesen olvassuk Hérodotoszt, az a benyomásunk, mintha Delphoi programja eredetileg az lett volna: meg kell akadályozni minden összetűzést a perzsák és a görögök között; ha ez másképp nem lehetséges, még a meghódolás árán is. Természetes viszont, hogy később, a görög győzelem után, amikor Hérodotosz történeti munkáját írta, már Delphoinak is az volt az érdeke, hogy lehetőleg elfeledtesse korábban többé-kevésbé perzsabarát programját. De még így is fönmaradt néhány olyan adatunk, amely elég jól megvilágítja Delphoi régebbi elgondolását. Úgy látszik, a delphoi szentély papjai „új” perzsa politikájukat a lyd királynak, *Kroisosz*-nak adott jóslatuk kudarcá *után* alakították ki. Minden jel arra mutat, hogy Kroisosznak eredetileg még egyértelműen (!) azt tanácsolták Delphoiban: szövetkezzék a legerősebb görög állammal (ti. Spártával – így derül ez ki Hérodotosz szövegéből), és úgy vegye föl a harcot a fölemelkedő perzsa hatalom ellen. De ez a javaslat rosszul vált be; Kroisosz átkelt a Halysz folyón, és megdöntötte a nagy birodalmat – nem a perzsákét, hanem a saját magáét.

Ezt a kudarcot kellett Delphoinak utólag „meg-

magyaráznia” (vö. Her. I 46–56; 69–71; 75–82 és 83–91). De ettől kezdve aztán nem is mert többé állást foglalni a jóshely a perzsák ellen. Amikor pl. *Kyrosz* vezérei kezdték meghódítgatni a kisázsiai görög városokat, a knidosziak védekezésül csatornával akarták elvágni félszigetüket Ázsiától. Delphoi azonban félbehagyatta az építkezést, sőt azt is megtiltotta, hogy a knidosziak fallal torlaszolja el a szárazföldi bejáratot (Her. I 174). Így aztán *Knidosz*, nem tudván fölkészülni a védekezésre, amikor sor került rá, ellenállás nélkül meghódolt a perzsa király vezérének, *Harpagosz*-nak. – Delphoi az ión városok felkelését sem helyeselte; *Milétosz* a jóshely szavai szerint csak „rossz tervek kezdeményezője” (Her. VI 19). Nem lehetetlen az sem, hogy Delphoi éppen ennek a perzsabarát magatartásnak köszönhette megkíméltetését. A delphoiak később természetesen isteni beavatkozásról beszéltek (Her. VIII 35, vö. IX 42).

Kérdés mármost: mi lehetett az oka ennek a meglehetősen általános perzsabarát hangulatnak? – Része lehetett ebben mindenesetre a középszerűek megalkuvásra kész, józan opportunizmusának. Ezek azt tartották: a küzdelem úgylis kilátástalan; nincs értelme a fölösleges erőpazarlásnak, hiszen reménytelen minden perzsacellenes vállalkozás. Ha meg az „örültek” mégis megkísérlik a lehetetlent, akkor legjobb lesz félreállni, és bevárni a fejleményeket. Nem lehet tudni, hátha mégis sikerül az, ami egyébként nem valószínű! Így gondolkozhattak

azok a *parosziak* a perzsa oldalon, akik óvatosan „elkésték”, hogy „megvárják” a szalamiszi döntés eredményét (Her. VIII 67). De így számítottak a másik oldalon a kerkyraiak is, akik küldtek ugyan 60 hajót a szövetséges görögök és közöttük főként az athéniek megsegítésére, de aztán a „kedvezőtlen szelekre” hivatkozva tétlenül horgonyoztak Pylosz és Tainaron körül (Her. VI 168).

Az ember ne hamarkodja el a dolgot, és készüljön föl lehetőleg minden eshetőségre! Ez volt a felfogása *Gelón*-nak, a szyrakuzai tyrannosznak, aki kijelentette, hogy szívesen részt vesz a közös görög védekezésben, ha reá bízzák a fővezérséget vagy legalább a hajóhad vezetését. Amikor ezt a kívánságát elutasították, megtagadta az együttműködést, sorsukra hagyta a görögöket. De aztán titkon mégis elküldte követét ajándékokkal – még nem közvetlenül a perzsa királyhoz, csak Delphoiba. Azt az utasítást adta neki: várja meg ott az összecsapás eredményét, és ha a perzsa győzne, adja át a perzsa királynak az ő, *Gelón*, meghódolása jeléül is szimbolikus ajándékait: a földet és a vizet. De vigyázzon, ne siesse el a dolgot: ha mégis a görögök győznének, nem szükséges fölkeresnie a nagykirályt, visszatérhet minden további nélkül Szicíliába (Her. VII 163). Még a legnagyobb görög lírai költő, *Pindarosz* is azt tanácsolta szülővárosának, Thébainak, amint ezt 300 évvel később *Polybiosz* keserűen a szemére vetette (IV 31): ne törődjék a közös üggyel, maradjon semleges!

Nem kétséges tehát, hogy a megalkuvók opportunizmusa a perzsák malmára hajtotta a vizet. De talán igazságtalanok volnánk, ha egyedül csak a görögök opportunizmusát tennénk felelőssé a perzsabarát hangulatért. Lehetek ennek a hangulatnak mélyebben rejlő okai is. Érdeemes lesz emlékeztetnünk ebben az összefüggésben arra is, hogyan ír Hérodotosz a perzsa kultúráról.

„A perzsák nem állítanak szobrokat az isteneknek. Valószínűleg azért nem teszik ezt, mert nem hiszik, hogy az istenek ember alakúak volnának. Ez csak a görögök elképzelése” (I 131). Hérodotosz kortársait ez a kijelentés éppen úgy *Xenophanészre* emlékeztethette, mint bennünket. Xenophanész már majdnem egy évszázaddal azelőtt, hogy Hérodotosz e sorokat írhatta, fölvette a küzdelmet a görög vallás anthropomorfizmusa ellen (vö. *Diels, Xenophanes* 14–15 fr.). De ugyanez a helyeslő hang jut szóhoz Hérodotosznál a perzsa szokások további jellemzésében is:

„A perzsa ifjúnak csak három dolgot tanítanak meg: lovagolni, célba lőni és igazat mondani” (I 136). – „A perzsáknál ok nélkül megölni senkit sem szabad, még a királynak sem.” – „A perzsák szerint, amit megtenni nem szabad, azt ki sem szabad mondani.” – „Legrútabb szerintük a hazugság, utána meg az adósság, mert ez az utóbbi hazugságra kényszerít.” – „A perzsák úgy gondolják, hogy még soha senki apját vagy anyját meg nem ölte. Ha mégis előfordult ilyesmi, akkor utóbb a vizsgálat mindig

kiderítette, hogy az áldozat nem volt megölőjének igazi apja, mert azt mondják: nem lehetséges az, hogy az apa fia keze által veszítse el az életét.” (I 137 kk.)

A perzsa gondolkodásnak ezek az elvei erősen emlékeztetnek az archaikus kor görög bölcs mondásaira, *gnómáira*. Nemcsak tartalmukban gnómaszerűek ezek a gondolatok, hanem egyik-másik az idézett mondatok közül akár forma szerint is lehetne görög *gnóma*. – Ha semmi egyébbe nem gondolunk, csak erre a különös jelenségre, már ebből is arra kellene következtetnünk, hogy a perzsa gondolkozás nem mindenben állt messze a görögtől. Sőt mintha ez a gondolkozás egyben-másban közeledett volna a göröghöz. Mintha ebben a korban ez a két, alapjaiban annyira különböző világnézet némi konvergenciát mutatott volna. Nyilvánvaló, hogy ezek a gondolkozásbeli rokon vonások megkönnyíthették a görögök számára az esetleges perzsa fennhatóság elfogadását.

Hozzájárulhatott ehhez az a türelmes, megértő magatartás is, amelyet a perzsák az általuk meghódított népekkel, kultúrákkal szemben sok esetben tanúsítottak. Jellemző pl., hogy Hérodotosz éppen *Dareiosz*-szal, a perzsa királlyal hozza kapcsolatba a következő anekdotát:

Történt egyszer, hogy görög és indiai követek találkoztak a király udvarában. A király pedig, aki tudott a két népnek egymással összeegyeztethetetlen szokásairól, megkérdezte előbb a görögöktől:

mennyi pénzért vállalkoznának arra, hogy elhunyt szüleiket megegyék. Amikor a görögök fölháborodtan utasították vissza ezt a barbár gondolatot, Dareiosz az indusokhoz fordult, és tőlük meg azt kérdezte: Vajon mennyi pénzért volnának hajlandók arra, hogy elégecsék meghalt szüleiket, ahogy ezt a görögök teszik? Ezek persze éppen olyan megbotránkozva utasították el a király kérdését, mint előttük a görögök a hozzájuk intézett kérdést. Egyik fél sem mutatkozott hajlandónak arra, hogy akár még csak gondolatban is fölcserélje szokásait a másikéval.

Hérodotosznak ez a története erősen emlékeztet arra: mennyire foglalkoztatta a korabeli görög „felvilágosodást”, a szofisztikát a *szokás* (görögül: *nomosz*) problémája. A szofisztika persze arra az álláspontra helyezkedett, hogy a *szokás* (*nomosz*) csak *megegyezés*, *könvenció* dolga, és nem következik magából a *természetből* (a *physziszből*). Éppen ezért a felvilágosult ember, ha károsnak találja a *szokást* (a *nomoszt*), nem kell ragaszkodnia hozzá; csak a természet előírását, a *physziszt* kell mindig szem előtt tartania. Éles hangsúlyt nyert a szofistáknál ez a gondolat már csak azért is, mert a görög *nomosz* szó nemcsak *szokást*, hanem *törvényt* is jelent. Amikor tehát a szofista a *physzisz* mellett foglalt állást – a *nomosszal* szemben –, minden emberi törvénynek (*nomosz*) relatív voltát, pusztá *könvenció* jellegét hangsúlyozta. Bár Hérodotosznak Dareiosszal kapcsolatban elmondott anekdotája a *physzisz* és

nomosz ellentétéből még csak annyit emel ki, hogy a *nomosz* (a *szokás*) népenként homlokegyenest el-
lenkező is lehet, arra egyáltalán nem utal, hogy a *törvény* is csak „megszokás” volna, hiszen az is *nomosz*. Mégis jellemző, hogy ezt az anekdotát éppen a *perzsa királlyal* kapcsolatban mondják el. Mintha ezzel hangsúlyozni akarnák: a perzsák is fölismerték a szokás, a konvenció esetlegességét – bármennyire ragaszkodnak is ehhez azok, akiknek a szokásáról éppen szó van –, mint ahogy fölismer-
ték ugyanezt a görögök.

A perzsa gondolkozás tehát sok mindenben hasonlított a göröghöz. Sőt a perzsák néha meg is szégyenítették a görögöket. A perzsa király, *Xerxész* pl. nem sértette meg a nemzetközi jogot azzal, hogy az ellenség hozzá küldött követeit megölette volna, ahogy megtették ezt az ő követeivel a spártaiak (Her. VII 136).

A perzsa gondolkozásnak cz a párhuzamossága a göröggel tehát éppen úgy hozzájárulhatott a perzsabarát hangulat kialakulásához, mint az a „józan” politikai oportunizmus, amelynek az előbb már több példáját láttuk. Úgy látszik, a szalamiszi győzelem előtt a görögök nagy részének nem lett volna kifogása az ellen a perzsa program ellen, amelyet Xerxész „a föld összes országai egyesítésének” (Her. VIII 8) nevez. A mély perzsa–görög ellentét, amely minden párhuzamosság ellenére mégis mint áthidalhatatlan szakadék választja el egymástól a két világot, Szalamisz előtt mintha még nem is lett

volna tudatos. A szalamiszi győzelem pátosza kellett ahhoz, hogy ez az ellentét csakugyan tudatossá legyen. Mert nem kétséges, hogy ez után a majdnem váratlan győzelem után különös pátosz hatotta át az egész görögséget, de legkiváltképp Athént, és ez adta meg azt a döntő jelentőségű lendületet, amely annyira jellemezte Periklész korát. Érdemes lesz ebben az összefüggésben röviden áttekintenünk ennek a pátosznak mind az előzményeit, mind pedig főbb motívumait.

A két legjelentékenyebb görög városállam, amely szembeszállt a perzsa királlyal, Spárta és Athén volt. A többi mind csak függvénye volt e kettőnek vagy egyiknek a kettő közül. Ha Athén és Spárta nem kísérelte volna meg az ellenállást, nem valószínű, hogy akadt volna egy harmadik kezdeményező rajtuk kívül. Érdekes viszont a szövetségen belül Athén és Spárta egymáshoz való viszonya.

Nem kétséges, hogy a szalamiszi csatát megelőző időkben Spárta volt az erősebb a két szövetséges fél közül. Spártának mint jól szervezett katonaállamnak olyan erős hadserege volt, amelyhez hasonlóval más görög város nem rendelkezett. A görögöknek Spártával szemben érzett feltétlen tiszteletét növelhette az is, hogy Spárta volt az első görög állam, amely fölemelte szavát a perzsákkal szemben a kisázsiai vérrokonok érdekében. Amikor a kisázsiai városok sorra meghódoltak *Kyrosz* vezéreinek előtt, Spárta – bár nem küldött segítséget a szorongatottaknak – követői útján öntudatosan tiltakozott

az ellen, hogy a király görög városokat igázzon le (Her. I 152). Azonkívül szövetségese volt Spárta már a lyd *Kroiszosz*-nak is a perzsák ellen, bár akkoriban még nem került sor fegyveres összecsapásra a perzsák és a spártaiak között (Her. I 69). Az athéni-perzsa rossz viszony ennél valamivel későbbi eredetű volt. Tulajdonképpen csak akkor kezdődött, amikor az elűzött *Peiszisztatidák* a perzsákhoz menekültek. Xerxész hadi készülődéseiről is a spártaiak szereztek leghamarabb tudomást (Her. VII 239).

A perzsa háborúknak az a szakasza, amelyre itt visszapillantunk, annak a *Xerxész*-nek a támadásával kezdődött, aki 485–465 között uralkodott. Spárta és Athén, amikor tudomást szereztek a király hadi készülődéseiről, előzetes tanácskozásra hívták össze azoknak a görög államoknak a képviselőit, amelyeknek a támogatására számíthattak. A tanács -- feltehetően a spártaiak vezetésével (Thukydidesz I 18) – az Iszthmoszon tartotta gyűléseit. A vezető szerepet a tervezgetésekben mindig a spártaiak játszották. Ők tárgyaltak azokkal a görög államokkal, amelyeket a gyűlés együttműködésre szólított föl. Ilyenek voltak: Argosz, Szicília, Kerkyra és Kréta. (Érdemes lesz zárójelben megemlíteni, hogy ezek közül tulajdonképpen egyiket sem sikerült megnyerniök.) Az embernek az a benyomása, ha a forrásokat olvassa, mintha az athéniek ezekben a tanácskozásokban csak akkor szólalhattak volna meg, amikor a spártaiak a dolog lényegét már

amúgy is eldöntötték, és még akkor is vigyázniuk kellett, hogy meg ne sértsék nagy szövetségésüket. Különösen feltűnő ez a szicíliai Gelónnal folytatott tárgyalások során: az athénieket képviselő követ csak akkor jelenti ki, hogy a hajóhad vezetését nem engedhetik át Gelónnak, amikor a már előzőleg elhangzott beszédekől úgylis többé-kevésbé nyilvánvaló lett, hogy a szyrakuszi tyrannosz nem fog együttműködni a szövetségeseikkel (Her. VII 157 kk.).

Az iszthmoszi gyűlés az egyesítendő görög sereg fővezérségét a spártaiakra ruházta, mégpedig nemcsak a szárazföldi hadsereg fővezérségét – ami még érthető lett volna –, hanem a tengeri haderő, a flotta vezetését is. Spártának ebben az időben ti. még egyáltalán nem volt számba vehető hajóhada. Mindössze tíz hajót tudott kiállítani a perzsák ellen akkor, amikor az athénieknek már Artemiszionnál 127, majd pedig Szalamisznál 180 hajójuk állott harcra készen. Athén, a themisztoklészi hajóépítési program eredményeképpen, jelentős tengeri hatalom volt már ekkor is, és egymaga több hajót – vagy óvatosabb becslés szerint: majdnem annyit – állított ki, mint összes szövetségesei együttvéve (vö. Her. VIII 44). És mégse lehetett Athénre bízni az egyesített görög hajóhad vezetését, mert a szövetségeseik kijelentették, hogy nem vesznek részt az ellenállásban, ha nem Spártáé lesz a tengeri haderő vezetése (Her. VIII 2-3). Ez is mutatja, mennyire nem volt még ekkor tekintélye Athénnek a többi

görög állam előtt. Mindenki csak Spártában bízott, még maguk az athéniek is. Ennek a nagy bizalomnak pedig szomorú csalódás lett a vége (Her. VIII 40), amelyet csak azért felejtettek el később – legalább részben, mert a szalamiszi fényes győzelem mindent jóvá tett.

Ha valaki csak felületesen tekinti át a spártaiak hadvezetését ebben a háborúban, azt gondolhatná, hogy a fejetlenség, a rossz tervezés iskolapéldájával áll szemben. Valójában persze nem erről van szó, hanem egy titkos, a háttérben meghúzódó kicsinyes tervről, amely csak magával Spártával és a Peloponnészossal törődött, de teljesen figyelmen kívül hagyta a többi szövetséges érdekét. Tekintsük át főbb vonásaiban azokat az eseményeket, amelyeket elszórtan maga Hérodotosz is regisztrál ugyan, de anélkül, hogy már ő maga is olyan egyértelműen levonná belőlük a következtetéseket, mint ahogy azt ez a tanulmány teszi.

Az iszthmoszi gyűlés résztvevőinek legfontosabb tennivalója az lett volna, hogy – miután a fővezérséget a spártaiakra ruházták – megállapodjanak abban: *hol* kell fölvenniök a harcot a perzsákkal. Előre tudták, hogy a király hidat fog veretni a Hellészpon-toszon, és így a perzsa sereg zöme nyilván szárazföldi úton, Thrákián, Makedonián és Thesszálián átvonulva fogja megkísérelni a betörést görög földre. Ezek szerint az lett volna a görögök érdeke, hogy az ellenállást minél messzebb fönn északon próbálják meg. Ezzel elérhették volna nemcsak azt, hogy

sok görög város területét megkímélik azoktól a viszontagságoktól, amelyek elkerülhetetlenek akkor, ha idegen sereg vonul át rajtuk, hanem ezzel megakadályozhatták volna azt is, hogy több perzsabarát vagy „semleges” görög városállam átpártoljon a perzsákhoz. Hiszen előrelátható volt, hogy minél tovább nyomul előre görög földön a király, annál jobban növekszik majd az ő oldalán harcoló görögök száma. Makedoniára már úgysem számíthattak az Iszthmoszon gyűlésező szövetségesek, mert ez már régebben meghódolt a perzsáknak (Her. V 17 k.), bár a makedón király, *Alexandrosz* még most is a görögökhöz húzott (vö. Her. VII 173). – A vitát egyelőre eldöntötte a thesszaliai követség javaslata. Ezek a követek ugyanis bejelentették, hogy hajlandók csatlakozni a perzsaelenes szövetséghez, ha Thesszaliát is védett területnek nyilvánítják, és ha megszállják az olymposzi bejáratot, a Tempé völgyét, még mielőtt a perzsák betörnének. A thesszaliai követek őszintén bejelentették előre: ha ezt nem teszik meg a szövetségesek, ők a perzsákkal tartanak. Feltehető, bár nincs rá közvetlen adatunk, hogy erélyesen támogatta ezt a tervet az athéni *Themisztoklész* is. A spártaiak viszont, úgy látszik, csak kénytelen-kelletlen tették magukévá a javaslatot. Végül aztán nagy nehezen mégiscsak útnak indították a szövetséges haderőt – vagy talán csak egy részét? –, és megszállták a Tempé völgyét. A thesszaliai lovasság azonnal csatlakozott hozzájuk. Pár nap múlva azonban mégis meggondolták a dolgot,

és anélkül hogy perzsát láttak volna, fölkerelkedtek, hajóra szálltak, visszamentek tanácskozni az Iszthmoszra.

Ez a gyors visszakozás annyira érthetetlen, hogy maga Hérodotosz is magyarázatot keres rá: talán csak elkésve tudta meg a hadvezetőség (VII 173), hogy vezet egy másik út is a Tempé völgyébe, amilyen a perzsák a szövetséges haderő hátába kerülhettek volna? De hát csakugyan, ilyen kevéssé ismerték volna a spártaiak ezt az aránylag mégiscsak közeli terepet? Ha meg valóban így volt, hát akkor egy egész hadsereget kellett előbb odaküldeniök, hogy ezt megtudják? – Akármilyen magyarázatot találunk is rá, be kell látnunk, hogy ez az első kísérlet nagyon rossz fogás volt. A görög (pontosabban: a *spártai*) hadvezetés már ebben az első lépésben kudarcot vallott, amikor pedig a perzsa sereg még nem is volt Európában. Xerxész még csak ekkor készülődött az átkelésre a Hellészpontosz ázsiai oldalán, Abydoszban (Her. VII 174).

A szövetségesek azzal, hogy a Tempé völgyéből kivonultak, Thesszaliát szinte a perzsák karjaiba lökték. Thesszalia helyett viszont csatlakozott a szövetséghez az előbbinek elkeseredett ellensége, Phókisz (Her. VIII 30). Amíg Thesszalia a szövetségesek oldalán volt, addig Phókisz nyilván hajlandó lett volna inkább a perzsákkal tartani.

Az újabb iszthmoszi tanácskozás eredménye újabb haditerv lett. Ezúttal már csak Thermopylai-nál akarták föltartóztatni a perzsákat. Odairányí-

tották az egyik spártai király, Leónidasz seregét háromszáz spártaival, és a thermopylai szorossal szemben Euboia északi csúcsához, Artemiszionhoz küldték a szövetséges flottát. Az elgondolás tehát az volt, hogy a szárazföldi és a tengeri haderő kölcsönösen támogatják majd egymást, ugyanúgy, ahogy ezt a perzsák is tervezték. De alig foglalta el Leónidasz serege az odaküldött szövetségesekkel együtt a thermopylai szorost, amikor a perzsák közeledésének a hírére újra rögtönzött haditanácsot tartottak, és megint egy hajszálon múltott csak, hogy nem mentek vissza ismét az Iszthmoszra tovább tanácskozni (Her. VII 207). Úgy látszik, Leónidasz röstellte már a dolgot, és félthette Spárta jó hírnevét is.

Az Artemiszionhoz küldött hajóhad se viselkedett valami nagyon határozottan. Amikor a perzsák elfogtak Szkyathosznál három megfigyelőként kiküldött szövetséges hajót, az egész görög flotta ijedten vonult Artemisziontól tovább délre Khalkiszhoz (Her. VII 183). Pár nap múlva aztán, amikor kedvezőbb híreket kaptak, mégis visszamentek Artemiszionhoz (VII 192). Kisebb szerencsés kimenetelű csatározásoktól eltekintve, a hajóhad nem bocsátkozott döntő ütközetbe. Leónidasz vercségének a hírére azonban (VIII 21) a hajóhad is azonnal az Iszthmoszhoz akart vonulni, és csak az athéniek kérésére ejtette útba Szalamiszt (VIII 40). De még itt is vég nélkül folytak tovább a tanácskozások,

míg aztán Themisztoklész nagy nehezen megütközésre kényszerítette az egész görög hajóhadat.

Önkéntelen is fölmerül ezek után a kérdés: mi értelme volt ennek a sok huzavonának? Mit akarthattak igazában a spártaiak? – Nem lesz nehéz megtalálnunk a választ erre a kérdésre, ha ismerjük egy kissé a helyzetet Hérodotosz tudósításai alapján.

Spárta mindenneelőtt időt akart nyerni. Igazában édeskeveset törődtek a spártaiak a szövetségescsikkel, csakhogya ezek az utóbbiak túl későn kaptak észbe. Az athéniek azt remélték – még Thesszalia elvesztése után is –, hogy valahol Boiótiában fognak megütközni a perzsákkal spártai vezérlet alatt. Nem vették észre, hogy miközben Leónidasz Thermopylait védi, a hajóhad meg főnn északon, Artemiszionnál horgonyozik, Spárta Athéntől délre már az Iszthmoszt torlaszolja el falakkal védekezésül a perzsák ellen (Her. VIII 40). A spártaiak igazában csak a Peloponnészossal törődtek; arra, hogy északi szövetségeseiket „megvédjék”, komolyan, úgy látszik, sohasem gondoltak. Leónidasz seregét is csak azért küldték előre Thermopylaiba, hogy a szövetségeseek „kedvüket ne veszítsék” (Her. VII 206), és hogy amíg ezek föltartóztatják a perzsákat, elkészüljön a fal az Iszthmoszon. Arra, hogy Leónidasz háromszáz spártaival és a hozzájuk csatlakozó szövetségescsikkel „megverje”, vagy esetleg „visszafordulásra kényszerítse” a perzsákat, senki sem gondolhatott. A spártaiak ugyan azt ígérgették,

maradjon a flotta legalább még egy darabig Artemiszionnál, amíg kiűrik Euboiát (Her. VIII 4-5).

De hiába volt minden athéni erőlködés, ravaszkodás a spártaiakkal szemben: pár nap múlva a flotta mégiscsak elvonult délre. Az athéniek, úgy látszik, még Leónidasz bukása után is remélték, hogy a döntő ütközet valahol Boiótiában lesz majd, amikor egyszerre kitudódott, hogy a spártaiak gyors tempóban építetik az iszthmoszi falat (Her. VIII 40). Nem nehéz elképzelni, milyen nagy lett Athénben a kétségbeesés erre a kiábrándító és egyben leleplező hírre, és mennyire kényes helyzetbe került ezáltal *Themisztoklész*. Athén szárazföldi hadserege, a hoplita gyalogság, aligha volt már ugyanaz, mint tíz évvel korábban, *Miltiadész* idejében. Hiszen időközben az athéniek, éppen Themisztoklész flottaépítési programját követve, minden erejüket a hajóképítésre és felszerelésére összpontosították. Themisztoklész elgondolása szerint ezzel az újonnan felszerelt hajóhaddal kellett volna föltartóztatniok a perzsa betörést.

A terv azonban egyre inkább megghiúsulni látszott: a hajóhad elhagyta már Artemisziont, és dél felé vonult – egyelőre Athén felé, de azzal a szándékkal, hogy meg se áll már, csak jóval túl Athénen, valahol az Iszthmosz közelében. Nemcsak Themisztoklész terve közeledett így az összeomláshoz, megrendült már azoknak a bizalma is, akik a spártaiakba vetették reményüket. Egyszerre csak azt vették észre, hogy tárva-nyitva áll az út a perzsák előtt

Attika felé. A háború kellős közepén, a legrosszabbra kellett elszánniok magukat az athénieknek: ki kellett üríteniök városukat, és át kellett költözniök Szalamisz szigetére.

Ennek az utóbbi lépésnek az erkölcsi hatása kétségbeejtő kellett hogy legyen. Mindezért pedig a spártaiakon kívül egyetlenegy embert terhelt a felelősség, Themisztoklész! Ha ezekben a napokban Themisztoklész a közhangulat hatása alatt elveszítette volna a fejét, ezáltal a háború kimenetele könnyen végzetessé válhatott volna – nemcsak Athén, hanem az egész görögség számára. A spártaiak hősi elszántsága aligha tudta volna föltartóztatni a perzsákat az Iszthmoszon. Hiszen az Iszthmosz még kevésbé volt védhető, mint Thermopylai. Még kevésbé lehetett volna kilátásuk a spártaiaknak eredményes ellenállásra a Peloponnészoszon akkor, ha a perzsák történetesen elfogadták volna *Démariosz* javaslatát, és nemcsak északról, hanem egyzersmind délről, Kythéra szigete felől is támadják a Peloponnészoszt (Her. VII 235). Azonkívül nagyon valószínű az is, hogy ezt a küzdelmet a spártaiaknak már egyes-egyedül kellett volna megvívniok, hiszen a perzsaellenes szövetség már a szalamiszi csatát közvetlenül megelőző napokban is bomlófélben volt.

Ebben a tizenkettedik órában sikerült aztán Themisztoklésznek – a spártaiak ellenére – kikényszerítenie a szalamiszi tengeri csatát (i. e. 480). A görög győzelem – amely alighanem váratlan lehetett, bár

a későbbi hagyomány igyekszik úgy bemutatni, mintha fölényes lett volna – egy csapásra megváltoztatta a helyzetet. Arról, mintha ezzel megkezdődött volna a végső leszámolás a perzsákkal, aligha lehetett ugyan szó. Mert ha visszavonult is a perzsa király a sereg egy részével Ázsiába, vezére, Mardoniosz Attika kiürítése után is görög földön készült az újabb összecsapásra. Sőt ha elfogulatlanul mérlegeljük a helyzetet, érthetetlen egy kissé már az is: miért torpant meg a perzsa király ez után az első, az ő számára még aligha döntő jelentőségű kudarc után? *Xerxész*, ha nagyon akarta volna, szárazföldi seregével még Szalamisz után is megverhette volna a görögöket. Ehhez persze éppen úgy kellett volna vállalnia a kockázatot, mint ahogy elődei, *Kyrosz* vagy *Dareiosz* bizonyára készek is lettek volna a kockázatvállalásra.

Görög szempontból viszont több volt a szalamiszi mérkőzés jelentősége, mint pusztán csak győzelem. Ez az utolsó kísérlet a perzsák föltartóztatására igazolta Themisztoklész és rajta keresztül azt az athéni politikát, amelyet ő képviselt. Ezért aztán tulajdonképpen a szalamiszi győzelemmel kezdődik az ókori Athén történelmének az a fénykora, amely később Periklész korában teljesedett ki. Azok a görögök, akik a jövőbe láttak, érezhették, hogy a romba döntött és fölégetett Athén ezzel a győzelemmel Spárta fölé emelkedett. Többé-kevésbé tisztában voltak ezzel a spártaiak is, akik rögtön a szalamiszi győzelem után jelét adták féltékenységüknek. Az

ütközet után ugyanis a görögök úgy tettek, mintha egyszerű *agónról*, versenyről lett volna szó, amelynek arról kellett volna döntenie, hogy kik a legérdemesebbek, legbátrabbak, mert ezeket illeti meg a zsákmány oroszlánrésze. Spárta szerint azonban ezek a legérdemesebbek nem az athéniek voltak, hanem az athéniek régi vetélytársai, az aiginaiak (Diod. XI 27, 2). Így akarták a spártaiak ellensúlyozni Athén érdemeit rögtön a szalamiszi győzelem után. Ez a kísérlet persze nem sikerülhetett.

Mindenki, nemcsak a görögök, a perzsák is tisztában lehettek azzal, hogy Athénen fordult meg a háború sorsa. Ezért akarta Mardoniosz az újabb támadás előtt kiugrasztani Athént az iszthmoszi szövetségből (Her. VIII 136; IX 4). Amikor ezt Spártában megtudták, ijedtükben minden követ megmozgattak, hogy lehetetlenné tegyék Athén elszakadását. A spártai követ fűt-fát ígért az athénieknek, csak át ne pártoljanak. Az athéniek pedig erre hatásos, majdnem színpadra illő gesztusokkal igyekeztek igazolni hűségüket a szövetséghez (Her. VIII 141 kk.; vö. Plut., Arist. 10), ahelyett hogy kihasználva a kedvező alkalmat, ügyesebb diplomáciával kényszerítették volna Spártát a tevékenyebb együttműködésre. Könnyen meglehet, hogy a hagyomány ezen a ponton csakugyan a régi, arisztokratikus Athén politikájának egyik jellemző vonását őrizte meg; azét az Athénét, amelynek még csak egy igazi diplomatája volt: Themisztoklész. (A Pe-

riklész korabeli Athén politikájának más lehetett az étosza.)

A spártaiak viszont, minthogy ezek után Athén hűsége felől biztosak lehettek, nyugodtan folytatták tovább kicsinyes, elvakult politikájukat. Most se sokat törődtek azzal, hogy mi történik Attikában, Boiótiában vagy Phókiszban, hanem tovább erősítették az Iszthmoszon épült falat. Ez pedig hamarosan azzal a következménnyel járt, hogy Mardoniosz újra bevonult Athénbe, és az athénieknek megint át kellett menekülniök Szalamisz szigetére. Panaszkodhatott, könyöröghetett az athéni követség Spártában, ahogy akart; a spártai sereg *Pauszaniasz* vezérletével csak akkor indult el Attika felé, amikor már az a veszély fenyegetett, hogy az athéniek elkeseredésükben végül mégiscsak átpártolnak Mardonioszhoz, és a perzsákkal együtt pusztítják el a Peloponnészoszt (Her. IX 6–11).

Már ebből a vázlatos áttekintésből is látható, milyen kicsinyes, szánalmas volt a spártai politika és hadvezetés a perzsa háborúknak ebben a szakaszában. A győzelem Athén érdeme volt nemcsak azért, mert ebben csakugyan Athén átfogóbb, nagyvonalúbb politikája jutott érvényre, hanem azért is, mert a győzelemért Athén hozta a legnagyobb áldozatot.

Lehet, hogy nem is az volt az athéniek részéről a legnagyobb áldozat, hogy kétszer egymás után ki kellett üríteniök Attikát, át kellett menekülniök Szalamisz szigetére, és tűrniök kellett, hogy a per-

zsák mindent romba döntsenek, fölégessenek; még ennél is nagyobb áldozat lehetett az a szerep, amelyre az athénieknek Spártával szemben vállalkozniuk kellett.

A régi görög olyan embertípus volt, akinek életében a verseny, az *agón* mindennapos volt; szívesen kockáztatta életét, mindenét csak azért, hogy *első* lehessen. Legszívesebben az egész életet *agónnak*, lovagi tornának nézte volna, amelyben el kell dönteni, hogy ki a legkiválóbb. Ez a lelkesedés az agónért jellemezte nemcsak az egyént a társadalomban, hanem a görög városállamok (a *poliszok*) egymáshoz való viszonyát is. Athénnek pedig éppen erről az agónról kellett lemondania akkor, amikor arról volt szó, hogy a görögök egyesült erővel védjék ki a Xerxész által vezetett perzsa támadást. Ahhoz ti., hogy lehetővé tegyék az együttműködést Spártával, az athénieknek el kellett ismerniök Spárta elsőbbségét.

Sőt ezt a szerepet Athénnek még a szalamiszi győzelem után is folytatnia kellett egy darabig: az egyesült görög hajóhad fővezéré még ekkor is a spártai *Leótykhidasz* volt (Her. VIII 131). Jellemző Periklész korának a gondolkozására, hogy az athéniek éppen ezt, a fővezérség átengedését, a spártai *hégemonia* átmeneti elismerését tartották a városuk részéről hozott legnagyobb áldozatnak (vö. Her. VIII 3; Thuk. VI 82). Ugyanakkor viszont éppen ez az „áldozat” – bármennyire fájt is ez az athéniek önérzetének Szalamisz előtt –, ez töltötte el őket

büszke pátoSSzal a győzelem után: ők lettek a görög ügy megmentői, igazolódott Themisztoklész politikai előrelátása (Plut., Them. 7).

A szalamiszi győzelem azonban nemcsak az athénieket töltötte el pátoSSzal, hanem, úgy látszik, megváltoztatta az egész görögség hangulatát is. Szamosz szigete és a kisázsiai iónok követeket küldtek a szövetségesekhez, és kérték tőlük fölszabadításukat (Her. VIII 132; IX 90). Alig vonult vissza a perzsa hajóhad, és Potidaia meg Palléné máris elszakadtak a királytól (Her. VIII 126). Amiképpen Szalamisz előtt napról napra növekedett Xerxész táborában a görögök száma, úgy szökdöstek át a szalamiszi győzelem után a korábban perzsa-érelmű görögök Mardoniosztól Pauszaniaszhoz (Her. IX 38). Szalamisznál megfordult a háború sora, és most már a görögöké, azaz pontosabban: az iszthmoszi szövetségé lett a kezdeményezés.

Mintha ez a kezdeményezés ragadta volna magával egy időre a nehézkesen mozgó spártaiakat is. 479-ben Pauszaniasz Plataiánál, a tengeri haderő vezérc, Leótykhidasz pedig Mykalénál megverte a perzsákat. A mykaléi csatával pedig már el is kezdődött a kisázsiai görögök fölszabadítása.

Rendkívül jellemző azonban Spártára és a Peloponnészoszra az a javaslat, amely rögtön ez után a csata után fölmerült. Mivel előrelátható volt, hogy a pillanatnyi mykaléi győzelem nem biztosíthatta végleg a kisázsiai görögök szabadságát, a spártaiak azt javasolták: telepítsék át ezeket a kisázsiai görö-

göket azoknak az európai görögöknek kiűritendő kikötővárosaiba, akik a perzsák oldalán harcoltak (Her. IX 106). Bár nem valószínű, hogy ez a radikális megoldás – még ha megvalósul is – helyreállíthatta volna a békét a perzsa királlyal, de mindenesetre elvben lehetővé tette volna a kiegyezést. Spárta éppen azt szerette volna, ha kitérnek a perzsa nagyhatalommal való további összeütközés elől. A konzervatív és sztatikus jellegű spártai politika csak a múltra és a pillanatnyi jelenre tudott tekintettel lenni, de képtelen volt arra, hogy fölismerje azt a dinamikus lehetőséget, perspektívát, amelyet a kisázsiai iónok – már egyszerűen földrajzi helyzetüknél fogva is – az egész görögség számára jelentettek. Újra az athéniek voltak azok, akik megakadályozták ennek a kicsinyes, szűk látókörű tervnek könnyen végzetes következményekkel járó megvalósulását.

Spárta a perzsa háború folytatását sem tartotta sürgősnek: a mykaléi győzelem után a tengeri haderőnek az a része, amelyet a peloponnészosziak állítottak ki, a fővezérrel, *Leótykhidasz*-szal az élén hamarosan hazament. A flotta athéni része viszont együtt maradt, és északra hajózott Mykalétól, hogy az új szövetségesekkel, a perzsáktól elpártolt iónokkal és helléspontosziakkal együtt megostromolja Szésztoszt (Thuk. I 89). Igaz, Spárta később bekapcsolódott még egyszer a hadjárat folytatásába, és a szövetségesek *Pauszaniasz*-szal az élükön megtámadták Kyprosz, majd ostrom alá vették Bizáncot, de ezzel a vállalkozással be is fejeződött aztán Spár-

ta részvételc a perzsa háborúkban. Az új szövetségek, a szigetvilág és a kisázsiai partvidék görögjei sértőnek érezték a spártai Pauszaniasz magatartását, ezért az athéniiekhez fordultak, és azt kérték tőlük: vegyék át Spártától a háború vezetését (Thuk. I 95).

A modern olvasónak, ha mérlegeli Spárta egész magatartását a háború kezdetétől, azaz az iszthmoszi szövetség megalakulásától eddig a jelentős fordulattig, az a benyomása, mintha a Pauszaniasz magatartása ellen emelt kifogás lényegében csak ürügy lett volna. Bár könnyen elképzelhető, hogy az új szövetségesek nem találták rokonszenvesnek az érdekes, büszke spártai hadvezért, aki ekkor talán már a perzsákkal is összejátszott. De a vele szemben megnyilvánuló bizalmatlanság többé-kevésbé Spártának is szólhatott (Plut., Arist. 23). Éppen ezért a szövetségesek nem tágitottak később sem: ragaszkodtak Athén vezetéséhez akkor is, amikor Spárta Pauszaniasz helyett *Dorkisz*-t jelölte ki új fővezérnek (Thuk. I 95): nem fogadták el az új spártai fővezért. Éppen ezért Spárta ettől kezdve nem is vett többé aktív részt a perzsa háborúban.

Így aztán előállott az a különös helyzet, hogy az iszthmoszi szövetség – amelynek Spárta volt a feje – továbbra is érvényben maradt ugyan, de kialakult ezen belül Athén vezetésével egy másik csoport, a *déloszi szövetség*. A felszabadult görögök érdekében állott, hogy tovább folytassák a háborút a perzsák ellen; ezért ezek a görögök *önként* szövetségre

léptek Athénnel, és elhatározták, hogy közösen összeadják a háborúhoz szükséges katonát, hajót és pénzt. Így jött létre a déloszi szövetség, amelyet azért neveztek így, mert a szövetségesek Délosz szigetén tartották tanácskozásaikat, és itt őrizték a hadviselők közös pénztárát. Délosz szigete egyébként ősidők óta középpontja volt az ión törzsek Apollón-kultuszának. Az athéniek akkor, amikor éppen ezt a szigetet választották ki az új szövetség középpontjának, egyrészt ki akarták emelni a szövetség *ión* jellegét; a fölszabadult görögök, az új szövetségesek túlnyomórészt iónok voltak. Másrészt pedig az a körülmény, hogy a pénztárat Apollón templomában őrizték, szinte szakrális jellegűvé avatta a szövetséget. (A harc a barbár perzsák ellen ezért szinte a görögök szent ügyévé lett.)

Athén a déloszi szövetségen belül eredetileg csak a „*primus inter pares*” szerepét játszotta: vezette a háborút, és kezelte a szövetségesek pénzét. A pénztárosok, az ún. *hellénotamiaszok* természetesen athéniek voltak. (A hagyomány az egyik első *hellénotamiaszt*, *Ariszteidész*-t talán ezért is tüntette ki az „igazságos” jelzővel, mert ezzel hangsúlyozni akarta a különbséget a későbbi *hellénotamiaszok*-kal szemben. Amikor Athén már megkérdés nélkül állapította meg az egyes szövetségesek által fizetendő hozzájárulás-összegeket, akkor a „pénztárosok” már aligha voltak „igazságosak”.) Elvben azonban a déloszi szövetség tagállamai mind függetlenek maradtak, sőt akár egyenrangúnak is érez-

hették magukat Athénnek. A valóságban persze a szövetség megalakulása Athén szempontjából *hatalmi előretörést* is jelentett. Valóra vált Themisztoklész jóslata, amelyet állítólag már akkor tett, amikor az athéniek még a tengeri haderő vezetését is át kellett hogy engedjék a spártaiaknak, hogy ti. később az egész görögség önként hódol majd Athénnek (Plut., Them. 7). Csakugyan, az athénieknek Szalamisz előtt vigyázniuk kellett, nehogy megsértsék érzékeny szövetségesüket, a spártaiakat; sőt közvetlenül a plataiai csata előtt az a veszély fenyegette őket, hogy még a második helyet is át kell engedniök *Tegeának* (vö. Her. IX 27; Plut., Arist. 12). Most viszont a megváltozott viszonyok között a görög államok tekintélyes része önként ismerte el az athéniek vezető szerepét (vö. Thuk. I 75).

Érdekes, hogy Spárta – bár közvetlenül a szalamiszi csata után, mint fentebb már említettük (vö. Diod. XI 27, 2), azonnal féltékenyen igyekezett elensúlyozni Athén érdemeit – azzal a *hatalmi előretöréssel*, amelynek külső jele kezdettől fogva a déloszi szövetség volt, elcinte mintha nem törődött volna. Közömböscen tudomásul vette, hogy a görögök egy része tovább harcol a perzsák ellen Athén vezetésével, de mintha az a körülmény, hogy a déloszi tömörülés a perzsa háborúktól függetlenül is hatalmi növekedést jelenthet Athén számára – mintha ez már nem érdekelte volna őket. Féltékenyséjük ezen a ponton csak valamivel később jelentkezett. I. e. 467-ben ugyanis a déloszi szövetség egyik tagál-

lama, *Thaszosz* szigete megpróbált elszakadni Athéntől, azaz kilépni a korábban önként vállalt szövetségből. Amikor aztán az athéniek ezért ostrom alá vették Thaszoszt, és megpróbálták erőszakkal kényszeríteni a szövetségi hűség megtartására, a spártaiak titkon megígérték a thaszosziaknak: betörnek majd Attikába, és megpróbálják ezzel kényszeríteni az athénieket az ostrom félbehagyására (Thuk. I 101). Bár ennek az ígéretnek a beváltására nem került sor, a följegyzés maga rendkívül érdekes két szempontból is; egyrészt ti. azért, mert jellemzi az egykorú diplomáciai helyzetet: a régi iszthmoszi szövetség vezetője, Spárta katonai segítséget ígér egy olyan görög szigetnek, Thaszosznak, amely Szalamisz előtt *nem* volt tevékeny résztvevője a perzsáellenes tömörülésnek, az ellen az Athén ellen, amely ugyanazokban a korábbi években mégiscsak Spárta egyik legjelentősebb szövetségese volt. Másrészt viszont: a spártaiak ebben az időben, úgy látszik, már csakugyan nem nézték jó szemmel az athéniek déloszi szövetségét.

Egyébként Spárta kezdeti közömbössége az athénieknek a déloszi szövetségen belül játszott szerepével szemben már az ókoriaknak is föltűnt. Csak-hogy megpróbálták ezt személyi szempontokkal magyarázni: mintha a spártaiak *Kimón*-ra való tekintettel lettek volna kezdetben elnézőbbek az athéniek iránt ezen a téren (Plut., *Kimón* 16).

A különös csak az, hogy egyébként van éppen elég adatunk arra, milyen féltékenyen őrködött

Spárta más téren Szalamisz óta, nehogy Athén túlságosan megerősödjék. Amikor pl. az athéniek a plataiai győzelem után hozzáfogtak ahhoz, hogy rendbehozzák a városukat övező bástyafalat, Spárta mint az iszthmoszi szövetség vezető állama tiltakozott a városnak ez ellen a megerősítése ellen. A tiltakozás barátságos formában és azzal a kiegészítéssel történt ugyan, hogy együttesen akadályozzanak meg minden bástyaépítést a Peloponnészon kívül, mert ezek a falak egy újabb perzsa támadás esetén az ellenség érdekeit szolgálnák (Thuk. I 90 kk.), de az athéniek a barátságos forma ellenére is tisztában lehettek azzal, mennyire komolyan kell venniök a figyelmeztetést. Nem is adott érdemleges választ a spártai üzenetre Themisztoklész mindaddig, amíg a falak nem kerültek olyan állapotba, hogy kibírják az ostromot – akár a spártaiak részéről is. Spárta pedig csak kénytelen-kelletlen utólag egyezett bele Athén megerősítésébe, de ezt a spártai „mulasztást” a peloponnészoszi szövetségesek – Athén ellenfelei – még ötven évvel később is számon tartották (Thuk. I 69).

Ha mármost a vázlatos áttekintés után fölállítjuk a perzsa háborúk mérlegét, aligha fogunk tudni ki térni az elől a következtetés elől, hogy ez a háború nemcsak Athén felsemelkedését, Periklész korát készítette elő, hanem többé-kevésbé ennek elkerülhetetlen következményét, a peloponnészoszi háborút is. Athén semmi esetre sem járulhatott volna hozzá a perzsa háborúban kivívott győzelemhez olyan je-

lentős mértékben, mint ahogy ez történt, ha nem lettek volna hadihajói. A perzsa háborúra való fölkészüléshez tehát kétségtelenül hozzátartozott a flottaépítés. Ennek a Themisztoklész tervei szerint fölépült flottának, és egyszersmind Themisztoklész ügyes politikájának köszönhetette Athén nemcsak a perzsa háború megnyerését, hanem azt is, hogy ki tudott emelkedni abból a másodrangú politikai szerepből, amelyet Szalamisz előtt – különösen Spártával szemben – vállalnia kellett. Másrészt viszont az a körülmény, hogy Athén tengeri hatalommá lett, együtt járt az állam belső életében a társadalmi szerkezet megváltoztatásával.

A régi, arisztokratikus Athén hadi ereje a nehéz-fegyverzetű szárazföldi gyalogság, a hoplita sereg volt. Ezzel a sereggel verte meg tíz évvel Szalamisz előtt *Miltiadész* a perzsákat Marathónnál. Mivel az athéni nehéz-fegyverzetű gyalogos saját költségén kellett hogy beszerezze fölszerelését, és gondoskodnia kellett egész katonáskodása alatt nemcsak saját ellátásáról, hanem esetleg még kísérő rabszolgájáról is, nyilvánvaló, hogy ez a sereg a vagyonosabb polgárokból, főként a nemesekből állott. Amíg ennek a rétegnek a feladata és kötelessége volt a hadviselés, addig az ő érdekeihez igazodott az állam belpolitikája is.

De megváltozott a helyzet akkor, amikor Athén tengeri hatalommá alakult át. Ezzel kezdett háttérbe szorulni a szárazföldi gyalogság jelentősége, és egyre inkább előtérbe került a flotta és legénysége.

Ez az utóbbi pedig már az alacsonyabb, a szegényebb néprétegekből került ki. Így aztán a tengeri hatalommá való átalakulás belső következménye *demokratizálódás* lett.

Érdemes lesz itt – közbevetőleg – megemlítenünk, hogy ez az irányváltás Athén belső társadalmi fejlődésében, a demokratizálódás, *nem* azonnal a szalamiszi győzelem után következett be, illetőleg nem folytatódott ez után a győzelem után mindjárt ugyanolyan tempóban, mint ahogy megindult Themisztoklész szereplése idején. Bár kétségtelen, hogy a demokrata Themisztoklésznek az érdeme volt a legnagyobb a győzelem kivívásában, mégis közvetlenül Szalamisz után mintha egyelőre inkább a különben már háttérbe szoruló arisztokrácia kerekedett volna felül. A megalakuló déloszi szövetség egyik legtevékenyebb athéni kezdeményezője az arisztokrata *Ariszteidész* volt. Utána pedig elég hosszú ideig megint az ugyancsak arisztokrata *Kimón* állt még az előtérben. Az athéni demokrácia erőteljes kibontakozása csak a Szalamisz utáni kornak egy későbbi fázisában következett be. De nyilvánvaló, hogy ez a kibontakozás ugyanannak a folyamatnak szerves következményeként jelentkezett, amelynek egyik korábbi eredménye volt már a szalamiszi győzelem is.

Másrészt viszont az athéni demokrácia kibontakozása még csak jobban elmélyítette az arisztokratikus Spártával szemben fönnálló ellentéteket. A szakadék, az érdekellentétek a két állam, Athén és

Spárta között évről évre növekedtek, míg végül aztán a feszültség a peloponnészoszi háborúban robbant ki. A két korszakalkotó háború, illetőleg pontosabban: a perzsa háborúknak a szalamiszi és plataiai győzelmekkel záruló szakasza és a peloponnészoszi háború kitörése közé eső periódus az 5. századi Athén történelmének virágkora. Ennek a majdnem ötven évnek utolsó rövid másfél évtizede az, amelyet az ókori történet Periklész kora néven tart számon.

1. Az új hegemonia

Az Athén vezetése alatt megalakult déloszi szövetség külsőleg éppen olyan tömörülés volt a még mindig fenyegető perzsa hatalommal szemben, mint a spártaiak iszthmoszi szövetsége. A megalakulás pillanatában ez az újabb szövetség célját tekintve alig különbözött a régebbitől; éppen ezért Athén továbbra is változatlanul tagja maradhatott az iszthmoszi szövetségnek. Igaz ugyan, hogy ekkor már támadó háborúról – vagy mint a görögök megfogalmazták: felszabadító harcokról – volt szó, míg az iszthmoszi szövetség hangsúlyozottabban védelmi jellegű volt, de ez még nem lett volna döntő különbség a két hegemonia között. A vezető államnak, Athénnek a szerepe is nagyjából ugyanaz volt az újabb tömörülés élén, mint Spártáé az iszthmoszi szövetségben. De mégis voltak olyan lényeges különbségek a két szövetség között már a megalakulás pillanatában is, amelyek az egész további fejlődés irányát döntően befolyásolták.

Spárta szövetségesci a hozzá közel eső, sőt nagyrészt a vele szomszédos városállamokból kerültek ki. Azonkívül az iszthmoszi szövetség tagjainak a

száma sem volt valami túlságosan nagy. Ezzel szemben Athén déloszi szövetségesei, egypár kivételével, nagyrészt apró szigetek és tengerparti városok, amelyek szinte mind meglehetősen távol estek a vezető államtól, Athéntől. A szövetségesek száma a déloszi tömörülésen belül időről időre változott ugyan, a pillanatnyi politikai helyzetnek megfelelően, de néha a 170-et is meghaladta. – Spártával nagyrészt olyan államok álltak szövetségben, amelyek lakosságuknak Spártához mért számbeli arányát, valamint az egész közösségnek politikai és gazdasági súlyát tekintve magukat szinte a vezető állammal egyenrangúnak érezhették. Athén viszont a lakosság számarányát, gazdagságát és politikai súlyát tekintve messze fölülmúlta a déloszi szövetség mindegyik tagját külön-külön. Hozzájárult aztán még ezekhez a különbségekhez, amelyek már a megalakuláskor adva voltak, a déloszi szövetség merőben új katonai-gazdasági szervezete.

A spártai hegemonia szövetsége többé-kevésbé virtuális jellegű volt: egyesültek spártai vezetés alatt, hogy kivédjék azt a perzsa támadást, amelynek előkészületeiről tudomást szereztek. Arra, hogy a szövetség a győzelem kivívása után is együtt maradjon, az előkészületek közepette nyilván nem gondoltak. A déloszi szövetség viszont már szinte megalakulásával is dokumentálta azt a gondolatot, hogy nem egyszeri ellenséges támadás kivédéséről van szó; a perzsák ellen folytatott felszabadító háború nyilván hosszabb folyamat lesz; a szövetség-

nek tehát tartósabban együtt kell maradnia. Az állandóbb jellegűnek ígérkező szövetség pénztára és székhelye a déloszi Apollón-szentély lett. Egészen új, addig ismeretlen katonai-gazdasági intézmény az athéni kezelésben levő *szövetségi pénztár*. Érdeemes lesz ennek a jelentőségét egy pillanatra alaposabban szemügyre vennünk.

Spártának az iszthmoszi szövetségesek annak idején csak katonát bocsátottak a rendelkezésére, illetőleg saját hadseregüket spártai vezérlet alá helyezték: ennyiből állott szövetségi kötelezettségük. Az athéniek viszont mindjárt a szövetség megalakulásakor két csoportba sorolták szövetségeseiket: egy részük hajót és katonát adott a háború folytatásához, másik részük pénzt (Thuk. I 96). -- Az a körülmény, hogy az athéniek azoktól a szövetséges városoktól, amelyek nem tudtak (vagy nem akartak) számottevő hajót és katonát állítani, pénzbeli hozzájárulást szedtek a háború céljaira, nagyban hozzájárult idővel az egész déloszi fegyveres szövetség – mint görögül megjelölték: a szymmakhia – jellegének a megváltozásához. (Úgy látszik, később a szövetségesek már magának a pénzbeli hozzájárulásnak a nevét, a *phorosz* = „adó” szót is sértőnek érezhették.) Egyrészt ti. azáltal, hogy az athéniek átvették a pénzbeli hozzájárulást fizető szövetségesektől a katonáskodás terheit, máris megnövekedett Athén katonai súlya és jelentősége az ilyen szövetségesek rovására.

Bár nem kétséges, hogy a szövetségesek közül

többen idővel *önként* vállalkoztak arra, hogy a folytonos katonáskodás helyett inkább pénzben váltják meg a szövetséggel szemben vállalt kötelezettségüket, és nem kétséges az sem, hogy ezt az athéni hadvezérek nem vették rossz néven (Plut., Kimón 11), mégis ez a fejlődés hamarosan oda vezetett, hogy magukban a szövetségesekben ébredt föl a féltékenység az egyre inkább túlsúlyba kerülő vezető várossal, Athénnel szemben. Bár nem ismerjük ennek a fejlődésnek minden apró részletét, érdemes lesz kitérnünk itt ezzel kapcsolatban egy olyan epizódra, amely az 5. századi görög társadalomban elég sok szóbeszédre adhatott alkalmat.

A szövetségesek egy részének pénzbeli hozzájárulása a perzsa háború folytatásához bizonyára nem ment könnyen egyszerűen *gyakorlati pénzügyi szempontból* sem. Hiszen a sok apró görög városnak és szigetnek mind megvolt a saját külön pénz- és mértékrendszere. Minthogy pedig a déloszi szövetségben belül nyilván megélénkültek a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok, mind Athén és szövetségesei, mind pedig az egyes szövetségesek között a sokféle pénzt és mértéket esetről esetre mindig át kellett számolni. Nyilván ezeknek a nehézségeknek akart véget vetni az athéni népgyűlésnek egyik olyan határozata, amelyet valamikor 450-446 között hozhattak, és amely egyszerűen a szövetségeseknél is elrendelte az athéni pénz- és mértékrendszer bevezetését. Ezzel egyidejűleg megtiltották azt is, hogy ezek a szövetségesek ezüstpénzt verjenek.

~~Életrajza~~
(Úgy látszik, a tilalom nem vonatkozott az arany és ezüst ötvözetéből, az ún. *elektronból* vert pénzekre.) Nem tudjuk biztosan, mely szövetségesekre alkalmazták ezt a határozatot. Egyesek úgy vélik, nem érintette ez a rendelkezés az olyan nagyobb városok pénzügyeit, mint Szamosz, Khiosz vagy Mytiléné. Intézkedett ez a határozat arról is, hogy a rendelkezés szövegét kőbe vésve állítsák föl az egyes városok piacain.

Bizonyos, hogy ez az egységesítés a kereskedelemnek és a gazdasági életnek csak javára válhatott. Nem tudjuk, milyen mértékben sikerült végrehajtani a határozatot. De valószínű, hogy az érintett szövetségesek – bármennyire hasznos intézkedésről volt is szó – nem minden esetben örülhettek annak, hogy az athéniek önhatalmúlag beleszólnak „belügyeikbe”. Erre a kedvezőtlen fogadtatásra számíthattak maguk az athéniek is. Nyilván azért intézkedik a határozat kemény megtorlásról azokkal szemben, akik e döntéseket megpróbálnák érvényteleníteni.

Érdekes, hogy erre az athéni népgyűlés-határozatra utal *Arisztophanész* „Madarak” című komédiájában a kitétel:

*„A felhőkakukváriak ugyanazon mértékkel,
súllyal, törvényekkel éljenek, mint . . .”*

(Arany J. fordítása.)

Volt azonkívül az iszthmoszi és a déloszi szövetség között még egy olyan másik lényeges különbség is, ami szinte egyenes következménye volt annak, hogy a perzsa háború görög részről – a szalamiszi, plataiai és mykaléi győzelmek után – többé már nem védekező, hanem támadó jellegű („felszabadító”) háború volt. Az iszthmoszi szövetséget sztatikus, zárt tömörülésnek érezhették a benne részt vevők, amely csak az összecsapás előtt keresett szövetségeseket, de nem törekedett arra, hogy a döntés kivívása után is összetartsa spártai vezetés alatt a szövetségben részt vevő államokat. Éppen ezért Spárta, attól kezdve, hogy a perzsa nyomás engedett, nem törődött tovább sem a háborúval, sem szövetségeseivel. Ezzel szemben a déloszi szövetség arra törekedett, hogy fölszabadítsa azokat a görög városokat, amelyek még perzsa uralom alatt állottak, és amelyeknek számításuk szerint csatlakozniok kellett majd a szövetséghez – legalábbis addig, amíg a háború valamiképpen be nem fejeződik! Így csatlakozott a déloszi szövetséghez pl. 469-ben az Eurymedónnál kivívott győzelem után Lampszakkosz, Epheszosz, Myousz és még több káriai tengerparti város. Ez a szövetség tehát, minthogy célja már nem pusztán védekezés, hanem *támadás* (illetőleg: „fölszabadítás”), állandóan növekvő, dinamikus jellegű volt.

Ha figyelembe vesszük ezeket a lényeges különbségeket, amelyek már eleve következtek az athéni vezetés alatt létrejövő új katonai és politikai tömő-

rülés természetéből, nem csodálkozhatunk azon, hogy az athéni hégemonia rövidesen valami egészen más lett, mint ami a régi spártai szövetség (*szymmakhia*) volt.

Tény az, hogy Athén számára a déloszi szövetség megalakulása új helyzetet és új feladatot jelentett. Ez az új helyzet nemcsak abban állott, hogy Athén másodrangú, alárendelt szerepéből kiemelkedve most már Spártával egyenrangú vezető állam (*hégemon*) lett, hanem az új helyzetből új kötelességek is adódtak a perzsákkal, szövetségeseivel és saját polgáraival szemben.

Az új feladatok megoldásához eleve adva volt egy bizonyos szellemi tőke, amit legegyszerűbben talán *Szalamisz pátoszának* nevezhetnénk. A megelőző fejezetben láttuk már, hogy a szalamiszi győzelem a görögség, sőt talán még az athéniak számára is szinte váratlan meglepetés volt. Ennek a történelmi meglepetésnek a hatása évtizedekig rányomta bélyegét az athéniak gondolkozására.

A szalamiszi győzelmet követő évtizedekben elég világosan meg tudunk különböztetni három egymás után következő athéni nemzedéket. Az *első*, a perzsaverő nemzedék távolról sem egységes. Mint már említettem, a győzelem kivívása ebből a nemzedékből főként a demokrata *Themisztoklész*-nek volt köszönhető. És mégis, ha az első szalamiszi nemzedékről beszélünk, elsősorban nem Themisztoklészre és nem a demokratákra gondolunk. Themisztoklész a győzelem után elég hamar háttérbe szorult, és

átvették helyét olyan konzervatív, inkább arisztokrata gondolkozású politikusok, mint Ariszteidész és Kimón. Ők ketten képviselték igazán egyértelműen azt a nemzedéket, amely a fényes athéni győzelem hatása alatt a nagy történelmi feladatot a perzsák ellen viselendő felszabadító háborúban látta. (Az viszont kérdéses marad: milyen joggal beszélhetnénk „Szalamisz pátoszáról” magával Themisztoklészszel kapcsolatban? Nem valószínű, hogy ezt a tehetséges, világos fejű politikust, akinek a gondolkozása arisztokrata versenytársai gondolkozásánál nemcsak józanabb, hanem feltehetően *hidegebb* is maradt, valamiféle *pátosz* ragadta volna el az után a győzelem után, amelyről ő tudta a legjobban, kinek köszönhető, és hogyan sikerült kikényszeríteni. Lásd egyébként chhez Themisztoklész „arcképét” is e kötet egyik későbbi fejezetében.)

A perzsayerők lendülete azonban elég hamar el-lankadt, ^{kezd} és az első nemzedéket felváltotta a második, Periklész nemzedéke. Az arisztokraták megint háttérbe szorultak és az előtérbe került demokratákon, akik magukat Themisztoklész örököseinek tarthatták, érezhető ugyan még a szalamiszi győzelem hatása, de számukra már ^{nem} korántsem a perzsa háború volt a legfontosabb, hanem a déloszi szövetségben belül Athén vezető szerepe. Ennek a nemzedéknek Szalamisz már nem kötelesség és felelősségvállalás a többi görögért, hanem jogforrás.

Végül pedig a harmadik nemzedék a Periklész mellett felnövekvő ifjúság, a peloponnészoszi hábo-

rú nemzedéke. Ennek Szalamisz már csak emlék; a déloszi szövetség pedig csak lehetőség és alkalom Athén hatalmának a növelésére és ezen az alapon az egyén pályafutásának, becsvágyának az érvényesítésére.

De mind a három egymás után következő nemzedékre jellemző *Szalamisz pátosza*. Ez a pátosz főként a görög öntudat, függetlenség és szabadság érzéséből áll. Hogy a sokféleképpen értelmezhető „szabadság” szót félre ne értsük, szögezzük le mindjárt, hogy ez Athénben nemcsak az idegen hódítóval, a perzsával szemben érvényesíthető szabadságot jelenti. Tehát azok, akik szabadok, nem fizetnek pl. *adót* az idegen hódítónak. *Gazdaságilag* is függetlenek tőle. A gazdasági függetlenség jelenti pl. Athén számára a Hellészpontosz szabadságát is. Mert ha a Hellészpontosz perzsa ellenőrzés alatt áll, akkor ez azt is jelenti, hogy a perzsáktól, illetőleg a nagykirálytól függ az is: megérkezik-e idejében a gabona Athénbe a Fekete-tenger termékeny északi partvidékéről. – Értették ezenkívül a „szabadságon” azt is, hogy a „nagykirály” alattvalói – akár perzsák, akár egyéb nemzetiségűek – kénytelen-kelletlen uralkodójuk akaratainak engedelmeskednek; a szabad athéni polgár viszont – mint a népgyűlés tagja – polgártársaival együtt ő maga hozza törvényt.

Benne volt azonban „Szalamisz pátoszában” a görög öntudat, szabadság és függetlenség érzéseinek kívül egyfajta vallásos meggyőződés is, amely az

archaikus görög világnézetben gyökerezett. Nehéz volna ezt az utóbbit ezen a helyen részletesen kifejteni; inkább csak annyit jegyzünk meg róla: feltehető, hogy *Aiszkhylosz*, *Hérodotosz* és *Szophoklész* nemzedéke számára a perzsákon aratott győzelemben éppen ez a vallásos – ma már tőlünk elég távol álló – gondolat volt a leglényegesebb. Archaikus felfogás szerint ugyanis a mindent leigázó és *mérték-nem-ismerő* perzsa hatalom határtalan igényei bűnös emberi lázadás (*hybrisz*) volt az isteni rend ellen. Ezért a perzsák szalamiszi veresége isten műve volt. Minden okunk meglehet arra, hogy megkíséreljük az állítást: ez a gondolat nemcsak Aiszkhylosz, Hérodotosz és Szophoklész műveiben jut újra meg újra kifejezésre: *Szalamisz pátosza az egész korra jellemző görög hangulat lehetett.*

Az athéniek részéről kiegészítette ezt még az erőöntudata; tisztában voltak azzal, hogy a közös ügyért ők hozták a legtöbb áldozatot – két éven belül kétszer pusztította el a perzsa városukat –, és a győzelem főként nekik, az athénieknek volt köszönhető már Szalamisznál, hiszen ők adták hozzá a legtöbb hajót.

Fontos, hogy világosan lássuk ezt az egész szellemi tőkét – amit csak az egyszerűség kedvéért neveztünk el itt „Szalamisz pátoszának” –, mert ez áll az 5. századi lendületes athéni politika háttérében, és végső soron ez változik át valami egészen mássá a déloszi szövetség megalakulását követő évtizedekben.

Az újonnan megalakult déloszi szövetség folytatta a harcot a perzsák ellen, és elfoglalta, Kimón vezérlete alatt, 476-ban Thrákiában Éiónt a Sztrymón folyó mellett, majd pedig az Égei-tengeren Szkyrosz szigetét (Thuk. I 98). Majd hallunk még 469-ben Kimón nagy győzelméről Pamphyliában az Eurymedón folyó mellett. De aztán az a benyomásunk, mintha éppen ez után a nagy győzelem után a szövetségnek (vagy inkább Athénnek?) a perzsa háború folytatása már nem is lett volna olyan fontos. Igaz, az athéniek később, 459-ben kísérletet tettek még Kypros szigetével; majd éppen innen, Kyproszból segítséget küldtek a perzsák ellen fellázadó egyiptomiaknak is, de ez a kísérlet gyászos kudarccal végződött. Az expedíciós sereg szinte teljes egészében odaveszett (Thuk. I 109–110).

A vereség hatása alatt jónak látták még a szövetség pénztárát is átszállítani Délosz szigetére – ahol úgy gondolták, nincs már többé biztonságban – Athénbe. A pénztár ettől kezdve aztán végleg itt is maradt.

(Egyébként valószínű, hogy éppen az egyiptomi katasztrófa emlékét őrzi az athéni Akropolisz Múzeum egyik 460–450 között készült márványreliefje. A dombormű Athéné istennőt ábrázolja. Kissé előrehajló fején sisak; jobbja csípőjén, felcsemelt baljával pedig hosszú dárdájára támaszkodik. Az istennő, úgy látszik, mintha komoly, kissé szomorú pillantással egy előtte álló márványtömbnek a feliratát olvasná. A márványtömb alig ér az álló alak csípőjéig. Feliratából, amelyet az istennő néz, vagy talán

olvas [?], a szemlélő semmit sem lát. Úgy gondolják, ez a márványtömb sírkőt jelképez, a felirat pedig, amelyre az egész kompozíció csak utal, az egyiptomi vállalkozás hősi halottainak a katalógusa lehet. A régészek azt állítják: ebben a formában állított emléket Athén városa a gyászos kimenetelű expedíciónak: Athéné istennő gyászolja városának elvesztett fiait.)

449-ben újra elindult aztán az athéni flotta Kypros felé, hogy kiköszörülje a csorbát. Ez sikerült is; de komoly gyakorlati jelentősége ennek a később sokat emlegetett „fényes” győzelemnek alig ha volt: igazi eredményt nem értek el az athéniak se Kyprosszal, se Egyiptommal. Közben meghalt Kimón, és ezzel a perzsa háborúknak jó időre végük is lett. Állítólag létrejött az ún. Kalliasz-béke, amelyben Athén lemondott a támadó háborúkról, Kyprosról és Egyiptomról, a perzsa király pedig elismerte a tényleges helyzetet, anélkül hogy forma szerint is lemondott volna a kisázsiai görög városokról, amelyek ekkor *de facto* a déloszi szövetség tagjai voltak. Kalliasz előkelő és gazdag athéni volt, akit e szerint a följegyzés szerint szülővárosa küldött a perzsa királyhoz 449-ben a béke megkötésére. De érdemes lesz itt megemlítenünk, hogy akadtak görög történetírók alig 100 évvel később, akik ezt az egész Kalliasz-békét kitalált mesének minősítették. Tény az, hogy Kimón halála után az athéniak és szövetségeseik nem harcoltak tovább a perzsák ellen. A déloszi szövetség perzsa háborúi

tehát a nagy felkészüléshez képest és az egyetlen pamphyliai győzelemtől eltékvintve már az 5. század negyvenes éveinek a legelején elapadtak.

Athénnek ezekben az évtizedekben egyéb gondja is volt. Nem vállalkozhatunk ugyan arra, hogy ebben az összefüggésben az egész athéni belpolitika alakulását részletesen ismertessük, de néhány mozzanatot mégis érdemes lesz kiemelni. 463-ban a spártaiak egy helótalázadás leverésére segítséget kértek az athéniektől. Az athéni népgyűlésben a demokrata álláspont az volt, hogy ne küldjenek segítséget Spártának. Arról ugyan aligha lehet szó, mintha a demokraták a lázadó helótákkal rokonszenveztek volna. Sokkal valószínűbb, hogy egyszerűen csak azt a régi themisztoklészi politikát akarták folytatni, amely Szalamisz után azonnal érvényesült: a demokratikus Athénnek *nem* érdeke, hogy az arisztokratikus Spárta hatalma csorbíthatatlan maradjon. De a demokraták nem voltak még elég erősek ahhoz, hogy érvényesítsék akaratukat. Erősebbnek bizonyult az arisztokrata *Kimón* befolyása, és a népgyűlés úgy döntött: sereget küldenek Spárta megsegítésére. A spártaiak azonban, akik értesültek a népgyűlés hangulatáról, bizalmatlanul fogadták az athéni segítséget, és a hozzájuk érkező sereget, anélkül hogy a harcokba bevetették volna, hamarosan vissza is küldték. A sértő gesztus nagy fölháborodást váltott ki Athénben, és ez a hangulatváltozás elég volt ahhoz, hogy hirtelen olyan fordulatot hozzon létre az athéni politikában, ami egyébként már

régen érlelődőben volt. Érdemes lesz emlékeztetni ebből a fordulatból néhány motívumra. Egy clókelő athéni, *Alkibiadész* (nagyapja annak a másik *Alkibiadész*-nek, akiről ebben a kötetben is szó lesz), aki korábban mint Spárta hivatalos „vendégbarátja” (*proxenosz*) megtisztelő megbízásként félhivatalosan képviselte Spárta érdekeit Athénben, erre a sértésre tüntetően lemondott a „proxeniáról”. Maga Athén bejelentette kilépését a már különben is elég régen csak forma szerint létező iszthmoszi szövetségből, Kimónnal szemben, aki szívvel-lélekkel támogatta volt a Spártának küldendő segítség ügyét, bizalmatlanságát fejezte ki a népgyűlés: azaz őt – mihelyt erre alkalom nyílt – egyszerűen *osztrakizmosz*ul száműzték.

A demokraták vezetője, *Ephialtész* pedig érkezettnek látta az időt arra is, hogy az athéni arisztokratákat minden vonalon még jobban háttérbe szorítsák. Az arisztokrata politika fellegvárát, az *Areiosz pagosz* nevű hivatalt minden lényeges politikai funkciójától megfosztották. Ezeket a feladatokat más, demokratikusabb jellegű szervekre bízták. Az *Areiosz pagosz* megmaradt régi, tiszteletre méltó, de politikai szempontból meglehetősen jelentéktelen testületnek. – Úgy látszik, az arisztokraták nem tudták szó nélkül tudomásul venni a demokráciának ezt a hirtelen és nagyarányú előretörését: *Ephialtész* váratlanul politikai gyilkosságnak esett áldozatul. Ez azonban már nem tudta megváltoztatni

az athéni politika irányát: ekkor lépett előtérbe, a meggyilkolt Ephialtész örökébe, Periklész.

Athén, amikor kilépett az iszthmoszi szövetségből, azonnal új szövetséget kötött Spárta ellenségeivel: Argosszal és Thesszaliával. (Úgy látszik, Athénnek ez az újabb szövetsége más jellegű volt, alighanem egészen független is lehetett a déloszi szövetségtől.) Hamarosan ki is tört aztán a háború a két vezető állam, Spárta és Athén, illetőleg szövetségeseik között. A szakirodalom ezt a háborút, amely csak 451-ben ért véget 5 éves fegyverszünettel (vö. Thuk. I 112), néha „első peloponnészoszi háború” néven emlegeti. Majd alig telt le a 451-ben megkötött ötéves fegyverszünet, már is újra kezdődött az ellenségeskedés Athén és Spárta között. Sőt a háborúnak ebben a szakaszában Athén – és vele együtt egész Attika – olyan kényes helyzetbe került egyszer, hogy Periklész csak a spártai sereg vezéreinek a megvesztegetésével tudta elkerülhetővé tenni a katasztrófát. Aztán ugyancsak Periklész kötött újra békét Spártával 445-ben, újabb 30 évre, de ez is alig tartott 15 évig, a nagy közismert peloponnészoszi háború kitöréséig. Tekintsük át mármost, legalább nagy vonásokban: mi volt a déloszi szövetség sorsa megalakulásától a peloponnészoszi háború kitöréséig, illetőleg részben még e Spártával folytatott kemény mérkőzés alatt is.

2. A déloszi szövetség átalakulása

Athénnek az adott alkalmat a déloszi szövetség megalakítására, hogy a perzsa uralom alól felszabadult kisázsiai és hellészpontoszi görögöket elkésértette *Pauszaniasz*-nak, a spártai vezérnek erőszakos, főnnhéjázó magatartása. Ezek a kisebb-nagyobb görög városok, szigetek önként fordultak Athénhez, és kérték, vegye kezébe a háború további vezetését. A szövetségeseeknek ezt az önkéntes elhatározását az athéniek később, a peloponnészoszi háború során többször is hangoztatták: „Mi nem erőszakos úton jutottunk vezető szerepünkhöz! A szövetségeseink maguk fordultak hozzánk, ők kértek bennünket, lépünk egyesülésük élére!” (Thuk. I 75) Éppen ezért nagyon valószínű, hogy Athén kezdetben úgy kezelte szövetségeseit, mint autonóm és vele egyenrangú feleket. Tudunk is az autonómia tiszteletben tartására egypár érdekes esetről. A Palléné félszigetre vezető földszoroson épült pl. Potidaia, Korinthosz gyarmatvárosa. Korinthosz sohasem volt tagja Athén déloszi szövetségének. Ez azonban nem akadályozta meg Potidaiát abban, hogy az anyavárostól függetlenül csatlakozzék Athén szövetségi rendszeréhez. Ez viszont semmit sem változtatott azon, hogy a gyarmatváros továbbra is függő viszonyban maradt anyavárosával. Korinthosz évről évre ellenőrző tisztviselőket küldött Potidaiába; a vezető államnak, Athénnek pedig semmi kifogása sem volt az ellen, hogy a déloszi szövetség egyik tagállama ilyen függő viszonyban áll egy harmadik,

a szövetségen kívüli várossal, Korinthossal. Ilyen természetű kifogást csak jóval később támasztott Athén, a peloponnészoszi háború kitörésekor (Thuk. I 56 k.).

A szövetség minden tagjának ugyanolyan érvényű szavazati joga is volt a déloszi gyűlésben, mint magának Athénnek (Thuk. III 11). – Mégis, hogy mit jelenthetett a valóságban ezeknek a nagyrészt apró szövetséges városkáknak az *egyenlősége* Athénnel szemben, arra elég jól reávilágít annak az *Antiszthenész*-nek az egyik állatmeséje, aki éppen a Periklész korabeli Athénben nőtt fel. Ez ti. nagyjából így szól: „Amikor a népgyűlésben a nyulak egyenlőséget követeltek minden állat számára, az oroszlánok azt felelték nekik: Nyulak! A ti szavaitokból hiányzanak a mi karmaink és fogaink” (vö. Arisztotelész, Politika 3. 13 = 1284 a).

Az a tény, hogy a déloszi szövetség tagállamai igazában *nem* voltak függetlenek, kiderült mindjárt a megalakulás után az első években, amikor egyes szövetségesek kezdtek megunni vállalt kötelezettségeiket. Athén nem vette tréfára a dolgot, és erélyesen lépett föl, valahányszor késett a megígért pénz, hajó vagy katonaság. Mint *Arisztotelész* írja: Athén kezdett egyre inkább önkényesen bánni szövetségeseivel; legfeljebb az olyan nagyobb szövetségesekkel szemben voltak tartózkodóbbak, mint Khiosz, Leszbosz vagy Szamosz (Ath. Pol. 24, 3). Nem csoda, ha így aztán Athén hamarosan kezdte elveszíteni népszerűségét. Hozzájárult ehhez még az is, hogy

Wm.

a tagállamok közül többen aligha saját jószántukból csatlakoztak a szövetséghez; mint pl. Androsz szigete, amely ellen Themisztoklész még büntető expedíciót vezetett perzsa-érzelmei miatt; vagy Karysztosz városa Euboi szigetén, amelyet Kimón fegyverrel kényszerített a csatlakozásra.

Jellemző, hogy Naxosz szigete már 472-ben, alig hat évvel a megalakulás után, nem tudni mi okból, de megpróbált kilépni a déloszi szövetségből. Érdekes lesz itt idézni *Thukydidész* beszámolóját erről az eseményről és hozzá fűzött reflexióit:

„Ezután (ti. azután, hogy Kimón fegyverrel kényszerítette az euboi Karysztoszt az athéni szövetséghez való csatlakozásra) Naxosz tett kísérletet arra, hogy elhagyja a déloszi szövetséget, de az athéniek nyomban hadat indítottak ellene. Ostromzár alá vették, és erőszakkal kényszerítették a szövetségbe való visszatérésre. Ez volt az első eset, amikor egy szövetséges város a fennálló megegyezés ellenére elveszítette szabadságát. Később sorra ez történt egyenként a többiekkel is.

(Az elpártolások oka rendszerint az volt, hogy nem fizették meg rendesen a rájuk kivetett pénzbeli hozzájárulást, nem adtak elég hajót, vagy egyáltalán nem akartak többé hajót bocsátani az athéniek rendelkezésére. Az athéniek viszont ragaszkodtak a kötelezettségek pontos megtartásához; kíméletlenül erőszakot is alkalmaztak azokkal szemben, akik nem akarták tovább vállalni az áldozatokat.) Nem

is voltak már az athéniek olyan népszerű vezetők, mint kezdetben.

A katonáskodásból ugyan több részt vállaltak, mint amennyit méltányosan vállalniok kellett volna, de éppen ez könnyítette meg számukra, hogy visszakényszerítsék szövetségükbe azokat a tagállamokat, amelyek ki akartak lépni. Felelősek voltak azért, hogy így alakult a helyzet, maguk a szövetségesek is. Minthogy legtöbben közülök nem szívesen vállalták a katonai szolgálatot távol hazájuktól, felbecsülték, hogy mennyi pénzen válthatnák meg mind a katonáskodást, mind pedig az athéni szövetség rendelkezésére bocsátandó hajóikat, és inkább vállalták a pénzbeli hozzájárulást. Így aztán az athéni flotta az ő rovásukra tovább erősödött, amikor pedig fölkeltek ezek a városok, és megpróbáltak elszakadni a szövetségtől, Athénhez mértén fölkeszületlenek voltak katonai szempontból, és nem volt elegendő hadi tapasztalatuk sem (Thuk. I 99).

Egy másik, ehhez hasonló emlékezetes eset volt a *Thaszoszé*. Ez az égei-tengeri sziget, mindössze 15 km-re a szemben fekvő thrák tengerparttól, gazdagságát főként a tengerpart és a Pangaiosz hegység bányái kiaknázásának köszönhette. A perzsa háborúk idején, Szalamisz előtt, Thaszosz nem mert csatlakozni Spárta és Athén iszthmoszi szövetségéhez. Nem tehetette ezt már egyszerűen földrajzi helyzeténél fogva sem. A thaszosziak inkább kiadták hajóikat a perzsáknak, és a nagykirály parancsára lerombolták a városukat védő falakat (Hérodotosz VI

48). Szalamisz után viszont a thaszosziak azonnal fölismerték: érdekük, hogy csatlakozzanak Athén déloszi szövetségéhez. Csak így biztosíthatták kereskedelmüket és egész gazdasági életük virágzását. Éppen Athén mintájára nagy gonddal újra fölépítették nemrégien lerombolt városfalaikat is. Egy idő múlva azonban a thaszosziaknak észre kellett venniük, hogy a még fejlettebb athéni kereskedelem és gazdasági virágzás már nem támogatja, inkább károsan befolyásolja életbevágó érdekeiket. Megpróbáltak erre elszakadni a déloszi szövetségtől. Az athéniek persze az ő esetükben is ugyanazt tették, mint Naxosz esetében. A szövetségi hűsége kényszerített Thaszosznak pedig újra ki kellett szolgáltatnia hadihajóit – ezúttal az athénieknek, és újra le kellett rombolniok a városukat védő bástyákat is – ezúttal athéni parancsra (Thuk. I 100).

Athén tékát, félretéve az egyenlőség elvét, hatalmi politikát kezdett, és egyre inkább növekedett az a nyomás, amelyet a déloszi szövetségesekre gyakorolt. Együtt járt ez azzal is, hogy a megbízhatatlanság gyanújával terhelt szövetségeseik területeiből kihasítottak egy-egy darabot, és ennek a földterületnek a megművelésére athéni gyarmatosokat (klérukhoszokat) küldtek. Így kapott athéni gyarmatosokat nemcsak a meghódított thrák terület, a Sztrymon vidéke és a Kherszonészosz, hanem a gya- *pe* nús Lémnosz, Imbrosz, Naxosz, Androsz szigete, sőt később az egész Euboia is. Leghosszabb ideig még azok a szövetségeseik tudták megőrizni függet-

lenségüket, amelyeknek jelentős tengeri haderejük volt; ilyenek voltak pl. Leszbosz, Khiosz, és 439-ig Szamosz. Szinte természetes, hogy a sok apró város és sziget politikailag is előbb-utóbb Athén uszályába került; gazdaságilag még korábban függő viszonyba kerültek Athénnel. Tisztában voltak ezzel már a kortársak is, amint ezt határozottan kifejezésre juttatja az „Athéni állam” című munka ismeretlen szerzője (Pseudo-Xenophón).

Minthogy Athénnek jóval több hajója volt, mint szövetségeseinek, a tengeri kereskedelem túlnyomórészt az athéniak kezében összpontosult. A szövetségesek csak Athénnek szállíthattak, vagy legalábbis aligha szállíthattak volna másnak, ha ehhez Athén nem járul hozzá. Bár nem ismerjük elég alaposan az i. e. 5. század görög gazdasági életét, az itt éppen kiemelt ténynek a jelentőségét már az „Athéni állam” című munka szerzője is fölismerte. Így aztán a déloszi szövetség, amelyen belül Athén kezdetben csak vezető hatalom (*hégemón*) volt, égyre inkább az athéniak egyeduralmává alakult át. Emlékeztet ez némileg Anglia szerepére a brit világbirodalomban. Az első pillantásra szembeötlő különbség a kettő között főként az, hogy Anglia esetében a fejlődés iránya éppen megfordítva alakult. Mint az egyik szerző (H. Triepel) már a harmincas években írta: „Az angol impériumból a legújabb időkben *[természetesen még a gyarmatbirodalom fölhomlása előtt – megjegyzés 1976-ból Sz. Á.]* hégemonia lett, míg az athéni hégemonia az impérium

felé fejlődött.” Ezért használják egyesek (A. Zimmermann) a *British Commonwealth* megjelölés mintájára Athénnek erre a korára a *Greek Commonwealth* nevet.

Az athéni önkényuralom kibontakozását a déloszi szövetségen belül elősegítette az a körülmény is, hogy a szövetségesek sohasem tudták egyesíteni erejüket Athén ellen: ahányan voltak, annyifelé húztak (Thuk. III 10). A szervezet megalakulása után az első években a szövetségesek, úgy látszik, nemcsak pénztárukat őriztették Délosz szigetén, hanem itt tartották szövetségi gyűléseiket is. Ezeknek a gyűléseknek a történetéről azonban igazában semmit sem tudunk. Miről tárgyaltak itt a szövetségesek, ha csakugyan voltak valaha is ilyen gyűlések? Egyáltalán előfordult-e, hogy az athéniak valóban összegyűjtötték szövetségeseiket valami olyan tanácskozásféltre, mint amilyent a spártaiak még a peloponnészoszi háború folyamán is többször tartottak saját szövetségeseikkel? Annyi bizonyos, hogy később – amikor a szövetség már átalakult, és messze eltávolodott eredeti céljától – az athéniak arra kényszerítették a szövetséges városok polgárait, hogy még jelentősebb pörös ügyeiket is Athénben tárgyalassák. Ebben az időben azonban a szövetségesek gyűlésének a szerepét már réges-régen az athéni népgyűlés vette át.

Külsőleg is kifejezésre jutott a tényleges helyzet akkor, amikor a szövetség pénztára átkerült Délosz szigetéről Athénbe. Ettől kezdve a szövetség már

nem a déloszi Apollón, hanem a város istennőjének, Athénének az oltalma alatt állott. Ezért minden egyes város adójának egyhatvanad része az istennőé lett. A befizetett összeget a város nevével együtt kőtáblára vésték, és az Akropoliszon helyezték el. Ezek a listák – legalábbis részben – fönmaradtak, és nagyrészt éppen ezekből ismerjük a szövetség pénzügyeit. Az egy évre eső egész összeg, amely befolyt Athénbe, előbb 460, majd 600 talentum volt, sőt a peloponnészoszi háború folyamán még magasabbra is emelkedett. Az egyes városok kontingensei időről időre változtak. Érdekes, hogy a mindenkori politikai helyzet mennyire befolyással volt a fizetések teljesítésére. Így pl. az egyiptomi kudarc után volt egy idő, amikor a legtöbb szövetséges nem fizetett. Kimón legutolsó hadi vállalkozása előtt viszont kulminált a befizetések száma. Föltehető, hogy Athén ilyenkor nagyobb nyomást gyakorolt szövetségeseire.

Mínt hogy a szövetségesek önállóságukat, függetlenségüket nagyrészt még a perzsa háborúk félbeszakadása előtt elveszítették, Athén továbbra is szigorúan behajtotta az adót; arra, hogy a perzsák ellen már egyáltalán nem harcoltak, nem voltak tekintettel. Nyilván ez sok panaszra, szemrehányásra adott alkalmat, de az athéniek arra az álláspontra helyezkedtek – vagy legalábbis *Plutarkhosz* szerint ezt sugalmazta nekik *Periklész* –, hogy a szövetségeseknek nincs joguk beleszólni a pénz fölhasználásába. Athén flottája megvédi szövetségeseit a kívülről

jövő támadások ellen. Ezzel Athén teljesíti azt, amiért a szövetségesek fizetnek; a befolyt adót pedig úgy használja föl, ahogy jónak látja (Plut., Per. 12).

Ez az érvelés még úgy-ahogy talán meg is állta volna a helyét. De súlyosabban esett a latba ennél az, hogy Athén szövetségeseinek hadi kontingenseit gyakran nem a perzsák, hanem saját görög ellenségei ellen használta föl. Így volt cz pl. később az egész peloponnészoszi háború folyamán. A szövetségesek szabadságából és egyenlőségéből tehát – mint Pszeudo-Xenophón írja – hamarosan szolgáltság lett. Előbb-utóbb be kellett látnia mindenkinek, aki elfogulatlanul mérlegelte a helyzetet: az athéni-ek ugyanazt követelték szövetségeseiktől – vagy néha talán még többet is annál? –, mint amit ezeknek ellenkező esetben – már ti. akkor, ha a perzsáknak hódolnak meg – ezekkel szemben kellett volna vállalniok. Athén gyakran beleszólt szövetségeseinek még a belügyeibe is; mindenütt arra törekedett, hogy az oligarchia helyett lehetőleg a megbízhatóbbnak tartott demokráciát juttassa uralomra. Ezt később azzal igyekeztek mentetni, hogy Athén pusztán jóakaratból járt el így, mert rájött saját példáján a demokrácia előnyekre. Ebben akarta részesíteni szövetségeseit is (Iszokratész, Panégýrikosz 105 k.).

Így történhetett meg aztán, hogy 465 körül az athéni népgyűlés egyik határozata a legapróbb részletekig kidolgozott alkotmányt kényszerített az

egyik szövetséges városra, Erythraira. Ez az „alkotmány” – amelynek fönmaradt feliratos szövege (Dittenberger, Sylloge I³ No. 41) – még arról is intézkedik, hogy a tisztviselőket meg kell esketni az Athén iránt tanúsítandó hűségre.

Bőségesen idézhetnénk példákat arra, hogyan bánt Athén azokkal a szövetséges városokkal, amelyek megpróbálták visszaszerezni régi szabadságukat. Az ilyeneket arra kényszerítették: rombolják le városuk védőbástyáit, elvették hajóikat, túszoikat szedtek közülök, és gyakran fölemelték annak az évi hozzájárulásnak az összegét is, amit fizetniök kellett. Maga Periklész is az cuboiai Khalkisz esetében megelégedett még az arisztokraták elűzésével, de már Hesztiaiának egész lakosságát elűzte, és athénieket telepített a helyükre (Plut., Per. 23). Később pedig, a peloponnészoszi háború idején, ez a szigorúság már kegyetlenkedéssé fajult.

3. A hatalom ideológiája

Már a fentebb röviden vázolt tényekből is látható, hogy Athén a déloszi szövetség megalakulását követő évtizedekben egyre inkább áttért az önkényes hatalmi politikára. Ez a hatalmi politika nemcsak a szövetségesekkel szemben tanúsított magatartásban jutott kifejezésre, hanem azokban a történeti eseményekben is, amelyeket az előbbi fejezetek csak vázlatosan érintettek. Hatalmi politika volt már az egyiptomi vállalkozás és az ún. „első peloponnészoszi háború” is, amely 451-ben ötéves fegyverszü-

nettel, majd 446-ban harmincéves békével zárult. Sőt ez a hatalmi politika folytatódott tovább abban a nagy, második peloponnészoszi háborúban, amely Periklész élete vége felé tört ki. Anélkül hogy vállalkozhatnánk ebben az összefüggésben a történeti események behatóbb tárgyalására, érdemes lesz kissé alaposabban megismerkednünk ennek az athéni hatalmi politikának az ideológiájával.

Mindenekelőtt szögezzük le, hogy ez az új hatalmi politika nem azonos a régi, *agón*-szerű küzdelemmel az elsőségért. Minthogy a régi *görög agón* legismertebb formája a négyévenként tartott olimpiai játékok voltak, sokan hajlandók lennének talán az *agónt* valamilyen *sportszerű versenynek* tartani. Nem is tagadható, hogy az agónnak és a sportversenynek vannak közös vonásai; a kettő azonban távolról sem azonos. Lássuk előbb a legszembevetőbb közös vonásokat.

Mind az *agón*, mind a sportverseny – éppen úgy, mint ahogy a középkori lovagi torna is – mérkőzés, amelyben a küzdő felek bizonytságot tesznek kiválóságukról, ahogy ezt görögül mondták: *aretéjük*ről. Ennek a mérkőzésnek azonban gondosan kidolgozott *szabályai* vannak, amelyeket a mérköző felek nem hagyhatnak figyelmen kívül. Aki a szabályok megsértésével vagy csalással kerekedik fölül az agónban vagy a sportversenyben, annak a győzelmét a versenybírák nem ismerik el, sőt az ilyent elismerés helyett megvetéssel sújtják.

Lényeges különbség azonban a modern sportver-

seny és a régi görög *agón* között az, hogy ez az utóbbi a vallásos kultusznak volt a része. Az *agón*-ban való győzelem nem is számított pusztán egyéni érdemnek, hanem egyszersmind jele volt ez annak a kitüntető jóindulatnak is, amelyben a győztest az az emberfölötti hatalom részesítette, akinek tiszteletére az *agón*t rendezték. Ez a hatalom, az istenség emelte a győztest embertársai fölé. Ezért gyakran a koszorút is vagy a versenydíjat (*athlon*) – amely csak szimbóluma volt annak, hogy a győztes győzelmével egy magasabb, több-mint-emberi szférába emelkedett – az ünnepség után az istenségnek ajánlották föl: templomában vagy szobra előtt helyezték el.

Nem hiányzott régebben ez az *agón*-szerű vonás a görög államok egymással vívott küzdelmeiből sem. Athén hatalmi politikája viszont ezt az *agón*t háttérbe szorította. Tisztában voltak ezzel maguk az athéniek is; vagy legalábbis ezt mutatja Thukydidesz leírása. Thukydidesz ti. elmondja, hogy az athéniek a peloponnészoszi háború során egy alkalommal felszólították Mélosz szigetének lakóit: adják meg magukat. A mélosziak viszont elhatározták, hogy bármennyire reménytelen is a helyzetük, fölveszik a küzdelmet Athén ellen. Az athéni követe ezt örülségnek minősítették, mert mint kifejtették: „Hiszen *nem agón* ez, amelynek arról kellene döntenie, hogy melyikünk a derekabb, és nem is attól kell nektek tartanotok, mintha egyenlő feltételek alapján velünk szemben szégyent vallhatnátok,

hanem egyszerűen arról kellene döntenetek, hogy nem szálltok szembe a nálatok sokkal erősebbekkel” (Thuk. V 101). Minthogy pedig ez már csakugyan *nem* volt agón, nem is volt meg benne az agónra jellemző lovagiasság.

Egy másik feltűnő sajátossága az athéni hatalmi politikának abban állott, hogy tisztán, illúzió nélkül látta a való helyzetet: jól tudták azt az athéniek, hogy szövetségeseik gyűlölték őket. Érdekes ebből a szempontból az, amit egy alkalommal Thukydidesz mondhat az athéni követekkel Spártában. (Közismert ugyan, hogy sem Thukydidesznél, sem általában az antik történetíróknál az elbeszélésbe szőtt beszédek *nem hitelesek* – abban az értelemben, mintha ezek az adott alkalmakkor csakugyan elhangzottak volna. De már maga az a tény, hogy *mit* mondhat el a történetíró történetének szereplőivel, és *hogyan* fogalmazza meg ezeknek a mondanivalóját, ez önmagában is többé-kevésbé jellemző nemcsak a történetíróra, hanem egész korának a gondolkodására is.)

Thukydidesz szerint tehát az athéni követek elmagyarázták egyszer Spártában, hogyan is alakult ki Athén sajátos helyzete azután, hogy athéniek vették át a perzsák ellen viselendő háború vezetését. Először – amint ezek a követek mondták – a perzsától való *félelem*, azután a nemzeti *becsület* (*timé*) ügye vezette őket, később pedig saját *érdekük*. Végül pedig eljött az az idő is – ugyancsak e követek szavai szerint –, amikor már csupa ellenségtől vol-

tak körülvéve, különösen miután levertek már egy-néhány elszakadni akaró szövetségest, és amikor már a spártaiak is gyanakvással szemlélték Athént. Ekkor pedig már – mondják az athéniek – nem is lett volna tanácsos, hogy a szövetségesek tetszésére bízzák: meg akarnak-e maradni Athén szövetségi rendszerében. Hiszen ezek nyilvánvalóan mind Spártához álltak volna át. És ugyan kit lehet azért hibáztatni, ha szem előtt tartja saját érdekeit? – kérdezik (Thuk. I 75).

Maga Periklész is figyelmeztette az athénieket – ugyancsak Thukydidész szerint -- már akkor, amikor a peloponnészoszi háború jóformán még el sem kezdődött, hogy szövetségeseik csak addig maradnak majd nyugton, amíg Athénnek elég ereje lesz ahhoz, hogy szembeszálljon előrelátható lázadási kísérleteikkel: ha mi vereséget szenvedünk, azonnal elveszítjük szövetségeseinket is, akiken hatalmunk múlik; mert ezek rögtön föllázadnak, ha nincs már elegendő hadseregünk, amit ellenük küldjünk (Thuk. I 143).

Az athéniek még azt is hajlandók elismerni, hogy uralmuk a szövetségesek felett valójában zsarnokság, tyrannis. Mint Periklész mondja: Azt ne higgyétek, hogy az, amiért mi most harcolunk, csak annyi: rabok legyünk-e, vagy szabadok. Nem, sokkal több ennél: uralmatok az, ami most kockán forog, és mindaz a veszély, ami abból a gyűlöletből következik, amit az uralommal fejetekre gyűjtöttek. Még csak föl sem adhatjátok most már ezt

az uralmat, amint azt egyesek talán jámborul óhajtánák, hogy szép és nemes dolog lenne. Zsarnokság ez már a ti kezetekben, amit talán gonosz dolog megszerezni, de veszélyes kiereszteni a kezetekből (vö. Thuk. II 63).

Kérdés ezek után: miben látták az athéniek eljárásuk erkölcsi, morális alapját? Az a tény, hogy ők szabadították föl a görögök nagy részét, különösen saját szövetségeseiket a perzsa elnyomás alól, „Szalamisz pátosza”, elég lehetett addig, amíg a déloszi tömörülés összetartásának a célja csakugyan a perzsa háború volt. De ez a megokolás Kimón halála után már csak üres frázis lett volna, és – dicséretükre legyen mondva – nem is igen hangoztatták. Csak elvétele halljuk azt az érvet, hogy Athénnek joga van uralkodni szövetségesein, mert ezek Szalamisz előtt, görög létükre, nem áttállottak szövetkezni a perzsával, vagy legalábbis nem volt elég erejük, bátorságuk ahhoz, hogy kiálljanak a küzdelemre, úgy, ahogy Athén tette. Miért ne uralkodnék ezeken Athén, hiszen ez a város képviselte, és ez képviseli most is a görögség közös ügyét (Thuk. VI 82 k.).

Gyakrabban halljuk ennél azt a másik érvet, amelyet minden modern parancsuralom szépítgetni vagy legalábbis elhallgatni igyekeznék: az erősebb jogát. „Nem mi vagyunk az elsők, akik erőszakos hatalmi politikát kezdtünk” – mondják az athéni követek Spártában a peloponnészoszi háború kitörése előtt (Thuk. I 76, vö. V 105). – „Örök idők

óta fönnáll az a természeti törvény, hogy az erősebb uralkodjék a gyengébben.” Jóllehet a modern ember etikai érzéke csak viszolyogva tudja tudomásul venni ezt a megokolást, amely végső következményeiben az ököljogot deklarálja, el kell ismernünk, hogy az önkényuralom ideológiájának még mindig ez a legelviselhetőbb formája. Mert mint Burckhardt egy alkalommal a hatalom világtörténelmi jelentőségéről elmélkedve írta:

„A gonosztettnek lehetőleg elfogulatlanul kell végbemennie. Visszataszító az esztétikai hatása minden rosszhiszemű, utólagos, jogászkodó igazolási kísérletnek, hazug rekriminációnak. Az ember ugyanis általában szégyelli magát a hön óhajtott és gátlástalan gazemberséggel elnyert hatalomért, mivel a jognak és az igazságnak még mindig varázseréje van, amiről nehéz lemondani.”

Athén önkényuralmi politikájának csakugyan nem voltak utólagos erkölcsi gátlásai. Természetesen tisztában voltak a Periklész korabeli athéniek is azzal, hogy a hatalom és a jog lépten-nyomon összeütközésbe kerülnek egymással, de legalább volt bennük elég bátorság ahhoz, hogy nyíltan állást foglaljanak, nem bújtak hazug, képmutató jelszavak mögé. Nem volt még olyan ember – mondják az athéniek –, aki az igazságért és a jogért lemondott volna a hatalomról. Már az is elismerésre méltó, ha valaki a jogot és az igazságot jobban tiszteltben tartja, mint amennyire erre hatalmánál fogva kényszerítve lenne (vö. Thuk. I 76).

Bizonyos, hogy az egykorú szofisták ennek a hatalmi politikának nem úttörői, legfeljebb csak elméleti megalapozói voltak. Ők ti. azt tanították: a természet törvényének előírása az, hogy *az erősebb uralkodjék a gyengébben*. Platón „Gorgiasz” című dialógusában Kalliklész kiterjeszti ezt az elvet az egyénre is, és szembeállítja azzal a szerinte „természetellenes egyenlőséggel”, ami a demokratikus Athén belső alkotmányának alapja (vö. Platón, „Gorgiasz” 483 b kk.):

„Véleményem szerint a gyöngé emberek és a tömeg hozták a törvényeket (*nomoi*). Csak magukra és arra voltak tekintettel, ami nekik hasznos; ebben az értelemben határozták meg azt, hogy mi a dicséretre méltó, és mit kell gáncsolni. El akarták ijeszteni az erősebbeket és a tehetségesebbeket, nehogy ezek többre törjenek, mint az átlagember. Ezért mondták ki azt, hogy a mértéktelen hatalomvágy valami rút és igazságtalan dolog; sőt, azt az elvet állították föl, hogy a jogtalankodás éppen abban áll, ha valaki az átlagosnál nagyobb részt kíván magának a hatalomból és a vagyonból. Ők persze, az átlagemberek, mint hitványabbak, boldogan beérik az egyenlő mértékkel. – Ezért rút dolog hát az emberi törvény (*nomosz*) szerint, ha valaki többre tör a tömegnél, és ezért tartják ezt gonosznak.

A természet (*physisz*) viszont véleményem szerint arra tanít: az a jogos, hogy a derekabbnak többje legyen, mint a hitványabbnak, és hogy az erősebb több jóban részesedjék, mint a gyengébb.

Ezt tanítja a természet minden téren, mind az állatvilágban, mind az egyes ember, mind pedig az emberi közösségek életében: a hatalmasabb uralkodjék a gyengébben, és övé legyen a nagyobb rész mindenből. Hiszen egyébként mi joga is támadta volna meg *Xerxész* a görögöket, apja *Dareiosz* pedig a szkythákat? De felsorolhatnánk erre számtalan más példát is.”

Feltűnő, hogy milyen nagy szerepet játszott a „hatalom” kérdése ennek a kornak a gondolkozásában. *Alkibiadész* is arra hivatkozott egy alkalommal, hogy az ő szereplése Olympiában hasznára volt szülővárosának, Athénnek, mert ennek alapján a görögök Athént még hatalmasabbnak gondolhatták, mint amilyen a valóságban volt (Thuk. VI 16). A Spártával folytatott küzdelem is, amely régebben több lényeges vonásában agón volt, most egyre inkább kíméletlen hatalmi versengéssé fajult. A fegyverszünet és a béke feltételei között most már megjelentek olyan pontok is: egyik fél se vonhassa a maga részére a másik szövetségeseit, nehogy ezáltal növelje hatalmát a másik rovására. A görög városállamok külpolitikájának a jelszava tehát már a *hatalmi egyensúly*, ugyanaz, amit európai viszonylatban az angol külpolitika Viktória korában igyekezett megvalósítani.

Annak a gondolatnak, amelyet a múlt század hetvenes éveiben *Burckhardt* és a fiatal *Nietzsche* abban a tételben foglaltak össze, hogy „a hatalom gonosz” (*die Macht ist an sich böse*) nemigen talál-

juk meg a nyomát a görögségnél, vagy legalábbis ebben a korban nem. Mert igaz ugyan, hogy a mélosziak az isten segítségével bizakodnak (Thuk. V 104), amikor az athéniek saját érdekükre hivatkozva, pusztán az erősebb jogán, el akarják tiporni őket, de az athéniek éppúgy bíznak abban, hogy az isten nekik, az erősebbnek fog segíteni, mert szavaikból az csendül ki, mintha – „a természet törvénye szerint” – isten is mint az erősebb fél uralkodnék az emberen:

„Ami az istenség jóindulatába vetett bizalmotkat illeti, úgy gondoljuk, hogy erre szintúgy joggal számot tarthatunk mi magunk is, mint ti. Céljaink és cselekedeteink teljes összhangban vannak egyrészt azzal a hittel, amelyet az emberek az istenek felől táplálnak, másrészt azokkal az elvekkel, amelyek az emberek magaviseletét irányítják. Az istenekre vonatkozó hitünk és az emberokről való tudásunk vezet bennünket, amikor arra a következtetésre jutunk: általános és szükségszerű természeti törvény az, hogy az ember uralkodjék ott, ahol tud. Nem mi magunk alkottuk ezt a törvényt, és nem is mi vagyunk az elsők, akik eszerint cselekszünk. Készen találtuk mi már ezt, és így változatlanul adjuk át örököül azoknak, akik utánunk jönnek.

Mi tehát csak ennek a törvénynek a szellemében cselekszünk, és tudjuk azt is, hogy akár ti magatok, akár valaki más, ha ugyanannak a hatalomnak a birtokában lenne, mint mi, pontosan ugyanúgy jár-

na el, mint mi. Ezért hát, ami az istenséget illeti, azt hisszük, nincs félnivalónk" (Thuk. V 105).

122
Ez után a megfogalmazás után nem is nagyon csodálkozhatunk már azon sem, hogy Athén Mélosz elfoglalása után a férfilakosságot teljes egészében lemészároltatta, a nőket és gyermekeket pedig eladatta rabszolgáknak (Thuk. V 116). Az athénieknek mintha igazuk lett volna: isten is az erősebbnek segít! Ez a tétel mutatja legjobban, mennyire eltávolodott már Athén ez alatt az alig hatvan-egynéhány év alatt „Szalamisz pátoszától”. Szalamisznál még isten volt az, aki megtörte az örök rend, a korlátot nem tűrő és az emberi határok ellen lázadó erősebb fél, a nagykirály *hybriszt*. Mélosznál viszont már isten is az erősebbnek segített. Szalamisz és Mélosz – e közé a két véglet közé ékelődik be mint átmenet Periklész kora.

De ne feledkezzünk meg arról, hogy a Periklész korabeli görögséget a hatalom nemcsak mint etikai, morális kérdés foglalkoztatta. Aránylag nem nehéz a történész dolga, amikor utólag megállapítja, hogy „a hatalom természeténél fogva gonosz”. A társadalom az egyén önzését még többé-kevésbé korlátok közé tudja szorítani, de megszűnik minden korlát akkor, ha egy olyan nagyobb közösségnek az önzéséről van szó, amelynek a tagjait nyelvi és kulturális kapcsolatok vagy a közös történelmi tudat tartja össze. Az önzés, ami az egyén esetében még talán szégyenletes is lehetett, mint az ilyen nagyobb közösség önzése már szinte „érdem” lesz. Még rossz-

szabb a helyzet akkor, ha a közösségnek – amelynek önzéséről beszélünk – olyan jól szervezett formája is van, mint az *állam*. Előfordulhat, hogy az állam esetében a határtalan parancsuralmi önzés lesz a történelem folyamán rengeteg kegyetlenség és nyomor bőséges forrása. Persze, igaz lehet ennek a tételnek az ellenkezője is. A hatalom nemcsak az önzés szolgálatában állhat; lehet ez a jog, a közbiztonság és mind a kisebb társadalmi csoportok, mind pedig az egyének kulturális életének az alapja és kerete is. Hatalom nélkül elképzelhetetlen sok olyasmi is, ami szép és jó az egyén és a közösség életében. – Vagy lehetséges az a harmadik állásfoglalás, amely a földi hatalmat és jogosultságát egyszerűen tagadja. Mint ahogy a keresztyénség tanítja: „mert Tiéd a hatalom.” Ebben az esetben a földi hatalom csak mint az egyetlen igazi, a földön túli transzcendens hatalom letéteményese nyerhet fölmentést vagy igazolást.

Van a hatalomnak – függetlenül azoktól a megítélésektől, amelyekre éppen csak utalni akartunk – még egy olyan másik oldala is, amelyet a Periklész korabeli görögség két különböző formában próbált megérteni. A két különböző forma, amely ugyanazt a lényegyet akarja kifejezésre juttatni, jellemző ennek a kornak idősebb és fiatalabb nemzedékére. Az idősebb nemzedék képviselője: Periklész barátja, a perzsa háborúk történetírója, *Hérodotosz*, az ifjabbé pedig: Periklész legnagyobb méltatója, *Thukydidesz*. Hogyan látta ez a két, egymáshoz korban olyan közel álló történetíró a hatalom problémáját?

4. Hérodotosz és Thukydidesz

Hérodotosz a *hatalom* természetéről vallott felfogását egy olyan elbeszélés keretében fejti ki, amely a leghatalmasabb perzsa királynak, *Xerxész*-nek a személyéhez fűződik. Az elbeszélés célja kettős. Egyrészt bemutatja a hatalom kényszerhelyzetét, amely – ha egyszer létrejött – soha többé nyugvópontra nem juthat; megállás nélkül szüntelenül előre kell törnie, tovább azon az úton, amely bukásához vezet. Másrészt pedig bemutatja ugyanez az elbeszélés *Xerxészt*, a gyöngé embert, aki szerepe szerint „perzsa nagykirály” ugyan, de aki a valóságban bizonytalanul, ingadozva hordozza a hatalom ránehezedő súlyát, és aki lépten-nyomon kiesik a szerepéből.

Mielőtt elmondanánk a kérdéses elbeszélést, hadd emlékeztessünk itt arra, hogy *Xerxész*ről már a régebbi görög hagyomány is azt tartotta: tulajdonképpen nem is a saját jószántából indított hadat a görögök ellen. *Aiszkhylosz* „Perzsák” című drámájában panaszkodva emlegeti *Atossza*, az anyakirályné *Dareiosz* megidézett szelleme előtt fiának, *Xerxész*-nek „rossz tanácsadóit”. Ezek voltak azok, akik folyton azt hánytorgatták *Xerxész* előtt, hogy atyja, *Darciosz* mekkora birodalmat szerzett fegyveres erővel, ő, *Xerxész* meg, csak otthon a palotában tétlenül henyél, vagy csörteti kardját, de nem növeli ősei birodalmát. Ezekre hallgatott a *meggondolatlan Xerxész*, és ez vitte végzetes vállalkozásába. – Érdeemes lesz emlékeztetnünk erre az *aiszkhyloszi*

gondolatra, mert mindjárt látjuk majd, hogy *ez* a középponti magva Hérodotosz elbeszélésének is (Her. VII 5 kk.).

Hérodotosz szerint Xerxésznek kezdetben egyáltalán semmi kedve sem lett volna a görög háborúhoz. Csak környezete biztatására határozta el magát nagy nehezen erre a hadjáratra. Annál érdekesebb viszont az, hogy milyen szavakkal jelenti be a király a perzsa főemberek tanácsában elhatározását. Beszédéből idézzük az alábbiakat (Her. VII 8):

„Perzsák! Nem vezetek be új szokást közétek, hanem azt követem én is, amit örökül hagytak rám őseim. Ahogy az öregebbektől hallom, mi még sohasem ültünk ölbe tett kézzel, tétlenül azóta, hogy átvettük a hatalmat a médektől. . . Minek mondanám el, hogy mit tett *Kyrosz*, *Kambysész* meg atyám, *Dareiosz*, és hogy hány népet igáztak le ők? Hiszen jól tudjátok ti ezt úgyis. Én is, amióta trónra léptem, azon töröm a fejem, hogy ne maradjak el tisztességben azok mögött a királyok mögött, akik előttem uralkodtak, és hogy éppen úgy növeljem én is a perzsák hatalmát, mint ahogy ők tették.

Ezen törve eszemet, lehetőséget találtam arra, hogy dicsőséget szerezzünk magunknak, és egy olyan országot hódítsunk meg, amely semmivel sem kisebb és nem is hitványabb a most meglevőnél, sőt még termékenyebb is; azonkívül cselckedetünk bosszú és büntetés is lesz. Azért gyűjtöttelek hát

most össze benneteket, hogy elétek terjesszem, amit cselekedni akarok. . .

. . . Ti pedig úgy járhattok leginkább a kedvemben, ha mindnyájan készségesen megjelentek majd, ha kitűzöm az időt, amikorra jönnötök kell. Aki pedig közületek a legszebben fölszerelt sereget hozza magával, azt gazdag és becses ajándékkal fogom megjutalmazni. Így kell hát tennetek. – De nehogy mégis azt gondoljátok rólam, hogy önkényesen határozok, elétek terjesztem az ügyet, és fölszólítalak benneteket, aki akarja, mondja el a véleményét.”

Csak részleteket idéztünk abból a beszédből, amelyet Hérodotosz Xerxész szájába ad, hogy kiemelhessünk belőle néhány pontot.

1. Xerxész azt állítja, hogy ő csak ősei példáját követi akkor, amikor hódító politikát folytat. Nem akar elmaradni ő sem azok mögött a királyok mögött, akik előtte uralkodtak. – Az a gondolat, hogy ez a hódító politika olyan *kényszerűség*, ami elől ő, a király nem is térhet ki, beszédének ebben a részében még nem merül föl.

2. A király arról, hogy tanácsadói nem hagynak nyugtot neki, biztatják, sőt szorongatják a görög hadjáratra, egyelőre nem tett említést. Sőt azt a látszatot igyekezett kelteni, mintha egészen önszántából jutott volna elhatározására.

3. Kissé különösen hat, hogy Xerxész, miután közölte döntését az összegyűjtött főemberekkel, utólag mégis a tanácsukat kéri: „nehogy azt gondoljátok, hogy önkényesen határozok.” – Aligha lehet

értelme annak, hogy a főemberek „véleményét kérdezi” -- indítson-e háborút a görögök ellen, vagy ne indítson --, miután már a jutalmat is kitűzte annak, aki a legszebb sereget hozza majd. (Még szembeötlőbb lesz, hogy mennyire *nem helyénvaló ez a beszéd*, ha meggondoljuk: Xerxész azzal a felszólítással fejezte be szavait: „aki akarja, mondja el a véleményét.” Ez úgy hangzik, mintha szabad tanácskozásról lehetne szó. De alig fordul szembe a király javaslatával a második felszólaló, és Xerxész máris olyan hevesen utasítja vissza szavait, mintha nem éppen ő maga adott volna lehetőséget a szabad véleménynyilvánításra. – Erről azonban később.)

A király beszéde után az első felszólaló, *Mardoniosz* helyesli a tervet, sőt tulajdonképpen a *határozatot*, mert hisz arról van már szó. De érdekesebb ennél most az, hogy rögtön Mardoniosz után egy másik felszólaló, *Artabanosz*, a király nagybátyja, váratlanul megpróbálja *lebeszélni Xerxészt a görög hadjárat tervéről*. Eltekintve most azoktól a konkrét érvektől, amelyekkel ez a felszólaló meg akarja világítani Xerxész előtt a tervezett hadjárat veszélyeit, figyelemre méltó számunkra Artabanosz beszéde egy másik *elvi szempontból*.

Artabanosz ti. a mértéket-nem-ismerő hódító politika *ellen* foglal állást (vö. Her. VII 10). Szerinte értelmetlen és céltalan vállalkozás lenne háborút indítani a görögök ellen. Minek rohanna Xerxész

a vesztébe, amikor erre „*semmi sem kényszeríti*”? Különben is veszélyes dolog hatalomra törni.

„Hiszen láthatod, hogy isten éppen a legnagyobb élőlényeket sújtja villámával, és nem engedi, hogy büszkélkedjenek; a kicsinyekkel viszont nem törődik. Láthatod azt is, hogy éppen a legnagyobb palotákba és a legmagasabb fákba szokott belevágni a mennykő. Mert isten szereti megalázní azt, ami fönnhéjazó. Ezért pusztítja el gyakran a nagy sereget is valami kis csapat, ha ti. az isten irigységében félelmet vagy vihart küld reá, ami nyomorultul tönkreteszi. Mert nem engedi isten, hogy rajta kívül más is nagy legyen.”

Könnyű fölismerni Artabanosznak ezekben a szavaiban az archaikus görög gondolatokat az emberi mértékről, a *hybriszről* és az isten irigységéről. Az ember tartson mindenben mértéket, mert különben kihívja maga ellen az irigy istenség haragját. Az egykorú görög olvasó számára Artabanosz beszéde ebben a formában csakugyan meggyőző is kellett hogy legyen. – Mégis van ennek a beszédnek egy olyan része, amely – amint ez a történet folytatásából kiderül – *hamis föltevésre épít*. Artabanosz ugyanis azt hiszi, hogy Xerxészt *semmi sem kényszeríti arra, hogy örült vállalkozásával vesztébe rohanjon*. – Így gondolkozik az az ember, aki kívül áll, és aki nem érzi azt, hogy az olyan másik, akinek hatalom van a kezében, könnyen megszállottja, kiszolgáltatott és tchetetlen áldozata is lehet annak, amit bírni látszik. Mert a hatalom megejtő, kénysze-

rító és démoni erő is – mégpedig nemcsak az alávetettekkel, hanem a hatalmon levőkkel szemben is.

Xerxész természetesen nem fogadja meg Artabanosz józan tanácsát, sőt erélyes szavakkal rendre utasítja az okvetetlenkedőt. Mielőtt azonban tovább folytatnánk az elbeszélés ismertetését, érdemes lesz fölfigyelnünk Xerxész válaszának egy olyan részletére, amely önmagában szinte alig érthető. A király ugyanis többek között ezt mondja Artabanosznak: „Tudd meg hát, hogy egyikünk sem vonulhat már vissza, sem mi, sem a görögök. Cselekednünk vagy szenvednünk kell! Az itt a kérdés, hogy melyiket válasszuk. Mert vagy Ázsia kerül a görögök, vagy Európa a perzsák uralma alá... Mert ha mi nyugton maradunk, akkor ők indítanak majd háborút ellenünk” (vö. Her. VII 11). – A modern olvasó az első percben talán kételkedve hallgatja ezeket a szavakat. Csakugyan fönnállana az a kényszerhelyzet, amelyről Xerxész beszél? – A történet folytatása mindenesetre valami ilyesmit látszik igazolni.

Miután Xerxész elutasította Artabanosz javaslatát, a tanácsülés – ahogy Hérodotosznál olvassuk – szétoszlott. Majd éjszaka lett, a királyt azonban elalvás előtt nyugtalanította nagybátyjának a javaslata. Újra meghányta-vetette magában a dolgot, s most meg arra az elhatározásra jutott, hogy mégsem indít hadat a görögök ellen. – Xerxész tehát ingadozik. Előbb nem akarta a háborút, de aztán környezetének az unszolására mégiscsak elszánta rá ma-

gát. A tanácskozás elején már olyan egyértelműen jelentette be elhatározását, hogy szinte fölöslegesnek éreztük a felszólítást: „aki akarja, adja elő a javaslatát.” Amikor viszont Artabanosz megpróbálta lebeszélni Xerxészt a tervéről, a király fölháborodottan utasította vissza a „gyávának” bélyegzett javaslatot. De alig maradt magára, éjszaka elalvás előtt megint megváltoztatta a tervét, s most meg Artabanosz javaslatát tette magáévá.

Aztán alighogy megváltoztatta szándékát, elaludt, és jelenést látott álmában. Azt álmodta, hogy megjelent előtte egy magas, szép szál ember, és megrotta a terv megváltoztatásáért: emlékeztette arra, hogy hiszen már a sereg gyülekezésére is kiadta a parancsot. Nem volt helyes, hogy elalvás előtt elállt a tervétől! Cselkedjék inkább úgy, ahogy nappal, a gyűlésben határozott, és haladjon tovább ingadozás nélkül a megkezdett úton.

Xerxész másnap, amikor fölébredt, nem emlékezett álmára, csak arra, hogy elalvás előtt megváltoztatta szándékát. Újra összegyűjtötte hát a perzsákat, és közölte velük megmásított elhatározását. – A perzsák pedig, akik egy nappal korábban a király ellenkező értelmű döntését túlnyomó többségükben szótlan hallgatásukkal helyeselték, most kitörő lelkesedéssel fogadták a terv megváltoztatását.

De aztán megint éjszaka lett, és alig aludt el a király, újra megjelent előtte az álmokövet, és most még határozottabban követelte tőle a terv megváltoztatásának a visszavonását. Indítson Xerxész ha-

dat a görögök ellen, mert ha ezt nem teszi, annak súlyos következményei lesznek: „Tudd meg, hogy amiképpen rövid idő alatt nagy és hatalmas lettél, éppen olyan gyorsan semmivé leszel” (Her. VII 14). Xerxész pedig ezúttal már rémülten riadt föl álmából, és azonnal magához hívatta okos, meggondolt nagybátyját, Artabanoszt. Szívesen hallgatna egyszer már elutasított s aztán mégis elfogadott tanácsára, de nem teheti! Úgy látszik, egy isten akarja, hogy hadat indítson a görögök ellen: „egy jelenés jár hozzá álmaiban, és sehogy sem helyesli eljárását. Épp az imént volt itt nála, és még meg is fenyegette!”

Xerxész ezután kifejti, hogy ő úgy gondolja: legjobb lesz, ha próbára teszik ezt a különös álmot. Vegye magára Artabanosz a király ruháit, üljön nappal a trónjára, éjszaka pedig feküdjék a király ágyába. Majd meglátják aztán: megjelenik-e neki is az az álomkövet, aki már kétszer járt Xerxésznél.

Artabanosz előbb szabadkozik, nem akarja elfogadni a király tervét. Hogyan is merészné ő magára öltetni a király ruháit, vagy leülni a trónjára! De különben is, ő nem hisz abban, hogy Xerxész álma csakugyan emberfölötti eredetű volna. Mert hiszen nyilvánvaló, hogy az ember arról álmodik éjszaka, amivel nappal, ébrenlétében foglalkozik. Ha meg mégis abból a gondolatból indulnánk ki, hogy a király álma emberfölötti eredetű, hát akkor ugyan mi értelme lehetne a ruhacserének? Hát olyan könnyű volna egyszerűen ruhacserével be-

csapni egy emberfölötti álmod? Majd talán a megcserélt ruhák alapján összetéveszti az álomkövet Artabanoszt Xerxésszel?

A beszéd annyira ésszerű és világos, hogy a modern olvasó habozás nélkül igazat ad Artabanosznak. De a király addig unszolja nagybátyját, míg ez végül mégiscsak beleegyezik abba, hogy megcseréljék ruháikat, és a következő éjszaka Xerxész ágyában hajtja álomra fejét. De aztán alig hunyta álomra szemét Artabanosz, és íme, egyszerre neki is megjelent az álomkövet: „Hát te vagy az a híres, aki le akarod beszélni Xerxészt a görög hadjáratról? Persze, mert annyira szíveden viseled a sorsát. De tudd meg hát, hogy sem a jövőben, sem most el nem háríthatod azt, aminek lennie kell. Xerxésznek pedig megmondatott, mi vár reá, ha nem engedelmeskedik a parancsoknak.” Így beszélt az álomkép, és tüzes vassal akarta kiégetni Artabanosz szemét. Artabanosz fölriad álmából, és mentegetőzik Xerxész előtt korábbi tanácsáért. Most már ő is azt hiszi, hogy „emberfölötti eredetű ez az álom”, és hogy, úgy látszik, egy isten akarja a görögök pusztulását. Xerxész pedig megkezdi előkészületeit, majd pedig magát a háborút, amelynek döntő fordulata Szalamisznál következik be.

Ne kutassuk most ennek az elbeszélésnek perzsa és görög szálait. Bizonyos, hogy lényeges részében perzsa eredetű történet ez. De abban a formában, amelyben Hérodotosz beleépítette művébe, máris görög gondolatokat foglalt össze. Nekünk pedig

elég lesz most a görög formára összpontosítani figyelmünket.

Artabanosz a józan mértéktartás híve. Megpróbálta lebeszélni a királyt tervéről, mert tudta, hogy az emberi mértéket semmibe vevő nagyratörés lázadás az örök rend ellen. *hybrisz*, aminek a következménye csak az lehet, hogy a görög fogalmak szerint – fölkelti az isten irigységét, és pusztulásba viszi az embert. Azt hitte, hogy a királyt „semmi sem kényszeríti” a görög hadjáratra. Nem hitt Xerxész álmának emberfölötti eredetében sem; hiszen nyilvánvaló, hogy „az ember arról álmodik éjszaka, amivel nappal, ébrenlétében foglalkozott”. Mindez könnyen érthető, egyszerű és világos. De úgy látszik, egy ponton mégis *téves* a következtetés.

Csak egy napra öltötte magára Artabanosz a király ruháit, csak egy napra ült bele trónjába, és máris – amikor éjszaka a király ágyában hajtotta álomra fejét – neki is megjelent ugyanaz az álomkövet, aki előtte Xerxészt látogatta. Csak egy napra élte bele magát a király szerepébe, és éjszaka máris tüzes vassal akarta kiégetni a szemét az álombeli jelenés. Mert korábban nagyon is világosan látta a hódító terv, az esztelen hatalmi politika veszélyeit. Annak viszont, aki a perzsa király szerepére vállalkozik, *vakon kell szolgálnia a szerep démonát*. A perzsa király végzetes szerepe, kötelessége az, hogy folytassa ősci *hatalmi politikáját*, bár a józan emberi ész látja a *hybriszt*, és előre tudja az elkerülhetetlen katasztrófát. Mint ahogy Xerxész mondta: „Mi

perzsák, amióta átvettük a hatalmat a médektől, soha még egy percre sem jutottunk nyugvópontra.” Ha pedig a józan észre hallgatva megállanának, akkor a következő percben már meg is kezdődnék hanyatlásuk. Ezt mondja az álomkövet is Xerxésznek: „Tudd meg, ha nem indítasz most azonnal hadat, akkor annak az lesz a következménye, hogy amiképpen gyorsan nagy és hatalmas lettél, éppen olyan gyorsan vissza is esel majd.”

Hérodotosz tehát látja a hatalom tragikumát. Annak a számára, aki elindult ezen az úton, nincs többé megállás. Vagy hallgat a józan emberi ész szavára, és megáll, de akkor a hatalom előbb-utóbb szétesik. Sőt igazában fenyegető veszélyt láthat a hatalom azokban is, akiket még nem igázott le. Mint Xerxész mondja: „Ha mi nem indítunk háborút a görögök ellen, akkor ők jönnek majd ellenünk. Egyikünk sem vonulhat már vissza. Vagy mi kerülünk görög uralom alá, vagy a görögök lesznek a mi alattvalóink” (Her. VII 11).

De mit tehet a hódító, ha nem áll meg, ha nem szab határt hódításainak? Az ilyen engedelmeskedik a *hatalom* természetének. (Ne felejtsük el, hogy a *hatalom* görögül: *dynamisz*, ez pedig természeténél fogva *dinamikus*, azaz: a hatalom lényegéhez hozzátartozik az állandó növekedés, előretörés.) Azt viszont, aki nem áll meg hatalmának növelésében, görög fogalmak szerint *menthetetlenül utoléri egyszer az irigy istenség bosszúja*. Ezt az utóbbi gondolatot nyomatékosan hangsúlyoznunk kell. Mert

hozzátartozik a Xerxésről szóló hérodotoszi elbeszélés értelméhez az is, hogy a kérdéses hadjárat a perzsák számára a szalamiszi és plataiai vereséggel végződött. – Így látta a hatalom problémáját az i. e. 5. század második harmadában az idősebb nemzedék képviselője, Hérodotosz, Periklész barátja.

Alig egypár évtizeddel a perzsa háborúnak az után a szakasza után, amelynek történetét Hérodotosz örökítette meg, újra fölmerült a hatalom problémája a másik nagy történetíró, *Thukydidész* munkájában; de most már nem Xerxésről és nem a perzsákról, hanem Athénről, Periklészről, Alkibiadészről és a szicíliai vállalkozásról volt szó.

A peloponnészoszi háború első éveiben, amikor az athéniekén – részben a háborús veszteségek miatt, részben pedig a közvetlenül azelőtt átélt pusztító pestisjárvány hatása alatt – nyomasztó hangulat vett erőt, Periklész egy alkalommal nagy beszédet mondott a népgyűlésen, hogy fölrázza csüggedt honfitársait (Thuk. II 60–64). Foglalkozik ebben a beszédben néhány tömör mondat az *athéni hatalom* kérdésével is. (A „hatalom” görög megjelölése ebben az összefüggésben: „*arkhé*”; egyébként gyakrabban: „*dynamisz*”).

„Valahogy azt ne gondoljátok – mondta ezúttal Thukydidész beszámolója szerint Periklész (II 63) –, hogy most csak arról van szó: rabok legyünk-e, vagy szabadok! Nem, sokkal inkább *hatalmatok* az, ami kockán forog, meg mindaz, ami ennek az elvesztésével járhat. Hiszen gyűlölnek

már benneteket mindazok, akiken uralkodtok. A hatalomról pedig ti most már le sem mondhattok, mint ahogy azt egyesek ebben a nehéz órában jámborul talán óhajtanák. Mert a ti uralmatok zsarnokság, *tyrannisz*. Tyranniszra törekedni pedig jogtalanság ugyan, de ha már elnyerte az ember, veszélyes dolog lemondani róla.”

Ez a Periklész szájába adott pár szó máris elég világosan bizonyítja, mennyire jól látta Thukydész a hatalom *kényszerhelyzetét*. A hatalomhoz, ha egyszer elnyerte az ember, mindenáron ragaszkodni is fog, mert érzi vagy tudja, hogy a hatalom elvesztése beláthatatlan következményekkel járhat. Pedig ez még nem is minden. Periklész igazában olyan mérsékelt álláspontot képvisel, ami csak nagyjából felel meg a hatalom igazi természetének. Periklész nagyon józan és mértéktartó ahhoz, hogy kíméletlenül levonja mindazokat a következtetéseket, amelyek a hatalom lényegéből adódnának. Hiszen ő a peloponnészoszi háború kitörése előtt is arra intette honfitársait, az athénieket: ne akarják ezzel a háborúval egy időben hatalmukat is gyarapítani (Thuk. I 144). Persze ez az intelem akkor már réges-régen elkésett volt. Az athéniek ekkor már „arra voltak teremtvé” – azok szerint a szavak szerint, amelyekkel a korinthuszi követek jellemezték őket Spártában –, „hogyan se maguk nyugtot ne ismerjenek, se másnak nyugtot ne hagyjanak” (Thuk. I 70). Ugyanaz a nyugtalanság kerítette hatalmába őket is, amelyről más összefüggésben Xerxész

mondta Hérodotosznál: „amióta mi perzsák átvettük a hatalmat, soha még egy percig nyugvópontra nem jutottunk.” Ennek a különös athéni nyugtalanságnak a jele volt nemcsak az egyiptomi kísérlet Periklész éveiben, hanem még sokkal inkább később, Periklész halála után az a szicíliai vállalkozás, amelyet az athéniek Alkibiadész biztatására indítottak el.

Az athéni népgyűlésnek az a tanácskozása, amelyet Thukydidész elbeszélése szerint a szicíliai háború megkezdése előtt tartottak, meglepően emlékeztet egyik-másik vonásában Hérodotosz Xerxész-elbeszélésére. Ugyanúgy, ahogy a perzsa király udvarában az európai hadjárat megindítása előtt, két vélemény állt szemben egymással Athénben is a szicíliai ügyben hozott döntés előtt: az egyik a békés *Nikiasz*-é, a másik a háborús *Alkibiadész*-é volt. Nikiasz éppen úgy fékezni szeretne volna az athénieket, mint ahogy Artabanosz mérsékletre intette Xerxészt. De úgy látszik, *Alkibiadész* jobban ismerte a hatalom igazi természetét. Az ő véleménye szerint az athéniek nem is tehettek volna mást, mint hogy megragadják az alkalmat, és beleavatkozának Szicília ügyeibe.

„Mert nemcsak Athén, hanem minden állam, amely valaha is hatalmi politikát folytatott, úgy szerezte hatalmát, hogy minden kínálkozó alkalommal beleavatkozott idegen államok ügyeibe, ha valahol két egymással küzdő fél közül az egyik a segítséget kérte. Ha viszont mi nyugton maradunk, és

azt latolgatjuk, hogy kell-e segítséget nyújtanunk, vagy sem, akkor aligha fogjuk gyarapítani hatalmunkat. Sőt hamarosan az a veszély is felmerül majd, hogy mindent elveszítünk. Mert az ellen, aki hatalomra jutott, nemcsak az veszi föl a küzdelmet, akit ez megtámad, hanem az is, aki meg akarja előzni megtámadtatását. Nincs módunkban kicsinyesen méricskélni, hogy meddig akarjuk kiterjeszteni hatalmunkat, hanem kénytelenek vagyunk az egyiknek a leigázásán jártatni az eszünket, a másikat pedig nem eresztetni ki igánk alól. Mert ha mi nem terjesztjük ki uralmunkat másokra, hamarosan az a veszély fenyeget bennünket, hogy mi magunk kerülünk mások uralma alá. Számunkra nincs nyugalom többé!” (Vö. Thuk. VI 18) Szinte ugyanezekkel a szavakkal jellemezte Hérodotosznál Xerxész a perzsa hódító politikát.

E két példa, Hérodotosz és Thukydidesz, mutatja, hogy a Periklész korabeli görögség történeti tudatának megfogalmazói tisztában voltak azzal a ténnyel: a hatalom (*dynamisz*) természeténél fogva *dinamikus*, azaz sohasem lehet nyugalmi állapot. Ha valamilyen politikai közösség egyszer hatalomra jutott, *menthetetlenül* áldozatul kell esnie a hatalom démonának. (A demokrácia tisztességes célja nem is lehetne más, csak az, hogy se egyén, se közösség soha ne juthasson tartósan hatalomra. Addig pedig, amíg hatalmon van, egy percre se felejthesse el, hogy nemsokára át kell adnia hatalmát más egyéneknek, más közösségeknek.) Ha pedig valaki

(egyén vagy csoport) a hatalom démonának karmai közé került, ennek további következménye – *legalábbis Hérodotosz gondolkozása szerint* – az, hogy megsérti az ember számára kiszabott rendet; ezt nevezi az archaikus görög gondolkodás *hybrisz*nek; a hybriszért pedig bűnhődni kell. Bekövetkezett ez a *hybrisz* az athéniek esetében is, amint ennek legjellegzetesebb példáját bemutatta Thukydész.

A peloponnészoszi háború folyamán – méghozzá valószínűleg a háború egyik szünetében, viszonylagos nyugalmi szakaszában – sok gondot okozott Athénnek a kis semleges Mélosz szigete. Mélosz lakosai, bár a törzsi összetartozás tudata és nyelvjárás szerint a spártaiak közeli rokonai, azaz *dórok* voltak, mégsem csatlakoztak ebben a háborúban a küzdő felek egyikéhez sem. Az athéniek még azzal sem gyanúsíthatták őket, hogy titkon az ellenséggel cimborálnak: Mélosz csakugyan semleges volt. Éppen úgy nem csatlakozott Spártához, mint ahogy nem akart belépni Athén szövetségi rendszerébe sem. De éppen ez lett a veszte! Amikor az athéniek szép szóval nem boldogultak a mélosziakkal, megrohanták őket, elfoglalták a szigetet, a férfilakosságot lemészárolták, a nőket és gyermekeket pedig eladták rabszolgáknak (Thuk. V 115). A legmegrendítőbb részlet Thukydész egész munkájában az a párbeszéd (V 85–114), amelyben az athéniek és a mélosziak vitáját mutatja be közvetlenül az athéni rajtaütés előtt. Természetes, hogy ez a dialógus éppen úgy *nem* tekinthető „történeti dokumentum-

nak”, mint ahogy nem volt az Hérodotosz elbeszélése sem a perzsa király udvarában lefolyt tanácskozásról vagy Xerxész álmáról. De éppen azért, mert *nem* történeti dokumentum egyik sem, ez az elbeszélés és ez a dialógus fejezi ki legtisztábban a két eseménysorozat hérodotoszi, illetőleg thukydideszi értelmét.

A mélosziakkal folytatott tárgyalás során az athéni követek kertelés nélkül beismerik, hogy nekik a mélosziak barátsága igazában kevesebbet használna, mint amennyit a gyűlöletük használ majd. Mert ha a kis Mélosz semlegességét megtartva barátságban élne az athéniakkal, ebből a leigázott szövetségesek – az egykori déloszi szövetségesekre gondol itt Thukydidesz – még egyáltalán nem sejthetnék Athén erejét. Ha viszont Mélosz meghódolva gyűlöli Athént, ez a szövetségesek szemében is csak Athén *hatalmának* a bizonyítéka lehet (Thuk. V 95 – Egy kiegészítés ehhez: Hogy is mondta Nero? – *Oderint, dum metuant!* „Nem baj, ha gyűlölnék, csak féljenek tőlem!). Világosan látható ebből az érvelésből, hogy Thukydidesz tisztában volt vele: a hatalomnak – fennmaradása érdekében – állandó előretöréssel, növekedéssel kell igazolnia önmagát. A hatalom nem láthatja támaszát a jogban, igazságban, emberiségben vagy belátásban, csak saját dinamizmusában.

Érthető viszont az is, hogy az a politikai közösség, amely ennyire következetesen magáévá tette a hatalom politikáját, és amelynek állandóan saját

dinamizmusával kell igazolnia önmagát, éppen ezzel újra-meg-újra az összeomlás veszélyének teszi ki magát. [Periklésznek sikerülhetett ideig-óráig megfékezni a hatalomra törő végzetes athéni történet – éppen ebben állhatott történelmi nagysága –, de a fejlődés irányát megváltoztatni ő sem tudta.

Akkor, amikor összevetjük Hérodotosznak és Thukydidesznek a hatalomról vallott nézeteit, nem szabad megfeledkeznünk arról a nagyon lényeges különbségről sem, ami a két történetíró világnézetét a szinte azonos gondolatok ellenére is feltétlenül elválasztja egymástól.

Hérodotosznál a hatalom mint emberfölötti démoni erő ellenállhatatlanul ragadja magával birtokosát annak az örök rendnek a megsértése felé, amelynek korlátairól az embernek sohasem volna szabad megfeledkeznie. Ebből áll a *hybrisz*, és ez mindig a hatalom összeomlásának végső oka. Ez a vallásos jellegű, archaikus gondolat Hérodotosznál annyira fontos, hogy enélkül számára a hatalom sorsa nem is volna érthető.

Thukydidesz gondolatvilágából viszont mintha eltűnt volna ez az archaikus elem. Mint pragmatikus történetíró, ő a hatalom problémáját is racionálisan látja. Azt a tételt, hogy a mértéktelenül előretörő emberi hatalmat az irigy istenség bosszúja mindig megsemmisíti, Thukydidesz mintha nem ismerné. Azzal, hogy a hatalomnak éppen fennmaradása érdekében örökké nyughatatlanul előre kell törnie,

tisztában van ő is. Sőt mintha a gondolatnak ez az oldala nála még világosabban kidomborodnék, mint Hérodotosznál. De mennyiben elkerülhetetlen következménye ennek a végzetes törtetésnek az összeomlás? Fönnmaradhat-e az a hatalom, amelyet – éppen Thukydidész szerint – birtokosán kívül előbb-utóbb mindenki meggyűlöl?

A modern olvasó, ha Thukydidész művét tanulmányozza, okvetlenül fölteszi majd magában az utóbbi kérdést – jelül annak, hogy a kérdés, úgy látszik, az író szándéka volt. De mintha az író maga mégsem adna erre olyan egyértelmű választ, mint amilyent Hérodotosz adott. Thukydidész ebben is pragmatikus, oknyomozó történetíró. Szerinte az athéni hatalmi politika bukásának oka: a vezetők korlátoltsága, ügyetlensége, demagógia, önző egyéni érdekhajzás (hiúság!) és demokrata–arisztokrata pártviszály (II 65). Az emberi korlátok megsértéséről, az istenség bosszújáról nincs már szó. Az a nemzedék, amelyet Thukydidész műve szólaltat meg, elszakadt már nemcsak „Szalamisz pátoszá-tól”, hanem attól az archaikus világnézettől is, amelyet Hérodotosz képviselt. Ezért a thukydidészi világnézet, bár feltétlenül racionálisabb, sőt talán *pontosabban* ragaszkodik is a tényekhez, mint a hérodotoszi, mégis: mintha szegényebb, szürkébb volna amannál. . .

Azt a nagy átalakulást, amelyen az athéni politika az i. e. 5. században a perzsa háborúk győzelmeitől, „Szalamisz pátoszától” a hatalmi politika kíméletlen érvényesítéséig, Mélosz eltiprásáig és a szicíliai vállalkozás megindításáig átment, három, korban egymás után következő politikus nevével jellemezhetjük legjobban. Ez a három politikus: *Themisztoklész*, *Periklész* és *Alkibiadész*, három egymást követő nemzedék egy-egy jellegzetes alakja. Talán szabad lesz e három történelmi alaknak az egymásra következését Athén politikájában összehasonlítani az attikai tragédia történetében *Aiszkhylosz*, *Szophoklész* és *Euripidész* költészetével. Amilyen mélyreható, lényeges a különbség az aiskhyloszi és az euripidészi dráma között, éppen úgy különbözik Alkibiadész egyénisége a Themisztoklészétől.

Ha teljességre törekednénk, természetesen foglalkoznunk kellene azokkal is, akik e három politikus törekvéseit támogatták, vagy működésükkel ellensúlyozni igyekeztek tevékenységüket, amiképpen *Ariszteidész* szemben állott Themisztoklészszel, vagy *Kimón* ellenlábasa volt Periklésznek. Nem hagyhat-

nánk ki Periklész idősebb munkatársát, *Ephialtész*-t sem, vagy azokat, akik Periklész halála után megelőzték Alkibiadész fellépését, mint *Kleón* és *Nikiasz*, vagy még többen mások, akik mind szerepelhetnének mint az 5. századi Athén politikájának jellegzetes alakjai. E vázlatos áttekintésben mégis megelégszünk a három legkiemelkedőbb politikai egyéniség rajzával.

1. *Themisztoklész*

Az athéni demokrácia kibontakozása Periklész korában elválaszthatatlanul összefügg – már az ókoriak megítélése szerint is – azzal a belső társadalmi fejlődéssel, amelyre Athént – szinte azt mondhatnánk – a perzsa háborúk kényszerítették. Az *Akhai-menidák* perzsa birodalma túlnyomórészt szárazföldi hatalom volt. Amikor ez a birodalom az európai görögök ellen fordult, már nagyrészt olyan meghódolt népekre volt utalva, amelyek többet értettek a tengeri hajózáshoz, mint a perzsák maguk. Főként a *phoinikok* jöttek számításba ebből a szempontból. Ebből következett viszont az is, hogy a perzsák ellen azok a görög városok vehették föl a küzdelmet a legtöbb reménnyel, amelyek maguk elég erősek voltak a tengeren. A tengeri hajózás fejlesztése viszont már nem a régi földbirtokos arisztokráciának, hanem elsősorban a kereskedőrétegnek az érdekeit szolgálta. Az athéni demokrácia megteremtői és hasznélvezői jelentős részben a kereskedők voltak. De előkészítették a perzsa háborúk Athénnek ezt

a belső fejlődését a demokrácia felé egy másik, negatív vonalon is. A perzsáknak ti. az ión felkelés adott alkalmat arra, hogy az európai görögök ellen forduljanak. Minthogy ezek támogatták a fölkelő iónokat, Dareiosz, illetőleg Xerxész bosszút akart állni rajtuk. Az ión fölkelés viszont perzsa részről Milétosznak, a legnagyobb kisázsiai görög kereskedővárosnak az újraelfoglalásával és elpusztításával végződött. Ezzel pedig kiesett mind a Földközi-tenger, mind a Fekete-tenger forgalmából az a legfontosabb görög kereskedőváros, Milétosz, amely útjában állhatott volna egy másik nagy görög kereskedőváros (Athén) kibontakozásának. Pár évtizeddel később éppen Milétosz szerepét vehette át az addigra megerősödött Athén.

Themisztoklész volt az a politikus, aki megértette, sőt úgy látszik, előre látta ezt az egész fejlődést, és így lett működésével az, aki nemcsak a szalamiszi győzelemért tette a legtöbbet, hanem egyszersmind az athéni demokrácia egyik szellemi őse is. Az antik források ugyan csak azt emelik ki, hogy amikor Themisztoklész rávette az athéni népgyűlést arra, hogy a laurioni ezüstabányák jövedelmét hajóépítésre fordítsák, azt a háborús viszályt állította előtérbe, amely Athén és a közeli Aigina szigete között éppen fennállott, de igazában már a későbbi perzsa háborúra gondolt.

Minden jel arra mutat azonban, hogy tisztában volt Themisztoklész a hajóépítési program belpolitikai következményeivel is. Nyilván tudta, hogy a

hajókhoz legénység kell; ez a legénység pedig természetesen a szegényebb néprétegekből kerül ki, amelyeknek a politikai súlya ezáltal rendkívüli mértékben megnövekszik. A Themisztoklész által kezdeményezett hajóhad nélkül Athén nem győzött volna Szalamisznál, nem alakult volna meg a déloszi szövetség, és minden bizonnyal a demokrácia sem bontakozott volna ki olyan gyorsan. Tisztában voltak már a kortársak is a külső és belső fejlődésnek ezzel a megbonthatatlan egységével. Következésképpen rámutat erre az „Athéni állam” című munka ismeretlen szerzője (Pszeudo-Xenophón); egyébként ez a munka a világirodalom egyik legrégebb politikai tanulmánya. – A themisztoklészi politikának a hadügyre gyakorolt hatását a demokrácia ellenfelei később úgy fogalmazták meg: Themisztoklész kivette az athéni katona kezéből a lándzsát és a pajzsot – a hősi harc eszközeit –, és ezek helyett szolgálkhoz méltó evezőkkel fegyverezte föl őket (Plut., Them. 4).

De Themisztoklész nemcsak bel- és külpolitikai programjával készítette elő az athéni történelem új korszakát; mint egyéniség is előfutára volt a következő évtizedekre jellemző politikusnak. Bár nagyon keveset tudunk az életéről, a róla megőrzött anekdoták mégis annyira jellemzőek rá, hogy az éles vonásokkal megrajzolt Themisztoklész-alak felejtetetlenül az emlékezetébe vésődik mindenkinck, aki ezzel a korrall foglalkozik.

Kissé a reneszánsz kalandor-politikusaira emlé-

keztet ez az örökké nyughatatlan, félvér athéni, akit lánge sze és soha zavarba nem hozható előrelátása ragad ki az ismeretlenségből, és juttat el éppen a hazájában bekövetkezett tragikus bukás után a legnagyobb hatalomhoz. Thukydidesz (I 138) a csodálat és a feltétlen elismerés hangján ír róla, mint olyanról, aki szédületes pályafutását nem megtanult, elsajátított tudásának köszönhetette, hanem vele született páratlan tehetségének. Ugyanilyen elismeréssel beszélnek képességeiről egyéb antik forrásaink. Csak akkor homályosul el egy kissé ez a ragyogó kép, amikor Themisztoklész jelleméről van szó. Thukydidesznek ugyan még nincsenek ilyen szempontjai. Sőt igazában tartózkodik Themisztoklész etikai megítélésétől még Hérodotosz is, aki nek az anekdotái különben már önmagukban is itt-ott elég kétes megvilágításba állítják hősét. Sokkal inkább kihasználja később ezt a lehetőséget a moralizáló Plutarkhosz. Átvette ezt a moralizáló megítélést részben a modern történetírás is. Az antik görög kultúra egyik legnagyobb méltatója, *Burckhardt* pl. alig talál szavakat Themisztoklész megbélyegzésére.

Nem kétséges azonban, hogy a kedvezőtlen Themisztoklész-megítélés kialakításához – eltekintve azoktól a vonásoktól, amelyek csakugyan meglehettek e különös athéni jellemében – politikai szempontok is hozzájárultak. Hiszen Themisztoklész következetesen ellenfele kellett hogy legyen az arisztokrata politikai vonalat követő *Ariszteidész*-nek.

Minthogy pedig Ariszteidészről elég hamar kialakult az a történeti kép, hogy ő volt „a legigazságosabb athéni”, ez már önmagában is elősegíthette politikai ellenfelének kedvezőtlenebb színekben való feltüntetését. Ezek ketten – Themisztoklész és Ariszteidész – nemigen hasonlíthattak egymáshoz; sem politikában, sem egyéniségben. Amellett Themisztoklész kezdeményezője volt Ariszteidész számkivetésbe küldésének. Igaz, Themisztoklész volt az is, aki később, a perzsa veszély kiéleződésekor, a nemzeti egység jegyében indítványozta Ariszteidész visszahívását. De ez aligha jelenthetett igazi megbékélést közöttük.

Egyébként az arisztokraták és demokraták ellentéte – legalábbis egy-egy alkalommal – sokkal élesebb lehetett ebben a korban, mint amennyi biztosat tudunk erről gyér forrásaink alapján. Megdöbbenő pl. az a rövid hír, amelyet Plutarkhosz szinte csak mellékesen említ meg Themisztoklészszel kapcsolatban. – Amikor otthon már bíróság elé akarták állítani régebbi politikai tevékenysége miatt, Themisztoklész Épeiroszba (Epirus) menekült. Viszont Athénben voltak ekkor még felesége és gyermekei. Ezeknek a szökését Athénből egy bizonyos *Epikratész* segítette elő. Epikratész volt tehát az, aki újra egyesítette a szétszakadt családot, *akit ezért Kimón később halálra ítéltetett* (Plut., Them. 24). Ehhez a híradáshoz nem kell további kommentár.

Annyi bizonyos, hogy Themisztoklész sohasem válogatott az eszközökben. Nála különben is mint

vérbeli, kiismerhetetlen politikusnál a legtöbb vállalkozás eleve kétértelmű kísérlet volt. Szinte az a benyomásunk, mintha ez a kétértelműség nem is valami járulékos elem, hanem éppen ez lett volna a siker biztosítója. Azaz: még ha nem sikerült is egy-egy vállalkozás legfontosabb, pillanatnyilag kitűzött céljában, szinte mindig volt ugyanannak a tervnek egy másik, a háttérben lappangva megbúvó „mellékes célja”, ami éppen a főcél sikertelensége következtében lett használhatóvá. Ahhoz, hogy valaki ilyen megdöbbentő cinizmussal merjen játszani a politika sakktábláján, nagyon sok bátorság, önbizalom és csalhatatlan emberismeret kell. Több ilyen anekdotába illő, jellemzően themisztoklészi fogást mondanak el forrásaink. Az alábbiakban szinte csak találomra választunk ki egy párat a sokból.

A görög hajóhad Artemiszionnál állomásozott, amikor híre jött hogy *Leónidasz* seregét Thermopylainál megsemmisítették a perzsák, és szabad az út a szárazföldön előrenyomuló ellenség előtt dél felé. Az egyesült görög hajóhad fővezére, a spártai *Eurybiadész* erre rögtön úgy döntött, legjobb lesz, ha azonnal visszavonulnak ők is, és majd valahol délebbre veszik fel a küzdelmet a perzsákkal. Ez a terv persze egy csöppet sem volt kedvére az athénieknek, akik addig érezhették magukat legalább viszonylagos biztonságban, amíg maguktól északra tudták, ha már nem is a szárazföldi sereget (*Leónidaszt* és a spártaiakat a szövetségesekkel együtt), de legalább a flottát. Még kellemetlenebbül érintette

Eurybiadész terve Euboia lakóit. Ila elhagyja a hajóhad Artemisziont, ezzel szinte kiszolgáltatják az egész szigetet (Euboiát) a perzsáknak. Euboia lakói tehát elhatározták, hogy ők is délre menekülnek, de még egypár napi haladékra lett volna szükségük, hogy azalatt előkészítsék a kiűritést. Arra kérték tehát Eurybiadészt, maradjon még a hajóhaddal egypár napig Artemiszionnál; de a fővezér hajthatatlannak mutatkozott, azonnal el akarta rendelni a visszavonulást. Erre a sziget lakói kétségbeesésükben Themisztoklészhez fordultak, és rögtön meg is vesztegették 30 talentummal. Themisztoklész mindenekelőtt lelkükre kötötte, hogy tartsák titokban az ügyet, majd megígérte nekik, hogy megtesz az érdekükben minden tőle telhetőt, a 30 talentumot pedig azonnal gondosan elrejtette. Azután megvesztegette titokban 5 talentummal a spártai fővezért: ne siessenek annyira a délre vonulással; majd, amikor ez nem volt elég, kapott tőle még további 3 talentumot az egyik akadékoskodó alvezér is. Az egészet pedig úgy tüntette föl az érdekeltek előtt, mintha athéni pénzzel vesztegetné meg őket. – A hajóhad így aztán csakugyan maradt még egypár napig Artemiszionnál, és Themisztoklésznek is maradt még 22 talentuma az euboiai pénzből.

A vesztegetés nyilvánvaló mind a három esetben. De eltekintve az összegek egy kissé különös arányától – huszonkettő, öt és három talentum –, figyelmet érdemel az a kérdés is: Kit térített el a megvesztegető leginkább eredeti szándékától? – Az ti. nem két-

séges, hogy Themisztoklész minden körülmények között – tehát vesztegetés nélkül is – jobbnak látta volna, ha minél később vonulnak délre.

A vesztegetésre nem ez az egyetlen példa Themisztoklész politikai pályafutásából. Plutarkhosz elmondja róla azt is (Them.), hogy amikor észrevette: az általa tehetségtelennek tartott *Epikydész*nek komoly esélyei lehetnek arra, hogy megválasztják vezérnek, Themisztoklész nem talált más kiutat, mint gyorsan megvesztegetni az illetőt, és békésen rábírní arra, hogy álljon el jelöltetésétől.

Még jellemzőbb Themisztoklészre az a diplomáciai ügyesség, ahogy a perzsa királyt kétszer egymás után törbe csalja – és mind a kétszer még hálára is kötelezi. Szalamisznál előbb megpróbálta rávenni a spártai fővezért arra, hogy ütközzenek meg a perzsák hajóhadával ott helyben. De ezt az athéni tervet csak Aigina és Megara támogatta (Her. VIII 74–75), mert csak ennek a kettőnek lett volna érdeke, hogy ne vonuljanak már tovább még délebbre. A peloponnészosziak viszont még mindig szerettek volna kitérni a döntés elől. Erre aztán Themisztoklész titkon követet küldött az ellenség vezéreire (Her. VIII 75; vagy talán magához Xerxészhez? Vö. Plut., Them. 12), és megüzente: a görögök el akarnak széledni, most támadjanak a perzsák, mert most győzhetnek a legkönnyebben. Ezzel az üzenettel pedig nemcsak azt érte el, hogy a görögök – miután bekerítették őket a perzsák, és szinte kierőszakolták az összecsapást – csakugyan megütköztek

Szalamisznál az ellenséggel, és – amint erre Themisztoklész eleve számított – győztek, hanem az üzenettel Themisztoklész egyszersmind biztosította magának a perzsák jóindulatát is. Hiszen látszólag mégiscsak az ő érdekükben árulta el nekik a görögök tervét.

Egyáltalán: a történet belső logikája annyira kétértelmű ebben az esetben, hogy nehéz volna eldönteni, melyik volt az igazán fontos Themisztoklésznek a két motívum közül, és melyik volt csak ürügye a másiknak? Szinte csak az elbeszélő hangsúlyától függ, hogy melyik értelemben állítja be a történetet. Ha a „patrióta Themisztoklést” akarja kiemelni – aki Arany János szavai szerint: „*győzni Athént csellel is szorítja*” –, akkor Themisztoklész azzal, hogy még a perzsák jóindulatát is biztosította magának, *csak nevetségessé tette az ellenséget*. Ha viszont az elbeszélő az elvetemült, a mindenáron érvényesülni akaró karrieristát akarná bemutatni, elmondhatná ugyanezt a történetet azzal a hangsúllyal is: tán nem is a görög győzelem volt a fontos Themisztoklésznek, hanem inkább az, hogy biztosítsa magának a pillanatnyi ellenség későbbi jóindulatát.

De még szinte az elmondottnál is kétértelműbb a másik eset. A görög győzelem után fölmerült a terv, hogy le kellene rombolni a Hellészpontosznál épült perzsa hidat, és akkor a király seregével együtt Európában rekedne. De ezt a tervet hamarosan elvetették, mert eszükbe jutott: ha Xerxész csakugyan görög földön reked, végső kétségbeesésében még

megemberelheti magát, és akkor egyáltalán nincs kizárva, hogy csúfosan megveri Szalamisz pillanatnyi győzteseit. A görög érdek tehát inkább az volna, hogy menjen haza Xerxész békével, minél előbb. Erre aztán Themisztoklész újra követet küldött a királyhoz, és megüzente: a görögök a hellészpontoszi híd lerombolásáról tanácskoznak. Jó lesz, ha Xerxész minél hamarabb visszatér Ázsiába, majd ő, Themisztoklész megpróbálja még késleltetni a terv megvalósítását (Vö. Her. VIII 108–112).

Feltűnő, hogy Themisztoklész – e szerint a két legutóbbi elbeszélés szerint – mennyire fontosnak tartotta azt, hogy biztosítsa magának a perzsa király jóindulatát. Az ember az első pillantásra szinte hajlandó volna azt kérdezni: vajon nem utólag költötték-e róla ezeket a történeteket éppen annak a hatására, hogy köztudomású volt: Themisztoklész élete utolsó éveire perzsa alattvaló, sőt a nagykirály helytartója (szatrapa) lett? – Nehéz volna egyértelmű és minden kétséget kizáró választ találni erre a kérdésre. Annyi bizonyos, hogy távolról sem adhatunk egyértelmű képet Themisztoklésznek a perzsákhoz való viszonyáról, ha gondosan mérlegeljük az összes erre vonatkozó fennmaradt adatot.

Úgy látszik, hogy mint athéni patrióta sohasem tétovázott. Tisztában volt azzal, hogy az európai görögségnek meg kell mérkőznie a perzsa nagyhatalommal. A flottát kezdettől fogva azzal a szándékkal szereltette föl, hogy ez használható legyen később a perzsák ellen is. Amikor az óvatos, a per-

zsákkal megegyezést kereső Delphoi kedvezőtlen jóslatokkal próbálta visszatartani az athénicket túl merésznek gondolt vállalkozásaiktól, Themisztoklész volt az, aki kiforgatva a jóslatokat eredeti értelmükből épp az ellenkezőjükre magyarázta őket, hogy lelket öntsön honfitársaiba. A politikában, ahol csak tehette, mindig nagyon határozottan perzsaelenes volt. Azokkal a görögökkel szemben, akik perzsaszimpátiát árultak el, szigorú volt a kegyetlenségig. Plutarkhosz megőrzött róla nem egy erre valló történetet (vö. Them. 6).

Ugyanakkor azonban ő maga egy perzsa hadifogolyra bízta gyermekei nevelését. Ezt az embert küldte át Szalamisznál titkos üzenettel a perzsákhoz. Hogy pedig ez nem kitalált történet, azt nagyon valószínűvé teszi az a mellékes megjegyzés Hérodotosznál: Themisztoklész később, hogy meghálálja ennek a rabszolgának az érdemeit, Theszpiaiban polgárjogot vásárolt neki (VIII 75). A perzsákkal való személyes barátkozás tehát Themisztoklész esetében – függetlenül attól, hogy a politikában, amíg erre megvolt a lehetősége, következetesen perzsaelenes volt – nagyon könnyen elhithető. Az, hogy *Pauszaniasz* bukása után nem volt nehéz a perzsával cimborálás vádját emelni ellene, sőt erre talán konkrét bizonyítékaik is lehettek – szintén nem áll ellentétben Themisztoklész jellemével. A modern olvasó szinte önkéntelen fölteszi magában a kérdést: vajon abban, hogy Themisztoklész, legalább személy szerint, okvetlenül fönn akarta tartani a perzsa uralko-

dóval a jó viszonynak, ha többet nem is, de a lehetőségét, vajon ebben nem ugyanaz a messze tekintő előrelátás nyilatkozik-e meg, amelyet Thukydidesz annyira kiemelt Themisztoklész ragyogó képességei közül?

Elképzelhető, hogy Themisztoklész már Szalamisznál, akkor, amikor legnagyobb győzelme után dicsősége tetőfokán állott, gondolt arra, hogy a perzsa királyra neki még nagy szüksége lehet. Ismerte az athéni népet, és sejthette, hogy az ő dicsősége sem tart örökké. (Hérodotosz szerint csakugyan gondolt előre ilyen lehetőségre Themisztoklész! Vö. VIII 109; különösen e fejezet utolsó mondatával.) Bizonyos, hogy ehhez az előrelátáshoz nemcsak „jó-zanság”, hanem elég sok pesszimizmus is kellett. De Themisztoklészről ezt is föltehetjük. Jellemző bizalmatlanságára pl., hogy Szalamisz előtt visszahívatta a számkivetésből ellenfelét, *Ariszteidész*t, nehogy ez elkeseredésében a perzsákhoz pártoljon, s ezzel rossz példát adjon sok athéninek. Mert bizonyos, hogy volt ezek között elég sok, aki alkalomadtán átpártolt volna. Themisztoklésznek nem voltak illúziói polgártársaival szemben sem.

Egyébként meglepően egészíti ki Themisztoklész jellemében a „bizalmatlanságot” egy-egy alkalommal ellentéte, a „vakmerő bizalom”. – Vegyük pl. azt az esetet, amikor Szalamisz előtt „elárulta” a perzsáknak a görögök tervét: most támadjanak, mert a görögök szét akarnak széledni. Bár ezzel az üzenettel „félrevezette”, „törbe csalta” az ellensé-

get, de hát nem éppen az igazat hozta-e a tudomásukra? – És vajon attól nem tartott: mi lesz, ha a görögök megtudják, hogy ő titkon kapcsolatot tart fenn az ellenséggel, legtitkosabb terveiket azonnal továbbítja a másik táborba? – Úgy látszik, Themisztoklész vakmerőségében túltette magát az ilyen kicsinyes aggodalmakon. Ő maga volt az, aki még az ütközet előtt – tehát már akkor, amikor még korántsem dőlt el, hogy csakugyan jól számított-e a kiterelés nélkül megmondta, és hozzá éppen annak az *Ariszteidész*-nek, akinek minden oka meglehetett arra, hogy *ne* bízzék benne: Én, Themisztoklész voltam az, aki rávettem a perzsát arra, hogy kerítsen be bennünket (vö. Her. VIII 80).

Amiképpen nem voltak erkölcsi gátlásai az ellenséggel szemben, és nem riadt vissza a kétértelmű, nemcsak rosszra magyarázható, hanem valóban morális szempontból *eldönthetetlen értékű* fogásoktól sem, ugyanúgy bánt politikai ellenfelével, pillanatnyi tervének kerékkötőivel. Nemcsak Ariszteidészt küldette számkivetésbe még a Szalamiszt megelőző években. Egy másik jellemző történetet Plutarkhosz (Them. 7) mond el róla, a leszboszi *Phaniasz* tudósítása alapján.

Amikor Euboiánál arról volt szó, maradjon-e a hajóhad még egypár napig, vagy azonnal délre vonuljanak-e, sok gondot okozott Themisztoklésznek az egyik athéni hajó parancsnoka, *Arkhitelész*. Ennek ti. nem volt pénze, hogy kifizesse a legénység zsoldját, s éppen ezért azt szerette volna ő is, ha

minél hamarabb délre vonul a hajóhad. Themisztoklész, hogy leszerelje ezt az ellenfelét, addig szította a legénység elégedetlenségét, amíg ezek nyílt zendülésben törtek ki, és hozzákezdtek Arkhitélész kiéheztetéséhez. Csak erre az alkalomra várt Themisztoklész, hogy a szorongatott parancsnok segítségére siethessen: titkon élelmet küldött Arkhitélésznek, és megvesztegette egy talentummal: fizesse ki ebből a legénység zsoldját, a többit megtarthatja. De aztán ne agitáljon tovább a délre vonulás mellett, mert különben Themisztoklész bevádolja, hogy a *perzsától* fogadott el pénzt; ezt egyébként mindenki el is fogja hinni róla, ha megtalálják nála azt, ami az egy talentumból a zsoldkifizetés után megmarad.

Ennél az agyafúrt diplomáciai ravaszságnál csak lélekjelenléte volt nagyobb. Amikor politikai bukása után Ázsia felé menekült, kalandos bolyongása során a teherhajó, amely vitte, Naxosz közelében viharba került. Naxoszt éppen az athéniek ostromolták, és Themisztoklész könnyen üldözői kezére juthatott volna. Themisztoklész erre hirtelen elhatározással fölfedte a hajó parancsnoka előtt kilétét — addig ti. a hajó parancsnoka nem is tudta, kit szállít hajója —, és egyszersmind bejelentette: ha a parancsnok arra merne vetemedni, hogy őt, Themisztoklészt, az athénieknek kiszolgáltassa, akkor ő ellene fog vallani. Azt fogja mondani, hogy megvesztegette a parancsnokot, és ez hajlandó lett volna megszöktetni őt (Thuk. I 137).

A felsorolt példák máris elég eleven képet adnak a görögök legendás híré szabadsághőséről, akinek érdemeit, irigykedve bár, de a kortársak is mind elismerték. Amikor a perzsa háborúk első nagy sikerei után a győztes görög vezérek el akarták dönteni az Iszthmoszon, hogy ki volt közülök a legérdemesebb, az első szavazatot mindenikük önmagára adta, a második helyre viszont mindenki kivétel nélkül Themisztoklész jelölte (Her. VIII 123). Ez az eredménytelen szavazás szintén elég jellemző lehet arra, hogyan gondolkozott önmagáról az 5. századi görög.

Némileg emlékeztet a Themisztoklészről megrajzolt kép a régi, epikus görög emberideálra, a ravasz, cselszövő *Odysszeusz*-ra. Csakugyan, Odysszeusz és Themisztoklész, függetlenül a kortól és az ezzel együtt járó morális megítéléstől, szinte „időtlen” görög emberideálok. Ezért beszél Hérodotosz is olyan naiv lelkesedéssel Themisztoklész cselfogásairól.

Van azonban mégis valami Themisztoklész alakjában, ami több, mint az „időtlen” Odysszeusz-ideál. A morális előítéletektől, gátlásoktól mentes, nagyon is józan, reális politikus, akinek a kezében minden másodrangú eszközzé válik, ha a cél megvalósításáról van szó, egy emberöltővel előre, a jövőbe mutat. A szofista elméletek majd csak később, Periklész korában teszik közismertté, sőt népszerűvé ezt a típust. Sőt Themisztoklésznek egy-egy vonása Periklészre is emlékeztet. A róla följegyzett anekdo-

ták egy részét az utókor csakugyan Periklészre is alkalmazta. *Platón* pedig, a demokrácia legszigorúbb ókori bírálója Themisztoklész is éppen úgy felelőssé teszi Athén későbbi romlásáért, mint Periklész. Nem kétséges, hogy ezek mind a ketten (Themisztoklész és Periklész) az 5. századi athéni politikus jellemző típusai, és igaza lehet *Burckhardt*-nak, hogy az athéniak Themisztoklészben önmaguknak állítottak emléket. Jól tudták azt az ókorban is, hogy ez a két fogalom: Themisztoklész és Athén, mennyire elválaszthatatlanok egymástól. A közismert anekdota szerint (*Platón* 329 E; vö. *Her.* VIII 125) maga Themisztoklész mondta, amikor egy szeriphoszi a szemére vetette, hogy ő dicsőségét igazában csak szülővárosának, Athénnek köszönheti: Csakugyan, aligha lettem volna híres emberré, ha szeriphoszi vagyok. De te se, ha athéni vagy! (Csakugyan, Athén és Szeriphosz éppen úgy *nem* mérhetők össze, mint Themisztoklész és ennek az anekdotába illő feleselésnek másik, úgyszólván „névtelen” résztvevője.)

Szinte ironikusan hangzik, hogy ez az ízig-vérig görög és athéni, az ünnepelt perzsaverő szabadsághős mint a perzsa király alattvalója Magnésziában fejezte be életét. Nem valószínű azonban, hogy bukását túlságosan tragikusan vette volna. Amikor belátta, hogy görögországi szereplésének visszavonhatatlanul vége lett, Ázsiába ment, és egyenesen annak a Xerxésznek a fiához fordult oltalomért, aki neki köszönhette a szalamiszi vereséget. Az

emigráción a perzsa udvarba nem kell túlságosan csodálkoznunk. Megtették ezt mások korábban és válságosabb időkben is. Spárta egykori királya, *Démaratosz* pl. Xerxész oldalán vett részt a görög hadjáratban. De amint Thukydidész írja: soha még görög Perzsiában olyan magas polcra nem jutott, mint Themisztoklész.

Plutarkhosz egyébként olyan regényesen kiszínezett történetet mond el Themisztoklész megérkezéséről a perzsa udvarba – hogyan titkolja el gondosan kilétét mindaddig, amíg közvetlenül a király elé nem jut (Plut., Them. 27) –, hogy mindezt elég hitetlenkedve fogadnánk, ha nem ismernénk ezzel rokon példákat Themisztoklész pályafutásából, mind a ravaszságra, mind a vakmerőségre. Befejezésül álljon itt ezekből még kettő.

Röviddel Szalamisz után éppen ő kezdeményezte, hogy Athénben sürgősen építsék föl újra a perzsák által lerombolt bástyákat. A spártaiak persze ezzel sehogy se értettek volna egyet. Themisztoklész éppen Spártában járt mint követ, amikor megkérdezték tőle: igaz-e, hogy Athénben mégiscsak építik a falakat, jöllehet Spárta tiltakozott már ez ellen? Themisztoklész ezt kereken letagadta, sőt fölszólította a spártaiakat: küldjenek követeket Athénbe, és ezek győződjenek meg róla a saját szemükkel, hogy ez nem igaz! Közben azonban titkon megüzente Athénbe: el ne engedjék addig Athénből a spártai követeket, amíg ő maga vissza nem jött! Hiszen nyilvánvalóan ki fog derülni, hogy hazudott,

és akkor ő aligha lesz biztonságban a spártaiak között (vö. Plut., Them. 19).

Még annak is megvan korábbi párhuzama, hogy üldöztetésében éppen azoknál keresett oltalmat, akiknek legtöbb okuk lehetett volna arra, hogy bosszút álljanak rajta korábbi tetteiért: a perzsáknál. Ugyanígy menekült már Épeiroszban is ahhoz az *Admétoz*-hoz, akinek aligha lehetett volna felróni, ha elkeseredett ellensége Themisztoklésznek (Plut., Them. 24). De Themisztoklész nem csalódott már ebben az esetben sem, mint ahogy nem kellett csalódnia utána a perzsa királyban.

Van egyébként régészeti nyoma is annak, hogy Themisztoklész élete utolsó szakaszában perzsa helytartó volt. A British Museumban őriznek olyan magnésziai pénzeket, amelyeket Themisztoklész veretett éppen ilyen minőségben. Csak azt nem vállalta már, amikor az egyiptomi fölkelés idején (i. e. 459–454) mint a perzsa király egyik hadvezérének kellett volna a görögök ellen vonulnia. Ehelyett már inkább öngyilkos lett (Plut., Them. 31).

2. Periklész

„*Agariszté*, akit *Ariphrón* fia, *Xanthipposz* vett feleségül, egyszer, amikor már áldott állapotban volt, álmot látott; azt álmodta, hogy oroszlánnak adott életet. Pár nap múlva pedig világra hozta *Xanthipposz* fiát, *Periklész*-t.” – Ezzel a feltűnő mondattal fejezi be *Hérodotosz* VI. könyvének egyik hosszabb epizódját (121–131). A kitérésre egy rosszindulatú

athéni mendemonda adott alkalmat, amely ti. azzal vádolta Periklész őseit, az *Alkmaionidákat*, hogy a marathóni csata előtt összejátszottak ezek is a perzsákkal. Hérodotosz méltatlankodva cáfolja az alaptalan vádat, majd fölmelegedve mesél ennek a régi athéni családnak a múltjáról; végül pedig a kitérést az éppen idézett csattanóval fejezi be: az utolsó Alkmaionida leány oroszlánról álmodott.

A befejezés egyértelműen világos, nem szorul magyarázatra. Az *Agariszté-álom* éppen olyan legenda, mint amilyent már azelőtt és még azután is nagyon sok más születéssel kapcsolatban ugyanígy elmondanak. Az érdekes a szóban forgó esetben legfeljebb csak az, hogy itt egy *kortárs* – aki ugyanakkor történetíró is – beszél Periklészről. Valószínű, hogy amikor Hérodotosz beleszótta ezt a legendát művébe, Periklész még élt, sőt éppen ő volt az athéni állam legfőbb irányítója. Az írónak nem kellett külön hangsúlyoznia az álom jóslatszerűségét, a kortársak ugyanis maguk előtt látták Periklészt, Athén oroszlánját.

Szinte természetes, hogy azok a korok, amelyek óvakodnak attól, hogy eltúlozzák az egyénnek ún. „történelemformáló szerepét”, amelyek tehát a történelem kibontakozásában nem egyszerűen csak „nagy emberek nagy tetteit” és ezeknek a tetteknek a következményeit látják, hanem amelyek a sorsdöntő események egymásra következésében mélyebben rejlő tényezők érvényesülését kutatják, az ilyen korok talán még nagyobb érdeklődéssel for-

dulnak a „polisz oroszlánja” felé, mint Hérodotosz fordult.

Jóllehet mi már korántsem úgy ítéljük meg a „történelmi nagyság” kérdését, mint ahogy ezt annak idején *Burckhardt* megítélte, azért ez a probléma ma sem veszítette el egészen az aktualitását. Más szóval: Miért volt „nagy” Periklész, vagy az volt-e egyáltalán? Mi volt a szerepe neki magának abban, hogy Athén az i. e. 5. században csakugyan nagy lehetett? Mert az talán mégsem egészen véletlen, hogy ezt a kort éppen „Periklész korának” nevezik.

Kezdjük talán azzal a kérdéssel: hogyan viszonyultak egymáshoz a nép és vezére, Periklész meg az athéniak?

Egy Plutarkhosznál fennmaradt anekdota szerint: a spártai király, *Arkhidamosz* megkérdezte egyszer Periklész politikai ellenfelétől, attól a *Thukydidész*-től, aki csak névrokona volt a nála fiatalabb történetírónak: ki birkózik jobban kettőjük közül, Periklész-e, vagy Thukydidész? A megkérdezett pedig erre azt felelte, hogy azt bizony nehéz volna eldönteni. Mert ha ő történetesen egyszer le is terítené a nép szeme láttára Periklészt, de Periklész utána ezt kétségbe vonná, akkor azok, akik meghallgatnák a beszédét, az ő szavait hinnék el, és nem azt, amit a saját szemükkel láttak (Plut., Per. 8).

Könnyű volna ebből a plutarkhoszi anekdotából arra következtetni, hogy Periklész döntő befolyásának, sőt hosszú időn keresztül szinte korlátlan poli-

tikai hatalmának az alapja ellenállhatatlan és veszélyes ~~hiszen az anekdota² szerint nyilvánvalóan: hazug~~ - szónoki demagógiája volt. Lehet, hogy ez a vád nem is volna egészen alaptalan. Már Plutarkhosz is többször kiemeli, hogy *Platón*, aki a politikában csak *Ariszteidész* becsületességét tudta méltányolni, *Periklész*-nek nem tudta megbocsátani (de ugyanígy nem bocsátotta ezt meg a demokrata *Themisztoklész*-nek meg az arisztokrata *Kimón*-nak sem!) – még a nagyszerű athéni építkezések ellenére sem – sok „haszontalan fecsegését” (Plut., *Ariszteid.* 25).

Csakugyan, az ~~élőszó~~ olyan hatalom volt az ókori Athénben, amihez nem volna könnyű újabb kori párhuzamot találni. Az ügyes demagóg szava helyettesítette (többek között) a modern sajtót, és irányította a közvéleményt. És hogy mit jelentett a „közvélemény irányítása”, azt tudta már az az idősebb nemzedék is, amely még nem ismerte meg az olyan vérbeli demagógok garázdálkodását, mint amilyen pl. *Kleón* volt, vagyis az a nemzedék, amelyik még lelkesedni tudott Periklészért.

Hérodotosz jegyzi meg egy alkalommal, a milétoszi *Arisztagorasz* történetével kapcsolatban, aki az ión fölkelés idején sorba járta a görög városokat, hogy segítséget kérjen tőlük: „Kitűnt, hogy többeket könnyebb tévútra vezetni, mint egyet. Mert akármilyen szépen beszélt is *Arisztagorasz*, nem tudta félrevezetni az egyetlen spártait, *Kleomenész* királyt, de könnyen megtette ezt az athéniekkel,

akik harmincezren voltak” (V 97). Ahhoz, hogy fölmérjük ennek a hérodotoszi állításnak egész súlyát, hosszan idéznünk kellene itt több olyan modern munkának rokon értelmű megállapítását, amely a *tömeglélektan* rejtélyeit kutatja.

De vajon csakugyan megmagyarázható-e Periklész hatása az athéniekre a „tömeglélektannal”? – Egy nagyon lényeges pontban mindenesetre *elhibázott* volna a tömeglélektanra való utalás. Mert az ilyen természetű modern munkákban sokszor olvashatunk ilyesmit: „A tömeg szuggesztív hatása a szónokra és a szónok hatása a tömegre gyakran mind a kettőjüket mámoros clemi erővel ragadja el, és kényszeríti őket egy irányba, hogy egyet érezzenek, gondoljanak, akarjanak és tegyenek.” – Világos, hogy ott, ahol ilyesmi érvényesül, nem is igen lehet különbséget tenni a tömeg és vezére között. A tömeg akarata a vezér akarata is, és megfordítva. – Ez azonban, úgy látszik, egyáltalán nem volt érvényes Periklészre és az athéniekre.

Szinte föl lehetne itt tenni a kérdést: demokrata politikus volt-e Periklész a szónak abban az értelmében, ahogy ma az igazi, a szívvel-lélekkel demokratát elképzeljük? – Megnehezíti a választ erre a kérdésre az ellentmondó tények egész sora. Egyrészt ti. Periklész mindig következetesen demokrata, más szóval: az egyszerű athéni nép érdekeit szolgáló politikát folytatott. (Azt a különben semmi esetre sem elhanyagolható körülményt, hogy ez a demokrácia csak a teljes jogú athéni polgárok „népural-

ma" volt, de kizárta a politikai jogokból mind az Athénben élő szabad idegeneket, mind pedig a nőket és a rabszolgákat, hagyjuk most kivételesen figyelmen kívül.) Bizonyos, hogy az a demokrácia, amelyet Periklész meg is valósított, ókori viszonyok között a politikai jogoknak példátlan arányú kiterjesztése és érvényesítése volt.)

Nem tagadható az sem, hogy ennek a demokráciának legszebb méltatását a történetíró Thukydész éppen Periklész szájába adja (II 35–46); mert hiszen ki lett volna méltóbb arra, hogy elmondja erről a politikai rendszerről mindazt a szépet és jót, amit csak el lehet mondani róla, mint éppen az, aki élete művével úgyszólván teljessé tette a demokráciát? (Ez Thukydészénél Periklész híres nagy „halotti beszéde”, amelyet azon a gyászünnepen tartott, amelyet a peloponnészoszi háború első évének hősi halottai tiszteletére rendeztek.)

Ez azonban csak *egyik* oldala az éremnek. A másik oldalon áll az a letagadhatatlan tény, hogy Periklész magatartásában, jellemében és egész viselkedésében minden egyéb inkább volt, csak nem az, akit „a néphez közel álló”, „a nép kedvét kereső”, „népszerű” vagy egyáltalán *demokrata* politikusnak lehetne nevezni. Plutarkhosz csodálkozik is azon, hogy Periklész a demokráciához csatlakozott. Elmondja róla, hogy fiatal korában kerülte az érintkezést a néppel. Ezt egyesek azzal magyarázták, hogy külsejében nagyon emlékeztetett a zsarnok *Peiszisztratosz*-ra. Ez a hasonlatosság állítólag olyan

megdöbbenő volt – különösen annak az idősebb generációnak a szemében, amely még emlékezhetett Peisizisztratoszra -, hogy ez már önmagában is elég lehetett volna arra, hogy éppen a demokraták „cserépszavazással” Periklész eltávolítását (száműzetését) követeljék. A gyanútébresztő külső megjelenést még csak fokozhatta arisztokratikus magatartása, amelyben a kortársak az olymoszi Zeusz nyugal-mát látták. Hogy mennyire semmi sem boríthatta ki Periklészt fölnyecs nyugal-mából, arról Plutar-khosz a következő anekdotát mondja el:

Egyszer egyik ellensége a nyilvánosság előtt szidalmazta Periklészt, de ő, mintha semmi sem tör-tént volna, nyugodtan folytatta tovább a munkáját. Támadója azonban nem hagyott neki nyugtot egész nap, sőt még késő este, hazamenet is elkíserte, és útközben folyton szidalmazta. Amikor aztán végre házának a kapuja elé értek, odaszólt Periklész egyik szolgájának: vegyen egy fáklyát, és kísérje haza ezt az embert, nehogy még valami baja essék útközben (Plut., Per. 5). – Ez a fölnyecs az ellenséget semmibe vevő nyugalom és ironikus jóakarát sokkal inkább arisztokratikus, mint demokratikus vonás.

Ugyanez a magatartás jellemezte politikai pályafutását is. Hadd emlékeztessünk itt csak a követke-ző tényekre. Periklész egész politikai pályafutása alatt soha egyetlenegyszer sem volt arkhón, azaz nem volt az athéni államnak vezető tisztviselője. Őt csak évről évre hadvezérnek, azaz: sztratégosz-nak választották meg. Ilyen sztratégosz azonban

minden évben összesen tíz volt Athénben. Periklésznek tehát még további kilenc vele egyenrangú hivatalnoktársával kellett megosztania hatalmát. Igaz, előfordult egy-egy alkalommal, hogy Periklész mind a tíz törzs (*phylé*) által közösen megválasztott sztratégosz volt, aki tehát ily módon szinte mint a hadvezérek kollégiumának a feje szerepelhetett. Ez azonban csak kivételesen fordult elő, és ennek a ténynek nem is volt államjogi szentesítése.

A hadvezéri hivatalon kívül egy másik szerényen hangzó állami megbízatása – amelyre azonban, úgy látszik, többször megválasztotta magát – abból állt, hogy ő volt az athéni közmunkák felügyelője. Ebben a minőségében adott megbízást azokra az építkezésekre, amelyeknek megmaradt romjai mind a mai napig Athén legnagyobb büszksége.

Egyébként azonban Periklész inkább csak a háttérből gyakorolta politikai hatalmát, vagy talán pontosabb megjelöléssel úgy mondhatnánk: korlátlan befolyását. A gyűlésbe is csak akkor ment el, ha ezt egy-egy fontosabb alkalom megkívánta. Kisebbségben ügyekben lehetőleg nem ő maga szólalt föl, hanem másokat használt fel szócső gyanánt. Fontosabb pénzügyi hivatalt csak ritkán vállalt; inkább barátait juttatta ilyen hivatalokba, akik aztán terveinek hűséges végrehajtói lettek.

Azzal a különös esettel van tehát dolgunk, amelyben az állami ügyek lelke, sőt valószínűleg korlátlan hatalmú irányítója nemcsak hogy a hatalom külső jeleire nem törekedett, hanem mintha még azt is

igyekezett volna homályban hagyni, hogy tulajdonképpen ő az állam életének a *spiritus rector* ^{re}. Mint ha az ő kezében a hatalom valóban csak olyan eszköz lett volna, ami őt magát személy szerint igazában közömbösen hagyta. Ha ez csakugyan így volt, akkor valóban a történelem egyik elég ritka esetével állhatunk szemben. Periklész nagyon okos ember lehetett. Márpedig közismert, hogy *Platón* dialógaiból lépten-nyomon kicsillan a gondolat: éppen a „népszerű” politikusok a valóságban jóval kevésbé okosak – hogy feltételezett „bölcsségükről” ne is tegyünk említést –, mint ahogy ezt az értük lelkesedő kortársak hiszik, vagy amint ezt róluk utólag naiv történészek elhíttetni szeretnék.

Ami Periklésznek a demokráciához való viszonyát illeti, idézzük itt még azt az összefoglalást, amelyet *Thukydidész* ad erről a kérdésről. Erre a kitérésre az adott alkalmat, hogy – amint *Thukydidész* elmondja – a peloponnészoszi háború elején, amikor az ellenség már másodszor tört be Attikába, az elszenvedett csapások súlya alatt az athéniek kezdett erőt venni a csüggedés. Periklész, hogy elejét vegye ennek a könnyen veszélyessé válható hangulatnak, egy alkalommal nagy beszédben igyekezett igazolni politikáját. Bár természetesen ez a beszéd is feltehetően *nagyrészt* *Thukydidész* saját konstrukciója, mégis utána a történetíró maga veszi át a szót, hogy röviden elmondja, miből is állt – véleménye szerint – Periklész államvezetése, és miért bukott el később, a peloponnészoszi háború végén

mégis az athéni demokrácia. Ezekből a gondolatokból idézzük a következőket:

„Az alatt az egész idő alatt, amíg a békés esztendőben Periklész állott az államügyek élén, bölcsen és erős kézzel vezette Athént, amely az ő napjaiban érte el nagyságának a tetőpontját. Akkor is, amikor a háború kitört, úgy látszik, *jól* becsülte föl Athén erejét. A háború kitörését két évvel és hat hónappal élte túl. Halála után pedig a háborúra vonatkozó előrelátása még csak jobban igazolódott. Mert Periklész megmondotta volt, hogy Athén győzni fog, ha kivárja az idejét, és ha minden gondját a hajóhadra összpontosítja, ha óvakodik attól, hogy a háború folyamán egyszersmind hatalmát is növelje, és ha nem tesz semmi olyant, amivel magának a városnak a biztonságát is kockára teheti.

Azok azonban, akik utána jöttek, mind ennek pontosan az ellenkezőjét tették. Olyan dolgokban, amelyeknek nyilvánvalóan semmi közük sem volt a háborúhoz, egyéni becsvágy és önző érdek olyan politikára vezették őket, amely nem volt jó sem maguknak az athénieknek, sem szövetségeseiknek. Az ilyen politika, ha sikeres, csak az egyénnek válik hasznára és előnyére, ha viszont balul üt ki, tönkreteszi az állam egész hadierejét.

A helyzet megváltozásának az oka pedig az volt, hogy Periklész maga okosságánál és közismert jellemeszilárdságánál fogva *tiszteletben tudta ugyan tartani a nép szabadságát, de ugyanakkor ellenőrzése alatt is tartotta őket. Ő volt az, aki vezetett, és nem*

őket vezették. Minthogy pedig hatalmát nem alantas érdekből szerezte, nem is volt szüksége rá, hogy ezért a nép kedvében járjon. Sőt annyira köztiszteletben állott, hogy alkalomadtán keményen szembe is szállhatott a közhangulattal. Ha pl. azt látta, hogy túl messze mennek önbizalmukban az athéniek, észre térítette őket, és tudatukba idézte a valóban fennforgó veszélyeket; ha meg minden ok nélkül elvesztették a bátorságukat, akkor visszaállította önbizalmukat. *Így aztán ez az államforma nevében ugyan demokrácia, a valóságban azonban az első embernek az uralma volt.*

Azok viszont, akik Periklész után jöttek, körülbelül egyformák voltak, ugyanazon a szellemi színvonalon mozogtak mind (azaz: egyik sem emelkedett közülök messze a másik fölé). Ebből adódott, hogy versengtek egymás között az első helyért, megpróbálták a nép kedvében járni, aminek aztán az lett a következménye, hogy kiesett a gyeplő a kezükből” (vö. Thuk. II 65).

Kitűnik ebből a pár szóból, hogy Thukydidesznek, a történetírónak – aki pedig egyáltalán nem tekinthető a „demokrácia” ellenségének, sőt aki kész örömmel elismeri, hogy a periklészi demokrácia jól működött – egyáltalán nincsenek illúziói a demokráciát illetően. A népet mindenekelőtt jól és értelmesen kell tudni vezetni. Mert bár Thukydidesz éppen Periklészszel mondatja el az athéni demokrácia legszebb ókori dicséretét (az ún. „halotti beszédben”), hozzáteszi ehhez a másik oldalon azt is, hogy

a demokrácia csak addig ér valamit, amíg olyan okos és önzetlen vezérei vannak, mint Periklész. Akik nem diktátorok ugyan, de határozott kézzel céltudatosan vezetik a népet, és annyira felette állnak a népnek, hogy sohasem hagyják magukat vezettetni a nép által.

Csakugyan Periklész nemcsak „vezette” a népet, hanem időnként olyan politikára is szinte *kényszeríteni* tudta az athénieket; amely ellentétben állott a nép általános óhajával. Ezért igaz az, amit a fent idézett Thukydidesz-sorok úgy írtak körül: csak nevében volt ez „népuralom”, igazában ez a politikai rendszer az arra legérdemesebbnek a vezetése (*arkhéja*) volt.

A különös éppen az, hogy – amint ezt ennek a kornak egyik modern méltatója Thukydidesz nyomán írhatta – „az athéni demokrácia fejlődése során minél inkább lehetetlenné tettek minden akarat- és erő-kristályosodást, minél tagolatlanabb, semlegebb lett a szabad polgárság fej és vezető nélkül, annál inkább rászorult a szuverén, nagy egyéniség vezetésére. Periklész azáltal, hogy a demokráciát következetesen megvalósította, olyan alkotmányt adott Athénnek, amit rajta kívül senki más nem is tudott már kézben tartani. Ez volt Periklész tragikum, és ez lett nemsokára halála után Athén katasztrófája” (Reinhardt).

Themisztoklész műve: az athéni flotta, a perzsákon aratott első nagy győzelmek, és az ennek nyomán megalakuló déloszi szövetség szinte előre meg-

határozták Athén külső és belső politikájának a jövőjét. Athén a szövetség megalakításával vállalkozott a perzsa háború folytatására. Mivel ez a feladat szükségessé tette az erőösszpontosítást és a szervezést, a déloszi szövetségnek szinte elkerülhetetlen következménye volt a hatalmi külpolitika. – De ugyanakkor/a háború érdekében szükség volt nemcsak az athéni hajóhad fenntartására, hanem továbbfejlesztésére is. ~~Ez pedig lehetetlen volt további demokratizálódás nélkül.~~ A demokrácia szolgált ugyanis leginkább annak a rétegnek az érdekeit, amelyre a hajóhadnak leginkább szüksége volt. Kifelé tehát a hatalmi politika, befelé pedig a demokratizálódás, ez volt Themisztoklész öröksége, ezzel kellett Periklésznek gazdálkodnia.

Voltak viszont e program megvalósításának komoly, objektív akadályai. Nézzük pl. mindjárt a perzsák ellen folytatandó háborút. Viszonylag elég könnyű volt rögtön Szalamisz után a szigetek, a thrákiai tengerpart meg egyik-másik kisázsiai görög város felszabadítása a perzsa uralom alól. Ez részben még Spárta vezetésével is sikerülhetett. A déloszi szövetség viszont – bár alkalmasabbnak bizonyult a háború folytatására, mint a korábbi spártai vezetés volt – arra csak nem volt elég erős, már szervezeténél fogva sem, hogy olyan arányokban vegye föl a harcot a perzsa birodalommal, mint majdnem másfél évszázaddal később a makedón Nagy Sándor ~~tette~~. A perzsa felszabadító háborúk programja tehát, a déloszi szövetség eredeti célkitű-

zése, a kezdeti sikerek után hamarosan elapadásra volt ítélve. Kimón nagy eurymedóni győzelme (i. e. 467) után nem is hallunk több jelentős perzsaelles vállalkozásról. (A kyproszi hadjárat és az egyiptomi expedíció, amelyekről mindjárt szó lesz majd, más lapra tartoznak.) Nagy, szervezett hadjárat helyett a déloszi szövetség inkább apró és nyugtalanító rajtaütéseket hajtott végre. A görögök sikereihez hozzájárulhattak egyébként a perzsa birodalom belső nehézségei. Hallunk pl. arról, hogy egy ízben Periklész 50 hajóval, majd pár évvel később Ephialtész 30 hajóval túljutottak a pamphyliai öblön anélkül, hogy egyáltalán találkoztak volna ellenséges hajóval.

Az, aki legszívesebben folytatta volna tovább a nagy felszabadító háborút – még hozzá lehetőleg ugyanabban a szellemben, ahogy Szalamisz előtt harcoltak, tehát megőrizve a jó viszonyt Spártával: a konzervatív, arisztokrata politikus, Kimón volt. Periklész viszont, úgy látszik, már nagyon korán rájött arra, hogy e két program közül egyiknek sincs sok értelme. A perzsa háborút legjobb lenne szép csendesen abbahagyni, persze anélkül, hogy a déloszi szövetségeseket szélnek eresztenék. Ami pedig a spártai barátságot illeti, arról is nyugodtan meg lehetne feledkezni, ha nem is okvetlenül szükséges az, hogy túl korán összeütközésbe kerüljenek Spártával.

Mínthogy pedig ennek a két „negatív” programnak nagyon határozott ellenzője volt Kimón, leg-

jobb lett volna szabadulni tőle.) Meg is próbálta Periklész éppen úgy elítéltetni Kimónt, mint ahogy apjának, Xanthipposznak sikerült elítéltetnie Kimón apját, Miltiadészt. A vád szinte ugyanaz volt, mint Miltiadész esetében. Állítólag Kimónt is „megvesztegette az ellenség”. A pör azonban nem úgy végződött, mint Miltiadész pöre: Kimónt fölmentették. Sőt röviddel ezután *nem* sikerült megakadályozniok Periklésznek és a demokratáknak még azt sem, hogy az athéni népgyűlés Kimón javaslatára segítséget küldjön Spártának a helótaláza-dás leverésére.

Valamivel több sikere volt Periklésznek és politikai fegyvertársának, Ephialtész-nek a demokrácia belső frontján, az *Areiosz pagosz* hatalmának a megtörésével. Amikor pedig a spártaiak megszegyenítően visszaküldték a korábban kért athéni segítséget, Kimón pedig – rosszul számítva ki a vele szemben elhidegülő néphangulatot – megpróbálta viszszaeszesztorítani a demokratákat, s ezért hamarosan számkivetésbe kellett mennie, egyszerre fokozottabban érvényesülhetett Periklész politikája.

De alig szabadultak meg a demokraták Kimóntól és vele együtt a Spárta-barátságtól, hamarosan kiderült, hogy külpolitikájuk – még ha elvben helyes is – könnyen veszélybe sodorhatja Athént, ha ti. nem párosul kellő óvatossággal. Athén ugyanis 461-ben Spárta helyett ennek ellenségeivel: Argoszsal, Thesszaliával, majd Megarával szövetekezett (Thuk. I 102–103), ami rövidesen háborús bonyo-

dalmakba keverte Spártával és a spártaiak szövetségeseivel. Periklész ezt semmi esetre sem helyeselhetett; mert bár a politikában *nem* volt a Spárta-barátság híve, a fegyveres konfliktust szerette volna elkerülni, vagy legalábbis elodáztatni. Hiszen ő mint a themisztoklészi politika folytatója inkább a tengerre és a flottára koncentrált volna Athén erejét. Minthogy azonban a szárazföldi háború kezdetben többé-kevésbé sikeres volt, Periklész óvatossága egyelőre nem érvényesülhetett. Az első katasztrófa ezen a vonalon Tanagranál következett be, 457-ben, amikor Athént szinte csak az mentette meg, hogy a spártaiak elmulasztották kihasználni győzelmüket.

Még súlyosabbá tette a helyzetet az, hogy Athén 459 és 454 között részt vett az egyiptomi háborúban is. A libyai Inarosz ti. megpróbálta kiszakítani Egyiptomot a perzsa birodalomból, és vállalkozásához az athéniek, illetőleg a déloszi szövetség támogatását kérte. Csakugyan, az athéniek számára óriási jelentőségű lett volna mind gazdasági, mind politikai szempontból, ha éppen az ő segítségük teszi sikeressé ezt a próbálkozást. De úgy látszik, Periklész jobban föl tudta mérni a valóságos erőviszonyokat, mert kezdettől fogva *nem helyeselte a beavatkozást* Egyiptom ügyeibe. Ezen a vonalon azonban éppen úgy *nem* érvényesülhetett még a politikája, mint ahogy nem érvényesült a Spárta-kérdésben, illetőleg ebben az utóbbiban: több is érvényesült, mint amennyit Periklész kívánatosnak tartott volna.

na. Egyiptom ügyében szemben állott Periklész nemcsak az arisztokratákkal, hanem részben még a demokratákkal is. Mire való a déloszi szövetség meg az egész hajóhad – kérdezhették a beavatkozás szószólói –, ha nem éppen arra, hogy harcoljanak a perzsa ellen, különösen akkor, amikor még szövetségük is akad ebben a harcban?

Egyiptomban pedig nagyjából ugyanaz történt, mint az ún. „első peloponnészoszi háború” európai hadszínterein: a kezdeti sikerek itt is Periklész ellen szóltak. Csak később az egész egyiptomi kísérlet gyászos összeomlása mutatta meg, mennyire igaza volt Periklésznek. Az ókori adatok szerint 35 000 embert és 200 hajót vesztített Athén ezen a rosszul sikerült kalandon. – Minthogy pedig közben Spárta is újra megerősödött – miután leverte a hosszúra nyúlt helótalázadást –, félős volt, hogy Athén helyzete még súlyosabbra fordul.

Ebben a válságos helyzetben Periklész azzal a váratlan javaslattal lépett az athéni népgyűlés elé: hívják vissza a számkivetésből Kimónt (Plut., Kim. 17). Nagyon emlékeztet ez arra, hogy Themisztoklész is visszahívatta a számkivetésből Ariszteidészt közvetlenül Szalamisz előtt. Kimón hazahívásának a célja az volt, hogy közvetítésével Athén ötéves fegyverszünetet köthessen Spártával (Thuk. I 112). A demokrata Periklész tehát kénytelen volt kompromisszumot kötni éppen azzal az arisztokratával, akiben korábban terveinek egyik legfőbb kerékkötőjét ismerte föl. Forrásaink nem adnak hírt arról,

hogy valójában miből is állt a kompromisszum. Inkább csak sejtjük ezt a következő évek eseményei alapján. Periklész nyilván hozzájárult ahhoz, hogy Kimón mint a déloszi szövetség hadvezére folytassa „életművét”, a perzsa háborút. Kimón pedig szabad kezet adhatott Periklésznek a belpolitikában.

Csakugyan, nem sokkal a Spártával kötött fegyverszünet után az athéniek és szövetségeseik újra nagy hajóhadat állítottak ki, és Kimón újra elindult ezzel Kypros ellen. De aztán Kimón Kyproszban az egyik város ostroma közben meghalt, és arról, hogy a déloszi szövetség Kimón halála után még jelentősebb perzsaellenes vállalkozást hajtott volna végre, nem adnak hírt forrásaink.

Alig telt el aztán a Kimón közvetítésével kötött ötéves fegyverszünet, és Athént – amint kiújultak a harcok Spártával – máris újabb összeomlás fenyegette. Az athéni *Tolmidész* seregét Boiótiában megsemmisítették, Megara elszakadt Athéntől, Euboián lázadás tört ki, a spártaiak pedig betörték Attikába. – Az újabb válságos helyzetben Periklésznek megint revideálnia kellett az athéni politika igényeit. Tárgyalásokat kezdett a spártai királlyal – sőt meg is vesztegette –, majd 30 éves békét kötött vele, lemondott Megaráról és Athén közép-görögországi területeiről, hogy erejét az euboiai lázadás leverésére fordíthassa.

Külön figyelmet érdemel az a tény, hogy Periklész éppen azt a 30 éves békét – amelyből a valóságban alig lett 15, de ami mégis lehetővé tette számára,

hogy legalább ez alatt az idő alatt zavartalanul fejthesse ki politikai tevékenységét, és ami nélkül a történelem aligha adta volna az 5. század derekának a „Periklész kora” nevet –, tehát éppen ezt a békét Periklész egyszerűen az ellenség megvesztegetésével szerezte.

Spárta megvesztegetése különben is, úgy látszik, nélkülözhetetlen és szerves alkotórésze volt a periklészi külpolitikának. Plutarkhosz (Per. 23) *Theophrasztosz*-ra hivatkozva mondja el, hogy Periklész állítólag minden évben titokban 10 talentumot küldött Spártába a befolyásos politikusoknak. Így vásárolta meg nemcsak a békét, hanem azt is, hogy Athén fölkészülhessen a később elkerülhetetlen összeecsapásra.

A külpolitikában csak egy kérdésben volt Periklész kérlelhetetlenül szigorú és következetes: a dél-szi szövetség ügyében. Nemcsak a szövetségből való kilépéseket nem tűrte, és fegyveres erővel kényszerítette vissza az elszakadni akaró szövetségeseket, hanem gyakran útját állta még az enyhébb függetlenségi törekvéseknek is: minden lehető alkalmat megragadott arra, hogy egy-egy szövetséges városban megbuktassa az arisztokratákat, és helyettük a demokrácia uralmát vezesse be. Bár ez nem kizárólag Periklész műve volt, de át is alakult már az ő idejére az egész szövetség annyira, hogy igazában csak 3 nagyobb szövetséges volt még többé-kevésbé független: Khiosz, Leszbosz és Szamosz. Hogy mennyire csínján bánhattak az athéniek éppen ezekkel

az erősebb szövetségesekkel, arra jellemző lehet a következő eset:

454-ben, az egyiptomi vállalkozás gyászos összeomlása után Szamosz javasolta: szállítsák át a szövetség pénztárát Délosz szigetéről, amely kevésbé biztonságos, Athénbe. Az egyik legerősebb szövetséges tehát önként (?) ajánlotta föl az athénieknek azt a lehetőséget, hogy még korlátlanabbá tegyék uralmukat az egykori szövetségesek felett.

Persze alig 14 évvel később aztán Szamosz se kerülhette el a sorsát. 440-ben ugyanis egy kisebb háború tört ki Szamosz és az Athénnel ugyancsak szövetséges Milétosz között. (Mind a kettő igényt tartott Priénére.) Az ekkor már jóval gyengébb Milétosz az athéni népgyűlést akarta fölkelni döntőbíráskodásra. A szamoszi demokratáknak – akik ellenzékben voltak – nem is lett volna kifogásuk ez ellen. De az uralmon levő arisztokraták elutasították Athén beavatkozását. Periklész erre athéni hajóhaddal jelent meg Szamoszban, megbuktatta az arisztokraták uralmát, az államügyek vezetését demokratákra bízta, 100 arisztokrata túszt pedig átszállított Lémnosz szigetére, és az ott élő athéni gyarmatosok őrizetére bízta őket.

De alig ment vissza Periklész Athénbe, amikor a szamoszi arisztokraták – perzsa segítséggel (!) – elkergették a Periklész által hatalomra segített demokratákat, kiszabadították a lémnoszi túszoikat, és proklamálták kilépésüket az athéni szövetségből; sőt ugyanígy elpártolt ekkor velük együtt

Byzantion is. Erre aztán megindult Periklész egyik legnagyobb hadi vállalkozása, a háború Szamosz és Byzantion ellen. Előbb 439-ben a hajóhadat győzte le, majd 9 hónapig tartó ostrom után elfoglalta az egész szigetet. Utána kényszerítette Szamoszt összes bástyáinak lerombolására, hajóinak kiadására, a háború költségeinek megfizetésére, és végül arra, hogy feltétel nélkül fogadja el az Athén által előírt demokrata alkotmányt (Thuk. I 115 kk.). Ettől kezdve az egykor hatalmas Szamosz semmi-
ben sem különbözött már Athén akármelyik parányi „szövetségesétől”.

Úgy látszik tehát, hogy Periklész a perzsa háborúk folytatása vagy a Spárta rovasára történő terjeszkedés helyett a déloszi szövetséget akarta nemcsak megerősíteni, hanem szinte átalakítani Athén birodalmává”. Jellemző pl., hogy a szövetségesek megrendszabályozása, amire igazában elég gyakran sor került, mindig jó alkalom volt neki arra is, hogy a szövetségbe visszakényszerített város vagy sziget területéből kihasítson egy-egy jókora darabot athéni gyarmatosok (*klérukhoszok*) számára. A klérukhiák célja pedig kettős volt: egyrészt földhöz juttatta az arra rászoruló vagy arra igényt tartó athéni polgárokat, másrészt pedig a kitelepített gyarmatosok alkalomadtán fölhasználhatók voltak a szövetségesek sakkban tartására.

Ami a külpolitikát illeti – a perzsákkal meg Spártaival szemben –, Periklész gyakran megelégedett

puszta diplomáciai fogásokkal. Ilyen volt pl. a következő kettő.

Bár ő maga volt az, aki lehetőleg *nem akarta* folytatni a háborút a perzsák ellen, egy szép napon mégis azzal a tervvel állt elő, hogy kongresszusra kell összehívni Athénbe minden görög állam képviselőjét. Ez a kongresszus pedig hozzon határozatot a perzsák által földúlt szentélyek helyreállításáról, a perzsa háború folyamán tett fogadalmak teljesítéséről, és foganatosítson rendszabályokat a szabad tengeri hajózás érdekében. Bár a kongresszus megvalósítására nem került sor – főként a peloponnészosziak tartózkodó magatartása miatt, de igazi gyakorlati jelentősége nem is lett volna, csak a legutolsó pontnak –, mégis a terv meghirdetése jól dokumentálhatta, hogy Athén szem előtt tartja a déloszi szövetség megalakításával vállalt kötelezettségét: a perzsa ügyet.

Egy másik, ehhez hasonló, alig több mint diplomáciai lépés volt a Delphoi-ügy. Periklész ti. igyekezett legalább kifelé érvényt szerezni Athén tekintélyének még Spártával szemben és még a fegyverszünet alatt is. Ebben az időben történt ugyanis, hogy az Athénnel szövetséges phókisziak elfoglalták és egyszerűen bekebelezték az egyébként független Delphoit. Spárta viszont Delphoi kérésére fegyveres erővel beavatkozott a viszályba, és visszaállította Delphoi függetlenségét. Delphoi papjai hálából különös megtiszteltetésben részesítették a spártaiakat: biztosították számukra a *promanteiát*, vagyis a jós-

latkérés elsőbbségi jogát (soronkívüliséget). Ezt mindjárt kőbe vésett fölirattal meg is örökítették.

Nem lett volna tanácsos, hogy az athéniek rögtön beavatkozzanak az ügybe. Hiszen Spárta és Athén éppen ezt az esetet megelőzően kötöttek fegyverszünetet – és éppen Athén kérésére. De alig mentek el a spártaiak, és megjelent Delphoiban Periklész egy athéni sereggel. Ő meg Phókisz javára állította vissza a korábbi helyzetet. És ő is megköszöntette Delphoi papjaival Athén közbelépését. Az Athén számára biztosított *promanteiát* pedig ugyanannak a kőnek a másik oldalára vésette, amelynek az egyik oldala előzőleg már a spártaiakat tisztelte meg.

Az, ami Periklész belpolitikájában a legnagyobb népszerűséget szerezte neki, az állami hivatalok díjazása volt. Érdemes lesz egypár szót mondani erről is ebben az összefüggésben.

Az athéni demokrácia, amely közvetlenül kormányozta önmagát, minden évben foglalkoztatta a polgároknak majdnem kétharmadát. Hiszen a legjelentéktelenebb ügyben ítélező törvényszék is legalább 201 kisorsolt szavazóbíróból állt. Az athéni „kispolgár” pedig – nem anakronizmus ez a megjelölés az i. e. 5. században, legfeljebb csak annyiban, hogy a „nagypolgárnak” az ókori Athénben akkor még nem voltak polgárjogai, mert a gazdag „nagypolgár” itt legtöbbször idegen betelepedő (metoikos) volt, akit csak egy-egy kivételes esetben tiszteltek meg polgárjogokkal; az athéni kispolgár tehát, amint ezt *Arisztophanész* komédiáiból tudjuk,

szenvedélyes örömmel bíraskodott ugyan, de mégis valamiképpen kárpótolni kellett a közügy érdekében kifejtett fáradozásaiért. Ezért vezette be Periklész a bírák napidíját. Idővel a tanács tagjai, sőt a népgyűlés résztvevői is megkapták a napidíjat. Ezt mai szemmel sem kifogásolhatjuk; nemcsak azért nem, mert mi már hozzászoktunk az állami hivatalok díjazásához, hanem már azért sem, mert e díjak Periklész korában még elég jelentéktelenek voltak. Fejenként alig pár *oboloszról* volt szó, ami nem terhelte még túl az athéni kincstárt.

Az viszont már egy kissé elgondolkoztató, hogy Periklész a szegényebb polgárok számára díjazással tette lehetővé az évenként rendezett nyilvános ünnepeken a színház látogatását. Olyan elvi újítás volt ez, amellyel kapcsolatban fölmerülhet a kérdés: vajon nem ilyesmi vezetett-e azokhoz az igényekhez, amelyeket pár évszázaddal később a római esőcselék a *panem et circenses* („kenyeret és cirkuszjátékot”) követelésben fogalmazott meg? Csakugyan be kell látnunk, hogy Periklész ezzel az újítással már nem messze járt a *demagógiától*. Pár évvel később a rossz emlékű *Kleón* sem tett egyebet, mint hogy továbbfejlesztette a „polisz oroslánjának” módszerét. Mint Plutarkhosz írta Periklészről:

„Lazára fogta a nép gyepelőjét. Úgy intézte, hogy mindig legyen Athénben vagy egy nyilvános színi előadás, vagy államköltségen rendezett lakoma, egy ünnepi felvonulás vagy ilyesmi. A múzsák gyönyörével foglalta le a népet, mint gyermeket” (Per. 11).

A tömeglátványosságok, a „múzsák gyönyöre” politikai eszköz volt Periklész kezében. Mentségül azonban elmondható: az athéni kispolgár ezeken a látványosságokon többek között Ajszkylosz, Szophoklész és Euripidész műveit ismerte meg. Az a nép pedig, amely Athénben az i. e. 5. században a drámai versenyeken ezeknek a költőknek ítélte a győzelmi koszorút, még nem a császárkori Róma cirkuszlátogató közönsége volt. Ez a nép vállalta és értékelni is tudta Periklésznek mind e mai napig megcsodált építkezéseit (Plut., Per. 14). Ez a nép, úgy látszik, méltó tudott lenni vezéréhez – legalább egy darabig.

Igaza lehet Plutarkhosznak: Periklész úgy bánt Athénnel, mint nevelő a gyermekkel. A politika mint nevelés különben is egyik figyelemre méltó gondolata volt ennek a kornak. Maga Periklész is abban a híres beszédben, amelyet Thukydidész ad a szájába (II 35–46), és amelyben az athéni alkotmányról s egyben saját céljairól tesz hitvallást, Athént a „görögség iskolájának” nevezi. Addig, amíg ő volt a nevelő, nem is volt nagyobb baj, legalább Athénben nem. De ha számításba vesszük a következményt, a peloponnészoszi háborút is, önkéntelen is Platón jut az eszünkbe: vajon nem neki volt-e igaza, amikor azt állította: Periklész mégse nevelte elég jól az athénieket?

3. Alkibiadész

Bár Periklész – attól kezdve, hogy 30 évre békét kötött Spártával, szinte haláláig (429) – minden lényeges politikai kérdésben érvényesíteni tudta az akaratát, élete vége felé többször tapasztalhatta, mennyire veszélyes lehet az, ha megváltozik a nép hangulata. Ellenségei nemcsak azzal próbáltak ártani neki, hogy barátainak, hozzá közel álló személyeknek okoztak itt-ott kellemetlenséget, sőt néha komoly nehézséget, hanem egy ízben őt magát is bevádolták, sikkasztásért. Ezt a pört ugyan sikerült Periklésznek megnyernie, de a peloponnészoszi háború első éveinek váltakozó nehézségei közepette már annyira ellene fordult a hangulat, hogy az egyik kisebb jelentőségű vállalkozás kudarca után megfosztották hivatalától, sőt súlyos pénzbüntetésre ítélték. Ő pedig nem tudván fizetni, még polgári jogait is elveszítette. Ezt ugyan még jóvá tehetette az athéni nép akkor, amikor újra bizalommal fordult feléje, és ismét megválasztotta *sztratégosznak* – amikor tehát Periklész meghalt, látszatra megint csorbitatlan volt a befolyása, politikai hatalma –, de ez igazában már megmutatta, milyen sors vár az athéni demokráciára.

Periklész halála után hamarosan éppen az a *Kleón* került előtérbe a politika színpadán, aki az egyik forrás szerint (Plut., Per. 33, 35) már Periklésznek vádlója volt. A véresszájú, erőszakos, műveletlen, de időnként a tömegre ellenállhatatlan hatást gyakoroló demagóg *Kleón* ellenszenves alakját *Arisz-*

tophanész teszi nevetségessé „Lovagok” című komédiájában. Az egyébként tímármester Kleón – *bőrgyárosnak* nevezni talán túlzás volna – úgy szerepel ebben a darabban, mint „paphlagoniai rabszolga”, aki szemtelen hízelgésével hatalmában tartja, és egymás után veszi rá az ijesztőbbnél ijesztőbb hülyeségekre kissé agyalágyult gazdáját, akinek neve: *Nép* (görögül: *Démosz*). A darab annyira egyértelműen, találóan és minden kétséget kizárva fölismerhetően jellemezte Kleónt, hogy a „paphlagoniai rabszolga” szerepét nem is mérte eljátszani színész Athénben; a szerzőnek, Arisztophanésznek magának kellett erre vállalkoznia.

Bár Kleón politikája szinte pontról pontra ugyanaz volt, mint Periklészé, de *a nélkül a józan és bölcs mérséklet nélkül*, ami Periklész igazán naggyá tette. Ezért lett a Periklész kezében még ügyes, credményes politika Kleón esetében már úgyszólván mindenben katasztrofális. Lássunk egy-egy példát erre.

A bírák szerény napidíját még Periklész vezette be. Ez nemcsak neki magának biztosította a népszerűséget, és a bíráskodó athéni tömegeknek az egyszerű napi megélhetést, de mint kisebb összeg nem volt az állam számára sem súlyos kiadás. Kleón viszont a Periklész által megszavaztatott napidíjat rögtön a háromszorosára emeltette. Ez viszont már olyan nagy pénzügyi megterhelést jelentett, hogy Athénnek föl kellett emelnie szövetségesei adóját.

Ez pedig még jobban kiélezte Athén és a szövetségesek belső feszültségét.

Az elszakadni akaró szövetségesekkel szemben már Periklész is szigorú volt. Nemcsak azonnal leverte minden „felkelést”, hanem utána kemény intézkedésekkel igyekezett lehetetlenné tenni minden ehhez hasonló kísérletnek a megismétlődését. A két legnagyobb és leghírhedtebb ilyen eseten, Euboián és Szamoszon kívül még több más kisebb, de lényegében ezekhez hasonló példát idézhetnénk Periklész éveiből. – De mindez eltörpül ahhoz az örült kegyetlenkedéshez képest, amit Kleón ezen a címen véghez vitt. Amikor pl. a mytilénéi arisztokraták (oligarchák) kezdeményezésére Lesbosz megpróbált elszakadni Athéntől, az athéni hadsereg 427-ben leverte a lázadást, és megszállta a szigetet. Az athéni népgyűlés pedig Kleón indítványára elhatározta: *minden felnőtt mytilénéi férfit ki kell végezni, a nőket és gyermekeket pedig el kell adni rabszolgának*. Csak másnap sikerült mérsékeltebb politikusoknak újratárgyalatni a népgyűléssel az ügyet, és a halálos ítéleteket 1000 mytilénéi arisztokrata kivégzésére „enyhíteni”. Az elkobzott lesboszi birtokokra 3000 athéni *klérukhoszt* telepítettek (vö. Thuk. III. 37–50).

Csak fokozta Athén tragédiáját, hogy Kleón meggondolatlan, sőt felelőtlen és vakmerő vállalkozásai néha káprázatos sikerekre vezettek. 425-ben történt pl. hogy egy az athéniek számára szerencsés vállalkozás során Pylosznál több száz peloponné-

szoszi, és közöttük 120 spártai katona is. Szphaktéria szigetén szorongatott helyzetbe került. Ennek hatására Spárta békét kért. Nem kétséges, hogy Periklész, ha még élt volna, okvetlenül kihasználta volna ezt a kedvező alkalmat, hogy előnyös békefeltételeket kössön ki Athén számára. Hiszen az ő idejében még éppen megfordítva: Athénnek kellett többször fegyverszünetet, illetőleg békét kérnie, sőt a spártaiak megvesztegetésével biztosítania nyugalomát. Most viszont Kleón izgatni kezdett a népgyűlésben Spárta ellen: ne fogadják el a felajánlott békét. Sőt kíméletlenül támadta Kleón az athéni hadvezetést is, mondván, hogy az nem tudja teljessé tenni a sikert. A megtámadott athéni hadvezér, *Nikiasz* erre följánlotta a népgyűlés előtt Kleónnak: vegye át a helyét, és mutassa meg, mit tud.

Kleón kissé megszeppent ugyan erre a váratlan fordulatra, de már nem vonulhatott vissza. Átvette a parancsnokságot *Nikiasztól*, és maga mellé véve a tehetséges *Démoszthenész-t* (Vigyázat! *Ez a Démoszthenész* nem azonos a 4. századi szónokkal!), hozzálátott, hogy beváltsa nagyhangú ígéretét. – Athén szerencsétlenségére a vállalkozás csakugyan sikerült: elfogták a Szphaktéria szigetén körülzártakat mind. Ez a szédítő siker aztán végleg elvette az athéni népgyűlés eszét: most már hallani sem akartak a békéről.

Az elkeseredett Spárta azonban összeszedte minden erejét, hogy kiköszörölje a csorbát. Az erélyes spártai hadvezér, *Braszidasz* hamarosan áttette a

háború színterét a thrákiai tengerpartra, ahol sikerült Athén ellen fordítania több vele elégedetlen szövetségesét. E veszteségek hatására az athéniek most már csakugyan fegyverszünetet kötöttek. Braszidasz viszont – úgy látszik, ő is Kleónhoz hasonló konok és elszánt egyéniség lehetett – nem engedelmeskedett a két állam között létrejött fegyverszünetnek. Erre Kleón megint izgatni kezdett a népgyűlésben a „tehetségtelen” athéni vezérek ellen, és elérte, hogy ismét ő kapott hadvezéri megbízást. Ezen azonban már rajtavesztett. Braszidasz 422-ben nemcsak az athéni sereget semmisítette meg Amphipolisnál, hanem holtan maradt a csatatéren maga Kleón is.

Kleón garázdálkodása, amely mindössze hét évig tartott (429–422), még csak azt mutatta meg, mivé fajulhat Periklész politikája egy műveletlen demagóg kezében. *Alkibiadész* közéleti pályafutása viszont már szinte karikatúrája, csődje volt Themisztoklész és Periklész politikai-világnézeti örökségének. Pedig Alkibiadész egyáltalán nem volt műveletlen, és még kevésbé demagóg – a szónak abban a köznapi értelmében, ahogy ezt a megjelölést Kleónra és még több vele egykorú politikusra alkalmazták. Ellenkezőleg: a kortársak – legalább látszatra – szinte az 5. századi görög erkölcsi ideálnak, az ún. *kalokagathiának* a megvalósulását ismerhették föl Alkibiadészben. A „kalokagathia” azt az elgondolást juttatja kifejezésre, hogy a *szép* egyzersmind *jó*, azaz minden szempontból *kiváló* is

kell legyen. Alkibiadész pedig már külső megjelenésében is szép, okos, szellemcs, művelt, megnyerő, egyszóval: ellenállhatatlan volt. (Erről nemcsak *Platón* tesz tanúbizonyságot a „Szymposzion” című dialógusban, hanem egy-egy megjegyzésében a komédiaíró *Arisztophanész* is.) És mégis, Alkibiadész rendkívül változatos, valóban „szédítő” pályafutása tele van csupa olyan motívummal, amelynek az előképe – vagy esetleg éppen az ellenkezője – megvolt már Themisztoklésznál vagy Periklésznál is. Csakhogy míg amannál a kettőnél ezek a motívumok – tervek, szándékok vagy fogások – mind Athén érdekét szolgálták, hazájuk javára váltak, addig Alkibiadésznél ugyanezek még csak teljesebbé tették Athén katasztrófáját. Alkibiadész nemcsak a megvalósulása, hanem mintha élő cáfolata is lett volna a *kalokagathia* eszményének.

De megbukott Alkibiadész esetében – illetőleg kiderült róla, hogy milyen veszélyeket rejt magában – a régi görög világnézetnek az a vonása is, amelyet az *agón* („versengés”) foglal össze.

Mert szinte azt mondhatnánk: a görög élet alapérzése a féltékeny becsvágó volt; az a „jó *Erisz*” istennő ez, akit már az archaikus költő, *Hésziódosz* is dicsőített. Már az epikus kor ideáljának, Akhilleusznak azt tanították nevelői, hogy „mindig ő legyen az első, és emelkedjék a többiek fölé”. Az epikus ideál időről időre változott ugyan, és hol az atléta (az olympiai vagy ehhez hasonló ünnepi versenyek győztese, az olyan, akit *Pindaros*z ódái dicsőítenek),

hol meg a költő, a bölc s vagy az államférfi állottak az előtérben, de maga az *agón* – e változások ellenére – megingathatatlanul egyik leglényegesebb tényezője volt a görög életnek. Az első törést az *agón*-gondolatban, úgy látszik, Szókratész föllépése jelenthette. Mintha Szókratész tanítványa, Antiszthenész lett volna az első, aki azt tanította, hogy *nem* a dicsőség és *nem* a hírnév (*doxa*), hanem éppen ennek a *hiánya* az, amire az okos embernek törekednie érdemes. De a Szókratészt megelőző korban a féltékeny küzdelem a dicsőségért – föltéve, hogy ez *nem* lépte túl az ember számára megengedett határt, tehát abban az esetben, ha ez nem volt még *hybrisz* az emberfölöttivel szemben – nem is volt szégyen, hanem erény (*areté*).

Bizonyos, hogy az *agón* gondolata, tehát a féltékeny becsvágy jelentős tényező volt Themisztoklész esetében. Arra, hogy ez Periklész elhatározásaira ugyanolyan nagy hatást gyakorolt volna, nincs egyértelmű adatunk. Alkibiadész esetében viszont az *agón* már határtalan hiúsággá fajult. Az anekdoták egész sora szól arról, milyen makacs akaratossággal ragaszkodott már gyermekkorában ahhoz, hogy mindenben ő legyen az első.

Jellemző pl. már az is, ahogy Alkibiadész politikai szereplése elkezdődött. Minthogy apját korán elveszítette, anyai ágon pedig rokonságban állt az Alkmaionidákkal, Periklész lett a gyámja. Ezért mi sem lett volna természetesebb, mint hogy Alkibiadész is éppen úgy, mint az ugyancsak arisztokrata

származású Periklész, kezdettől fogva a demokrata politikai vonalat teszi magáévá. Alkibiadész azonban helyett előbb inkább Spártával rokonszenvezett – mint általában az athéni arisztokraták. Miért lett akkor mégis Spárta elkeseredett ellensége? – Egyszerűen hiúságból.

Mint Thukydész írja róla (V 43): Bosszantotta, hogy a spártaiak nem vették igénybe szolgálatait a fegyverszünet megkötése alkalmával. Nem törődtek vele, mert túl fiatalnak tartották; és egyáltalán az volt a véleménye, hogy nem kezelik annyi tisztelettel, mint amennyit családjának múltjára való tekintettel megérdemelne. Mert igaz ugyan, hogy nagyapja (akinek ugyancsak „Alkibiadész” volt a neve) már lemondott arról, hogy a spártaiak „vendégbarátja” legyen. De ő szeretne volna ismét elnyerni a kitüntető megbízatást. Azért is törődött annyit kezdetben a spártai foglyok ügyével. Amikor azonban látta, hogy a spártaiak nem sokat adnak rá, ellenük fordult, és úton-útfélen azt kezdte hangoztatni, hogy a spártaiakban nem lehet megbízni.

Alkibiadész állásfoglalása tehát az athéni politikának egy olyan alapvető kérdésében, mint a Spártához való viszony, pusztán attól függött, hogy mit diktál a hiúsága. És attól a perctől kezdve, hogy Spárta ellen foglalt állást, el is érte, hogy rengeteg kárt okozzon „gyűlölt ellenségeinek”.

Végzetessé Athén számára Alkibiadész politikája főként azért lett, mert sikerült rávennie honfitársait a szerencsétlen kimenetelű szicíliai vállalkozásra.

Arról persze aligha lehet szó, mintha ez a háborús kaland egyszerűen csak Alkibiadész bűne lett volna.

Igazában ti. szinte zavarbaejtő az a tény: mennyire érthető, majdhogynem *szükségszerű* mindaz, ami Athénnel történt, akkor is, ha Alkibiadész szereplését *nem vesszük figyelembe*. Mintha Alkibiadész nélkül is valami ilyesminek kellett volna történnie. -- Ha viszont gondosan mérlegeljük mindazt, amiért úgyszólván kizárólag Alkibiadész tehető felelőssé, akkor egyszerre az lesz a benyomásunk, mintha személy szerint *csak* Alkibiadész maga okozta volna Athén összeomlását, mintha Alkibiadész nélkül az athéni demokráciának nem is kellett volna elbuknia. -- A kettő tehát: egyfelől az, ami sorsszerű volt Athén számára a peloponnészoszi háborúnak ebben a szakaszában, másfelől pedig az, amit Alkibiadész tett, olyan meglepően egészíti ki egymást, hogy az elfogulatlan történész nem is tehet egyebet, mint hogy megpróbál rávillantani erre a problémára mind a két oldalról. -- Lássuk előbb a sorsszerű vonásokat az athéni történelemnek ebben a szakaszában -- anélkül hogy mindjárt figyelembe vennénk Alkibiadészt is.

Nyilvánvaló, hogy az a *hatalmi örület*, amire a szicíliai vállalkozás csak *egy* példa a sok közül, nem Periklész halála után és nem is csak a peloponnészoszi háborúnak ebben a szakaszában jelentkezett először. Már Periklésznek is gondot okozott az a kérdés: Vissza tudja-e fojtani ezt a lázat? Kevésbé vesélyes mederbe terelhetők-e az ilyen irányú törek-

vések? Kérdéses az is, hogy egyáltalán milyen hosszú időre lehetett volna „tartóssá” tenni azt az átmeneti állapotot, amivé Periklész tervei szerint a Spártával kötött 30 éves békének lennie kellett volna? A szicíliai terv semmivel sem volt vakmerőbb és már „eleve megvalósíthatatlanabb”, mint Periklész éveiben a beavatkozás Egyiptom ügyeibe. Sőt! Bár koránt sincs elég pontos adatunk ahhoz, hogy minden kétséget kizáróan össze tudjuk hasonlítani egyrészt azt: milyenek voltak Athénnek és szicíliai ellenfeleinek az erőviszonyai, másrészt pedig azt: milyen erők kerülhettek szembe egymással korábban, az egyiptomi vállalkozás idején. Annyi azonban mégis nagyon valószínű, hogy a szicíliai vállalkozás *nem volt* Athén szempontjából eleve annyira vakmerő és semmi esetre sem megnyerhető, mint az egyiptomi kaland.

Ha viszont csakugyan így áll a helyzet, és ha Athén akár meg is nyerhette volna a szicíliai háborút, akkor, úgy látszik, még érdekesebbé lesz az a kérdés: Tán egyszerűen csak *véletlen* volt az, hogy Periklésznek *nem* sikerült megakadályoznia annak idején az egyiptomi beavatkozást, aminek a kudarcát ő előre látta? – Aligha. Sokkal elfogadhatóbbnak látszik egy ilyen gondolatmenet:

Az egyiptomi kísérlet nyilván annyira szervesen következett Athén akkori helyzetéből és politikájából, hogy ennek még egy olyan óvatos, előrelátó politikus sem állhatta az útját, mint Periklész. Ha pedig ez így van, akkor Alkibiadész is alighanem

csak *eszköz* volt arra, hogy akkor, amikor a szicíliai vállalkozásra került a sor, valóra váljék az, ami úgyszólván elkerülhetetlenül következett Athén helyzetéből és korábbi politikájából. (De még ha meg is nyerte volna Athén a szicíliai háborút, hát nem kellett volna ennek a folyamatnak még akkor is Athén összeomlására vezetnie? – A szicíliai expedícióból esetleg győztesen kikerülő Athént még elkeseredettebben gyűlölték volna nyílt és titkos ellenségei; ez a gyűlölet pedig *valamikor* bizonyos hogy elő kellett idézze az összeomlást.) – Ezek után pedig lássuk Alkibiadész szerepének legalább egy-egy részletét a szicíliai expedícióban.

Erre a háborúra az adott alkalmat, hogy Egeszta városa Szicíliában az athéniektől kért segítséget Szelinousz ellen. Több athéni politikus rögtön belátta, milyen kedvező alkalom lehetne ez a beavatkozás arra, hogy Athén kiterjessze hatalmát nemcsak egész Szicíliára, hanem akár még Karthágóra is (vö. Thuk. VI 15). Az ügy egyik leglelkesebb szószólója éppen Alkibiadész volt, akit a népgyűlés a döntés után mindjárt meg is tett a Szicíliába küldendő hajóhad egyik vezérének; ő volt a három kijelölt vezér közül a legfiatalabb. A népgyűlés tehát tulajdonképpen már döntött a beavatkozás ügyében, amikor pár nap múlva megint összeültek, igazában már csak azért, hogy határozzanak olyan részletkérdésekben, mint a hajóhad felszerelése, indulása stb.

Ezt az alkalmat akarta fölhasználni a három kije-

lőtt vezér egyike, az óvatos *Nikiasz* arra, hogy visszavonassa a korábbi határozatot, és keresztülvigye esetleg az egész szicíliai terv elejtését. (Már ez az elgondolás maga is rendkívül jellemző nemcsak *Nikiaszra*, hanem az 5. századi Athénre is. Gondoljuk csak el: milyen következményekkel járhatna egy ehhez hasonló lépés akármelyik modern parlament esetében! Az athéni népgyűlés viszont így vonta vissza – alig tíz-egynéhány évvel korábban – még rövidebb idő alatt a mytilénéi fölkelők kivégeztetéséről hozott határozatát.)

A megismételt népgyűlésen aztán *Nikiasz* kifejtette, miért tartja elhamarkodottnak a határozatot, hogy beavatkoznak Szicília ügyeibe, és hogy milyen kockázatos lehet ez az egész vállalkozás. Nem szükséges föltennünk most a kérdést: vajon mennyi hangzott el ebből a beszédből csakugyan azon a bizonyos népgyűlésen, és mennyi belőle az, ami már pusztán csak *Thukydidesz* stilisztikai eszköze a helyzet általános jellemzésére. Bennünket ebből most csak az a részlet érdekel, amely közvetlenül *Alkibiadészre* utal. *Thukydidesz* ti. nagyjából ezt mondatja *Nikiasszal* ennek fiatalabb vezértársáról (vö. VI 12):

„Ha pedig valaki, aki különösen örül annak, hogy megtettétek vezérnek – hiszen olyan fiatal még ehhez a hivatalhoz –, arra buzdít benneteket, pusztán csak a saját egyéni érdekeit tartva szem előtt, hogy fogjatok bele ebbe a vállalkozásba, ne hallgassatok rá. Ő persze lótenyészetével büszkélkedik, és

minthogy ez annyira költséges mulatság, azt reméli, haszna lesz mostani megbízatásából. Vegyének eszettekbe, mennyire ártalmas a közös ügy szempontjából az ilyen egyéni költsékezés. Nagy dologról van itt szó, nem olyasmiről, ami felől ifjú ember elsietve dönthet.”

Nem azonnal érthető ebből az idézetből a „lőtenyésztés” megemlézése. Csak ha figyelmesen elolvassuk Alkibiadész válaszát is, akkor értjük meg, mire akarta itt emlékeztetni Nikiasz az athénieket. – Részt venni az olympiai versenyeken, különösen ha valaki lovas fogatával akart győzni, már önmagában is költséges lehetett. Alkibiadész viszont egyszerre *hét* fogatot küldött Olympiába; meg is nyertek közül *hárommal* az *első*, a *második* és a *negyedik* díjat. – Mint a válaszból kiderül, Alkibiadész büszke volt erre az eredményre, és semmi kivetnivalót nem látott abban, hogy így szórta a pénzt. Hiszen ezzel ő dicsőséget szerzett nemcsak önmagának, hanem szülővárosának, Athénnek is. Mert mindazok, akik egyáltalán tudomást szereztek erről az Olympiában is rendkívüli eseményről, Athént még csak nagyobbnak és gazdagabbnak képzelhették ennek alapján, mint amilyen a valóságban.

Nikiasz óvatos intelme persze hatástalan maradt. Az expedíció elindult Szicíliába, illetőleg: mielőtt elindulhatott volna, közbejött még a Hermész-szobrok megcsonkításának a botránya.

Az athéniek egy szép napon ti. arra ébredtek, hogy előtte való éjszaka ismeretlen garázdálkodók

városszerte megcsonkították a Hermész-szobrokat. A fölháborodás óriási volt. Bár igazában sohasem derült ki, hogy kik követték el a szentségtörést – lehet, hogy olyan arisztokraták keze volt benne, akik ezzel éppen Alkibiadészt akarták megbuktatni –, a gyanú mindenesetre Alkibiadész felé fordult, akiről egyesek tudni vélték, hogy egy másik alkalommal már az eleusziszi misztériumokból is gúnyt űzött. Amikor ez a fülébe jutott Alkibiadésznek, azonnal vizsgálatot kért maga ellen. Erre azonban nem került sor. Ahelyett úgy döntöttek: keljen csak útra Alkibiadész a hajóhaddal, a vizsgálatot megejtethetik később is, majd a háború után.

A sereg tehát útra kelt mind a három vezérrel, sőt éppen Alkibiadész ügyes diplomáciája már Athén mellé is állított két újabb várost Szicíliában (Naxoszt és Katanát), amikor utánuk jött hazulról az állam hivatalos postahajója, és fölszólította Alkibiadészt: térjen haza tüstént, Athénben bíróság elé akarják állítani mint a Hermész-szobrok egyik megcsonkítóját. Alkibiadész úgy tett, mintha engedelmeskednék a parancsnak; útközben azonban megszökött, és Athén helyett egyenesen Spártába ment.

Nem Alkibiadész volt az első athéni politikus, aki – amikor otthon vádat akartak emelni ellene – nem bízván vagy saját ügye igazában, vagy az athéni igazságszolgáltatásban, inkább előre megszökött. Így tett már Themisztoklész is. Sőt amiképpen Themisztoklész azokhoz a perzsákhoz mene-

kült, akik már előzőleg éppen neki köszönhatték sok súlyos vereségüket, úgy ment Alkibiadész azokhoz a spártaiakhoz, akiknek nem sokkal korábban ő maga rengeteg kárt okozott. És amiképpen Themisztoklész a nagykirály hatalmas helytartója lett Magnésziában, úgy lett Alkibiadész a spártaiak legbefolyásosabb tanácsadója.

Arról azonban nem tudunk, hogy Themisztoklész, miután a perzsákhoz pártolt, csakugyan ártott volna akár a görög ügynek, akár magának Athénnek. Amikor pedig mégis az athéniek ellen kellett volna harcolnia a nagykirály serege élén, meghalt, sőt: alighanem öngyilkos lett. De nem így Alkibiadész.

Ő azért ment Spártába, hogy bosszút álljon az athénieken. Nem térhetünk itt ki részletesen a történeti eseményekre, amelyek megmutatnák, hogyan használta föl Alkibiadész régebbi ellenségeit, a spártaiakat arra, hogy velük semmisíttesse meg azt az egész hadsereget, amelyet honfitársai röviddel azelőtt éppen az ő biztatására vakmerő reményekkel küldtek nyugatra, Egeszta megsegítésére; hiszen azt várhatták Alkibiadész szavai szerint, hogy nemso-kára egész Szicília, Karthágó, sőt akár a Földközi-tenger nyugati medencéje is Héraklész oszlopáig ugyanúgy „szövetségesük” (vagy birodalmuk része) lehet, mint amilyenné Periklész éveiben az egykor hatalmas Szamosz, valamivel később pedig Leszbosz és Mytiléné lettek.

Alkibiadész, akit Athénben felelősségre akartak

vonni a Hermész-szobrok megcsonkításáért, azzal kezdte bosszúját, hogy tönkretétette Sziciliában szinte az utolsó szál emberig Athén ifjúságának színe-javát vezércivel együtt és ráadásul a hajóhad nagy részét. De talán tanulságosabb maguknál az eseményeknél, ha idézzük itt azokat a szavakat, amelyekkel Alkibiadész (Thukydidész szerint) megokolta a spártaiak előtt elhatározását (VI 92):

„Ne tartsatok hitványnak azért, hogy én, aki azelőtt abban a hírben álltam, hogy szeretem hazámat, most ellene fordulok legelszántabb ellenségei oldalán. Beszédemben se olyan száműzött elkeseredett szavait lássátok, akire nem sokat lehet adni. Mert ha én számkivetett vagyok, akkor ennek oka azoknak a gonoszsága, akik elűztek hazámból, és nem a ti hasznotok – már persze ha hallgattok rám. Nem az a legnagyobb ellenség, aki ellenségének kárt okoz, amint ezt ti tettétek, hanem az, aki barátait ellenségekké teszi. Az én hazaszeretetem nem terjed odáig, hogy eltűrjem azt is, ha gonoszul bánnak velem; csak addig tart ez a hazaszeretet, amíg nem sértik jogaimat. – Nem is meglevő hazám ellen indulok én harcba, hanem azért, hogy olyant szerezzek, ami most nincs meg. Mert nem az szereti igazán a hazáját, aki – miután jogai sérelmével elveszítette azt – nem indul hadba ellene, hanem az, aki nem riad vissza semmitől sem, hogy megpróbálja visszaszerezni az elveszítettet. Ezért arra kérlek benneteket, spártaiak, rendelkezetek velem, akármilyen nehéz, veszélyes kérdésről legyen is szó. Vegyétek

eszetekbe azt az elvet, amelyet ilyen esetekben el szoktak mondani: ha sok bajt okoztam is nektek mint ellenségetek, azért még nagy hasznokra is lehetek mint barátotok. Hiszen én jól ismerem az athéni helyzetet, és azt hiszem, jól belelátok a tiétekbe is. . . .”

Nem szükséges ezt a beszédet kommentálni. Az olvasó nyilván úgyis észreveszi majd, mennyire rokon mind világnézete, mind gondolatfűzése az egykorú szofisztikával. Szinte beépíthető lett volna ez a beszéd, úgy, ahogy van, teljes egészében Platón egyik dialógusába, amelyik valamelyik szofistát állítja pellengérre. (Persze, ebben az esetben nem maradt volna el mellőle Szókratész lesújtó cáfolata sem.)

Alkibiadész azonban nem elégedett meg Athén szicíliai expedíciójának a megsemmisítésével. Ő teljes bosszút akart. Rávette a spártaiakat, foglalják el tartósan Attikában a kis Dekeleiát, alig 20-25 km-re Athéntől, erősítsék meg a fölötte emelkedő hegycsúcsot, és innen tartsák állandó nyugtalanságban az athénieket időről időre váratlan rajtaütésekkel. Majd ő maga hozzákezdett a déloszi szövetség fölbomlasztásához, mindenekelőtt elpártolásra bírván a kisázsiai iónokat. Aztán megszerezte a spártaiaknak a perzsa király szardeiszi helytartójának, *Tisszaphernész*-nek a támogatását. Spárta lemondott a király javára – a déloszi szövetség fölszabadító háborúinak szinte minden eredményéről annak fejében, hogy Tisszaphernész pénzzel támogatta egy

egész peloponnészoszi flotta fölállítását Athén ellen, sőt hajlandó volt fizetni évről évre ennek a flottának egész zsoldját is. (A szégyenletes megegyezés részleteit Thukydidészről ismerjük: VIII 18.)

Alkibiadész szédítő diplomáciai és katonai sikerei – bár tevékenységének ebben a szakaszában Spárta érdekét szolgálták – mégis fölkeltek ellene Spárta vezető köreinek a féltékenységét. Különösen irigykedett rá *Agisz*, akinek Alkibiadész a feleségét is elcsábította. Ezért elhatározták, hogy meggyilkoltatják. Alkibiadész ez elől egyenesen a perzsa helytartóhoz, Tisszaphernészhez menekült, és most neki lett a tanácsadója (i. e. 412-től) – ezúttal már a spártaiak *ellen*. Úgy látszik, már ekkor gondolt arra is, hogy előbb-utóbb visszatér majd Athénbe. Ezt azonban kellőképpen elő is akarta készíteni. Jellemző mind reá, mind korának diplomáciájára az, ahogy ez az „előkészítés” lezajlott. (Az egész itt következő történet mintha Themisztoklész egyik vagy másik diplomáciai műveletének a karikatúrája volna!)

Abban az időben, amikor Alkibiadész már rávette Tisszaphernészt arra, hogy *ne* támogassa túlzottan a spártaiakat, de amikor még mind a két fél – mind Tisszaphernész, mind Spárta – szem előtt tartotta a nemrég kötött megegyezést, Alkibiadész követet küldött a Szamosznál horgonyzó athéni flotta parancsnokaihoz, és alkudozni kezdett velük. Kilátásba helyezte, hogy megszerzi Athén számára a perzsa Tisszaphernész barátságát, ha megbuktat-

ják otthon a demokráciát. Hiszen – mint üzente a nagykirály helytartója nem bízhat meg demokrata kormányban. A vezérek többsége – nem lévén lelkes híve a demokráciának – elfogadhatónak találta ezt a javaslatot. Csak az a *Phrynikhosz* volt a javaslat ellen, aki szeretne volna megakadályozni Alkibiadész visszatérését Athénbe. Minthogy viszont a többség a javaslat elfogadása *mellett* döntött, Phrynikhosz nem mert szembeszállni velük; de nem is otthon a demokratákat figyelmeztette arra, hogy államcsíny van készülőben, hanem titkon értesítette az ellenséges (a peloponnészoszi) flotta parancsnokát, *Asztyokhosz*-t Alkibiadész terveiről, ígéreteiről. Ez a parancsnok azonban egyformán félt mind Alkibiadésztől, mint Tisszaphernésztől, ezért gyorsan továbbította mind a kettőjükhez az ellenséges athéni parancsnoktól kapott értesítést. Erre Alkibiadész újra követet küldött az athéniakhoz, és most már Phrynikhoszt vádolta be vezértársai előtt, hogy az „ellenséggel” cimborál (ezen a megjelölésen ezúttal nyilván a peloponnészoszi Asztyokhosz értendő). A különös csak az, hogy Phrynikhosz kényes helyzetében valóban áruláson jártatta az eszét, mert másodjára már azt üzente Asztyokhosznak, hogy hajlandó a spártaiak kezére játszani az egész athéni hajóhadat. Ez az utóbbi (Asztyokhosz) azonban bizalmatlanságában megint továbbította az üzenetet Alkibiadésznek, aki ennek alapján megint követet küldött az athéni vezérekhez, hogy leleplezze Phrynikhosz újabb áruló

tervét. De ezt már nem hitték el neki, mert Phrynichosz – számítva arra, hogy hátha megint leleplezik titkos szándékát – olyan intézkedéseket foganatosított, amelyek, legalább látszatra, cáfolatai lehettek „állítólagos” hűtlenségének, azaz: amiknek alapján mindent letagadhatott (vö. Thuk. VIII 48 és Plut., Alk. 25).

A bonyolult diplomáciai fogásoknak ez az útvesztője, amelyben az egymást keresztező tervek összekuszálódnak a fölismerhetetlenségig, természetesen azzal a következménnyel is jár, hogy itt már minden szándék könnyen az ellenkezőjére is fordulhat. Jellemző pl., hogy bár Athénben a demokráciát a visszatérni szándékozó, de még a másik táborból üzengető Alkibiadész javaslatára buktatták meg, *végül mégsem az oligarchák hívták vissza*. A visszahívás a félreállított demokraták műve lett, akik éppen ezzel kerültek újra nyeregbe.

A visszahívott Alkibiadész pedig, anélkül hogy hazament volna, átvette a hajóhad vezetését, és mindjárt meg is verte a peloponnészosziakat Abydosnál. Utána rögtön Tisszaphernészhez ment, hogy most a spártaiak támogatása helyett az athéni-ekkel kötendő szövetségre beszélje rá. De Tisszaphernész, jobban bízván a spártai szövetségben, elfogatta. Csak 30 nap múlva sikerült Alkibiadésznek megszöknie. Majd hamarosan olyan fényes győzelmeket aratott, hogy szinte megint helyreállította Athén korábbi hatalmát, és i. e. 408-ban elképzelhe-

tetlen arányú diadalmenet volt hazatérése szülővárosába. Honfitársai minden bűnét megbocsátották, és korlátlan hatalmú fővezérré választották szárazon és vízen egyaránt.

De a kibékülés Athénnel nem lehetett végleges. Az athéniiek túlságosan hozzászórtak már ahhoz, hogy Alkibiadésznek minden sikerül; amikor pedig egyszer véletlenül nem is ő, hanem csak egyik alvezére, vereséget szenvedett, rögtön árulásra gondoltak, és mindjárt meg is fosztották hatalmától azt, akit nem sokkal azelőtt fogadtak újra kegyeikbe. Az Alkibiadész által képviselt politika annyira hitelét veszítette már, hogy akkor is bűnhődnie kellett érte, amikor nem adott rá közvetlen okot.

Élete végén -- azaz pontosabban: amikor a peloponnészoszi háború Spárta győzelmével véget ért -- Alkibiadész is Perzsiába ment szerencsét próbálni, mint ebben a korban olyan sok más megbukott görög politikus. Ezúttal persze már nem Tisszaphernészt, hanem a másik perzsa helytartót, *Pharnabazosz*-t kereste föl. Kezdetben szívesen is fogadták. De később, amikor mind az athéni oligarchák, mind a spártai vezetők halálát követelték, Pharnabazosz meggyilkoltatta. Politikai pályafutása már korábban véget ért. A periklészi Athén ekkor már csak emlék volt. A végzet -- majdnem egy időben Alkibiadész meggyilkoltatásával -- bekövetkezett akkor, amikor a spártaiak bevonultak, lerombolták Athén hosszú falait, feloszlatták a déloszi szövetség

még meglevő maradványát, és – félretéve a demokrata alkotmányt – a város élére 30 „zsarnokot” állítottak.

*

Befejezésül érdemes lesz itt még röviden emlékeztetni arra, hogyan gondolkoztak Alkibiadészről Athénben – egyrészt röviddel halála előtt, másrészt pedig pár évtizeddel később, amikor mindaz, amit honfitársai ellen vagy értük tett, már csak emlék volt.

I. e. 405-ben mutatta be *Arisztophanész* „Békák” című komédiáját. Alkibiadész ekkor már elhagyta Athént, azaz tulajdonképpen számkivetésben, visszavonultan élt birtokán a thrákiai Kherszonészoszon. Csak a következő évben, amikor vége lett a háborúnak is, ment tovább perzsa területre, ahol nemsokára utolérte a halál. Arisztophanész művében alig egypár sor foglalkozik Alkibiadésszel, de ahhoz, hogy az utalást megértsük, ismernünk kell nagyjából a komédia tartalmát.

Egyik sem él már Athén három nagy tragikus költője közül. *Aiszkhylosz* korábban, jóval később *Euripidész*, végül pedig – föltehetően nem sokkal a „Békák” bemutatása előtt – *Szophoklész* is meghalt. De ki mutatja majd be akkor megírandó darabját a legközelebbi nagy ünnepen, ha vége lesz egyszer a háborúnak – amint ezt az athéniek annyira várják már? – Ez a kérdés foglalkoztatja a komédia szerzőjét, aki a következő fantasztikus mesét teszi

darabja tárgyává. Dionyszosz isten maga megy le az alvilágba, hogy visszahozza az arra legméltóbb tragikust, hiszen az ő ünnepére kell a megírandó dráma. De ki legyen a három közül az, aki visszajön? Minthogy Szophoklész szerényen máris átengedte az elsőséget Aiszkhylосznak, tulajdonképpen csak a másik kettő közül kell az istennek választania. A sok vizsgakérdés közül, amelynek alapján el lehetne dönteni, melyikük érdemesebb a fölhozatatra, az egyik így hangzik: *Ki mit gondol közülök Alkibiadészről?* De mielőtt a jelöltek felkelhetnének a föltett kérdésre, Dionyszosz maga így foglalja össze Athénnek Alkibiadészhez fűződő érzéseit: „*Kívánja, gyűlöli, és mégis szeretné.*”

Érthetőek ezek az ellentmondó érzések akkor is, ha nem gondolunk többre, pusztán csak arra: milyen sok jóvátehetetlen bajt, szenvedést zúdított Alkibiadész szülővárosára. Majd, amikor visszatért, mégis ő volt az, aki fölcsillantotta annak a lehetőségét, hogy Athén a sok csapás után talán mégis újra a régi lehetne. A visszás, ellentmondó érzéseket ez is megmagyarázza. De lehet, hogy itt – bár nagyon röviden – többről van szó. Erről azonban később.

Euripidész válasza a föltett kérdésre, Arany János fordításában így hangzik:

*Gyűlölöm a' polgárt, ki városának
Használni lassú, míg gyors ártani;
Ügyes magának, a honnak tehetlen.*

Szigorú, de aligha igazságtalan ítélet. Alkibiadész tetteire nincs mentség. Helyben is hagyatja ezt Arisztophanész Dionyszossal. De ne feledjük, hogy ez csak Euripidész szava volt. Arisztophanész pedig feltétlenül jobban tiszteli Euripidésznél Aiszkhyloszt. És ennek az utóbbinak a válasza a fölített kérdésre mintha nem egészen ugyanazt mondaná, mint az előbbi idézet. Ez ti. így hangzik:

*Nem kell oroszláncölyköt felnevelni
A városban, oroszánt még kevésbbé:
De a ki fölnevelte, tűrje is.*

Valóban, ez is találó. Nem is tudja Dionyszosz eldönteni, melyik a jobb a két felelet közül; helyette inkább szójátékkal minősít az isten: az egyik *bölcsen* (szophosz), a másik *világosan* (szaphosz) beszélt.

Pedig igazában a két válasz talán inkább kiegészíti egymást. Nem pusztán Alkibiadész bűne volt az, amit tett. Nézzük meg azt is, mitől lett ilyenné. A maga módján „oroszláncölyök”, sőt „oroszlán” volt ő is, mint Agariszté újszülötte, Periklész. A város pedig, ha olyanná nevelte Alkibiadészt, amilyen lett, hát tűrje is. Ezek ketten: Athén és Alkibiadész, megérdemelték egymást. Így ítélte a komédia-költő Arisztophanész körülbelül egy évvel Alkibiadész halála előtt.

A különös csak az, hogy olyan megítélés ez, amelyhez hasonlót valamikor később, de minden

bizonynal még a következő fél évszázadon belül mintha a komoly *Platón* is megcsillantani akart volna. Pedig Platón azokban az években, amikor Alkibiadész Athént tönkretette, még szinte gyermek, amikor meg Arisztophanész a „Békák”-at bemutatta, még csak húsz-egynéhány éves volt; *Szókratész* is élt még akkor. A „Szimposzion” című dialógust Platón csak évtizedekkel később írhatta. Aligha élt már akkor ennek a párbeszédnek a szereplői közül akár egy is.

A platóni „Szimposzion” résztvevői *Erósz* istenről beszélgettek. Elmondott erről a dialógusban egy hozzá jól illő mítoszt a komikus Arisztophanész is. De *Erósz* legmélyebb lényegét – Platón szerint – csak Szókratész értette, aki erre vonatkozó tudását, saját szavai szerint, a legendás *Diotimá*-tól tanulta egykor.

Amikor pedig az olvasó azt hiszi már, hogy Szókratész beszédénél jelentősebbet, lényegesebbet aligha mondhat valaki a szóban forgó témáról, egyszerre váratlanul megjelenik a színen a nem-egészen-józan *Alkibiadész*. Majd megtudván, hogy miről folyt a beszélgetés, és hogy milyen beszéddel dicsérte Szókratész *Erósz*t, Alkibiadész Szókratészre fordítja a szót; ő meg Szókratész dicséretét mondja el most. És amilyen mély értelmű, ragyogó volt Szókratész beszéde *Erósz*ről, ugyanolyan mély és csodálatos utána Alkibiadész beszéde Szókratészről.

Az olvasó pedig ezek után csak azt kérdezi majd: hogyan lehetséges, hogy Platón éppen Alkibiadész-

szel dicsérteti Szókratészt? Tán nem ítélte volna el Platón évtizedekkel később Alkibiadészt azért, amit Athénnel tett? Hogyan adhatta az általa mindenkinél jobban tisztelt Szókratész dicséretét éppen annak az Alkibiadésznek a szájába, akit mi hajlandók volnánk inkább *elvetemültnek* bélyegezni?

Bizonyos, hogy Platónnál szigorúbb ókori bírálója Alkibiadésznek aligha lehetett. Mert Platón nemcsak az ókori athéni demokráciáról és oligarchiáról mondott, írt egyformán kérlelhetetlenül szigorú bírálatot, hanem ugyanakkor Alkibiadész egész politikáját is csak elítélni lehet a platóni etika értelmében – akármelyik oldalon állt is Alkibiadész sokszínű pályafutása során. Miért emeli akkor Platón a „Szymposzion”-ban mégis olyan magasra?

Azt hiszem, az ellentmondás feloldása talán ez lehet: Tévedünk, ha Alkibiadészben csak az *elvetemültet* látjuk. Platón ugyanazt az Alkibiadészt mutatja be, akit – az arisztophanészi komédia szavai szerint – az athéni nép „kíván, gyűlöl, és mégis szeret”. Arisztophanész csak annyit mondott: Alkibiadész és Athén megérdemelték egymást. De tán méltóak is voltak egymáshoz? Platón pedig mintha kiegészítené ezt azzal: nemcsak Athén és Alkibiadész, hanem Szókratész és Alkibiadész is méltóak egymáshoz – mint ellentétes pólusok. De olyan probléma ez, amelyet itt már csak fölvillantani lehet.

Bár ez a könyv szinte csak megismétlése annak a tanulmányomnak, amely ugyanezen a címen 1942-ben jelent meg, mégsem egyszerűen „második kiadás”. Igaz, hogy nincs benne egyetlenegy olyan új gondolat sem, amely – ha másként nem, hát *burkoltan* – ne lett volna meg már a 35 évvel ezelőtt kiadott munkában is. De a döntő különbség a két kiadás között mégsem abban áll, hogy

1. mondatról mondatra újrafogalmaztam az egész könyvet,
2. részben kiegészítettem a gondolatmenetet ott, ahol ez annak idején – mai megítélésem szerint – hiányos volt,
3. világosabbá tettem több olyan mondanivalót, amit akkor a Szerkesztőség kívánságára vagy egészen ki kellett hagynom, vagy csak nagyon tompított, halk formában volt szabad megfogalmaznom.

Mégis, ha *csak* ennyiből állna a két könyv különbsége, legfeljebb „javított és bővített” kiadásról beszélhetnénk. Itt azonban még valami másról is

szó van. Éppen ezt a különbséget kell most röviden megvilágítanom.

Könyvemet 1942-ben egy olyan társaság adta ki, amely magát „*Parthenónnak*”, illetőleg „*A Klasszikus Műveltség Barátai Egyesületének*” nevezte. Ez az egyesület pedig nemcsak azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy mit tanítanak a magyar középiskolában, hanem igyekezett megóvni több ezer éves művelődésünket az akkoriban egyre inkább tért hódító hitleri barbárságtól. Olyan írásokat akart minél szélesebb körben terjeszteni, amelyek fölhívják a figyelmet arra, mi minden mehet veszendőbe, ha nem törődünk a múltnak gazdag örökségével.

Periklész korának népszerű ismertetésére azért kaptam megbízást, mert éppen abban a korban épült a „Parthenón”, amelyről egyesületünk a nevet vette. (A szélsőjobboldali sajtó is egy ízben ugyanezt a címet – „Parthenón” – adta vezércikkének, amelyben nemcsak az egyesület vezetőségét, hanem kulturális célkitűzéseinket is támadta.) Úgy gondolták, hogy ismeretterjesztő munkám beszél majd a periklészi kor nagyszerű irodalmáról, művészetéről és egész kultúrájáról. Ehelyett én „történeti és politikai áttekintést” adtam.

A kísérlet azonban – amikor először próbálkoztam vele – túlságosan jól sikerült. Bármennyire kerültem minden fölösleges „allegorizálást”, az első megfogalmazást jóindulatú lektorom „veszélyesen aktuálisnak” találta.

Az történt ugyanis, hogy bár én az Akhaimenidák

perzsa birodalmáról beszéltem, de az olvasó önkéntelen a Harmadik Birodalomra gondolt. Amikor meg arról írtam, hogyan tiporták el az athéniek a kis semleges Mélosz szigetét, akadt, akinek eszébe jutott: Mi történt Dániával, Norvégiával, Hollandiával meg Belgiummal 1940 tavaszán. – Amikor a könyv megjelent, még senki sem tudta ugyan, hogy majd valahol a Volgánál és Tobruknál következik be a fordulat, de Szalamisz és Plataia az én összefoglalásomban máris ilyen reményeket ébresztett.

És így sorolhatnám föl a tanulmánynak még *rengeteg más motívumát*, amely akkor úgy hatott, mint-ha célzás, utalás volna a II. világháború egy-egy részletére.

Nem is jelent meg a könyv soha eredeti formájában. Háromszor kellett újra írnom, enyhítenem, rövidítenem, csiszolgatnom a kéziratot, míg végre nyomdába került a leghalványabb változat.

Ma, majdnem 36 évvel azután, hogy papírra vettem az első erre vonatkozó kéziratot, nincs meg már munkámnak akkori aktualitása. Ha megmaradt volna az eredeti fogalmazás, ma legszívesebben azt adtam volna nyomdába. Mert az a tárgyon kívül azt is dokumentálhatta volna, hogyan gondolkozott azokban a háborús években a magyar értelmiség egy része.

Abban a formában viszont, ahogy itt most megpróbáltam rekonstruálni – pusztán a nyomtatott szöveg és emlékezetem alapján – az 1942-ben ki-

adott változat régen elveszett eredetijét, ez a tanulmány már csak az idősebb olvasókat fogja talán emlékeztetni a II. világháború egynémely epizódjára.

Megváltozott részben az olvasóközönség is, amelyhez a kötet szól. Amikor a „Klasszikus Műveltség Barátai Egyesületének” kiadványát készítettem elő, még csak egy meglehetősen szűk olvasóréteghez fordultam; azt tartottam szem előtt, akit akkoriban „a művelt olvasó” néven emlegettek, vagyis azt, aki egyáltalán hajlandó volt egy ilyen tárgyú könyvet a kezébe venni. Azóta az olvasótábor jelentős mértékben megnőtt. Az igények is magasabbak ma már, mint egy emberöltővel ezelőtt voltak. Bár manapság már nemcsak a *görög* tűnt el középiskoláinkból, hanem egyre ritkább a *latin* is. De annál inkább megnövekedett azoknak a száma, akiket érdekel a *történelem*. Bizonyosra veszem, hogy egy „Periklész kora” című könyvet, amely „történeti és politikai áttekintést” ígér, kezükbe vesznek olyanok is, akik egyébként a görög vagy a latin nyelv iskolai oktatásának a kérdésével szemben talán közömbösek.

Nemcsak elolvassák, hanem remélhetőleg használni is tudják majd ezt a tanulmányt főként azok a tanárok, tanítók és nevelők, akik történelemre tanítják a gyerekeket. Feltehetően akadnak majd olyan tanulók is, akik – miután megismerték már mindazt, amit az iskola ma az ókori görög történelemből nyújt nekik – tovább szeretnék bővíteni is-

mereteiket ezen a téren. Főként az ilyeneknek akartam egypár útnak indító gondolatot adni ebben a könyvben.

Név- és tárgymutatóval is azért egészítettem ki a tanulmányt, mert előfordulhat, hogy valaki nem csak egyszer olvassa el az itt összeállított fejezeteket. Ha később visszaemlékezik majd a könyv valamelyik részére, és újra meg akarja találni a már elolvasott helyet, a Névmutató segítségével lehet.

E kötet négy legfontosabb antik (görög nyelvű) forrása magyar fordításban is hozzáférhető. Ezek ti. a következők:

1. *Hérodotosz* 9 könyve; magyarul *Geréb József* fordításában (Bpest, 1892–93; az MTA kiadványa).
2. *Thukydész* 8 könyve; magyarul *Zsoldos Benő* fordításában (Bpest, 1887; az MTA kiadványa).
3. *Plutarkhosz* „Párhuzamos életrajzainak” régebbi magyar fordítói: *Székács József* és *Kacs Kovács Kálmán*; újabb fordítója (Bpest, 1965): *Máthé Elek*.
4. *Arisztophanész* 11 fennmaradt vígjátékát magyarra fordította, és jegyzetekkel ellátta: *Arany János* (lásd az „Arany János Prózai Művei” c. kötetben, Franklin Társulat, é. n.)

Az egész periklészi korra – mind olvasmányként, mind pedig részletes bibliográfiai tájékozódásul – melegen ajánlhatom a *Ritoók Zsigmond–Sarkady János* és *Szilágyi János György* közös munkájaként megjelent gazdag és szépen illusztrált nagy kötetet: „*A görög kultúra aranykora, Periklész százada*”, Gondolat Kiadó, Bpest, 1968, 747 lap.

Használtam még ennek az új kiadásnak az elkészítésénél a 12 kötetre tervezett, Athénben (Ekdotiki Athinon) 1970 óta megjelenő *Isztoria tou Ellenkou Ethnousz* (gyűjteményes munka) eddig megjelent első 5 kötetét. Periklész korával a 3. kötet foglalkozik.

Az alábbiakban ábécérendben felsorolom még azokat a fontosabb munkákat, amelyeket e kötet megírásakor már 36 évvel ezelőtt is használtam.

Berve, H.: Perikles, 1940.

Burckhardt, J.: Griechische Kulturgeschichte, I–II–III. A. Kröner Verlag, Leipzig, é. n.

Cohen, R.: Athènes, une démocratie, Paris, 1936.

Freyer, H.: Systeme der weltgeschichtlichen Betrachtung (Propyläen Weltgeschichte I.)

Gregor, J.: Perikles, Griechenlands Grösse und Tragik, München, 1941.

Hornyánszky Gy.: Burckhardt (Nyugat, 1919)

Huxley, A.: Brave New World Revisited, 1958 (Ezt természetesen csak most utólag használhattam!)

Le Bon (Gustave, 1841–1931): Psychologie der Massen, A. Kröner Verlag, Leipzig, é. n.

Nietzsche, F.: Wir Philologen; Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben; Homers Wettkampf stb.

Reinhardt, K.: Aristophanes und Athen, 1938; Herodots Persergeschichten, 1940. E két tanulmány közül az előbbi újra megjelent a szerzőnek „Tra-

dition und Geist", Göttingen, 1960, az utóbbi pedig „Vermächtnis der Antike" uo., 1960 posztumusz kötetében.

Schmidt, Ad.: Perikles und sein Zeitalter, Jena, 1877–79.

Triepel, H.: Die Hegemonie, ein Buch von führenden Staaten

Willrich, H.: Perikles, Göttingen, 1936.

(A magyar abc betűrendje szerint. A gyakrabban említett neveknel csak az első előfordulásokat adjuk meg; utána *passim* azt jelenti, hogy e kötetben még sokszor megtalálható. A magyarázat *nélkül* fölso-
rolt név vagy szó a megadott helyen a szöveg össze-
függéséből eléggé érthető.)

Abydosz Város a Hellészpontosz kisázsiai partján, szemben *Széosztossal*. Itt veretett hajóhidat *Xerxész*, hogy átkeljen seregével Európába. 53

Admétosz Jól ismert mitológiai név. A thesszaliai *Admétosz Alkésztisz* férje volt. Ezekről szól *Euripidész* drámája. E kötetben *A.* történeti személy, a molosszoszok királya. 147

Agisz Kiváló spártai király. Politikai szereplése 426–397 közé esik. Felesége *Timaia* volt. 189
agón 61, 63, 99

Aigina Sziget Attika és Argolisz között a Szaróni-öbölben (Sinus Saronicus). Egy ideig Athén versenytársa a tengeri kereskedelemben. 131, 137

Aiszkhylosz Kb. i. e. 525–456. Első a három nagy attikai tragikus közül. Fönmaradt 7 darabja.

- A „Perzsák” a szalamiszi győzelem hatását mutatja be a királyi udvarban. 83, 129, 171, *passim*.
- Akhaimenidák* Annak a perzsa uralkodócsaládnak görög neve, amelynek királyai időrendben: *Kyrosz*, *Kamhyszész*, *Dareiosz*, *Xerxész*, *Artaxerxész* etc. A család alapítója *Akhaimenész*. 130
- Akhilleusz* Homérosz „Íliász” c. eposzának hőse. 177
- Alexandrosz* Több makedón uralkodó neve. Leghíresebb közülök *Nagy Sándor*, *Philipposz* fia a 4. században. 52
- Alkibiadész* 172–197, *passim*.
- Alkmaionidák* Régi, előkelő athéni család. „Vérbűn” terhelte őket, mert egyik tagjuk még a 7. sz.-ban meggyilkoltatott olyan „államellenes” bűnösöket, akik kegyelemért könyörögve az istennő oltárához menekültek. Ezért követelték a spártaiak Athéntől a peloponnészoszi háború kitörése előtt: száműzzék a szentségtörő Alkmaionidákat. Ez ti. *Periklész* száműzését jelentette volna. 148
- Amphipolisz* Makedonia tengerparti városa a Sztrymón folyó két ága között. A név arra utal, hogy a várost (*polisz*) mind a két oldaláról (*amphi-*) folyó veszi körül. 176
- Androsz* Kyklasz-sziget. 91, 93
- Antiszthenész* Szókratész tanítványa, aki i. e. 400 körül az ún. cynikus filozófiai iskolát alapította. 90, 178
- Apollón* A fény, világosság, tisztaság „messzenyila-

zó” istene, aki a mítosz szerint *Délosz* szigetén született. Az iónok Apollón-kultuszának ősi centruma volt e sziget. 67, 96

Areiosz pagosz „Arész domb” nyugatra az athéni Akropolisztól. Itt ülésezett és innen kapta nevét az az ősrégi tanács és törvényszék, amely hosszú ideig az arisztokrata politika fellegvára volt. 87
areté „erény”, „érdem”, „kiválóság” 99

Argosz A Peloponnészosz északkeleti részének állama. Hol Spártával, hol Athénnel tartott. Már az eposzban *Héra* városa. Templomában állott *Polykleitosz* híres *Héra*-szobra. 49

Ariphrón 147

Arisztagorasz Milétosz tyrannosza. A perzsákat Naxosz elfoglalására biztatta. Amikor ez nem sikerült, 499-ben az ión fölkelést kezdeményezte. 150

Ariszteidész 67, 72, 81, 129, 141

Arisztophanész Az attikai ó-komédia legnagyobb képviselője, kb. i. e. 450–385 között. Darabjai közül e kötet érinti a következőket: *Lovagok*, *Felhők*, *Madarak*, *Békák*. 78, 169, 193

arkhé „kezdet”, „elsőség”, „uralom”. Megvan ez a szó a magyarba latinos helyesírással átkerült *archaikus*, *archeológia*, *oligarchia*, *monarchia*, *anarchia* stb. szavakban 121

Arkhidamosz E néven a második (II.) spártai király i. e. 468–427 között. Nevéhez fűződik a peloponnészoszi háború első szakasza, az ún. *arkhidamoszi háború*. 149

Arkhitelész 142

arkhón „vezető”, „uralkodó”. Athén legfőbb állami tisztviselője. Évenként 9 arkhón volt, akiket sorsolással jelöltek ki az egész hivatalképes népgyűlésből. 153

Artabanosz Dareiosz perzsa király testvére, Xerxész nagybátyja. 113, 114, 117

Artaxerxész Perzsa király 465–425 között; Xerxész fia. Vö. 145

Artemiszia Halikarnasszosz és még néhány kariai görög (dór) város királynője. A görög hadjáratban Xerxész oldalán vett részt. *Hérodotosz*, aki szintén Halikarnasszoszból való, látható kedvvel beszél róla. 39

Artemiszion Hegyfok Euboia-sziget északkeleti csúcsánál. 40, 50, 54, 136

Asztyokhosz 190

Athéné Kettős nevén: *Pallasz Athéné* a bölcsesség, okosság, ügyesség szűz istennője. Róla kapta nevét *Athén* városa, amely a védelme alatt állt. Mellékneve: a Szűz = *Parthenosz*. Ezért temploma az Akropoliszon a *Parthenón*. 96

athlon „versenydíj”. Ebből van *atléta* és *pentatlon* (= öttusa) szavunk. 100

Atossza Dareiosz felesége, Xerxész anyja. 39, 110

Attika Kb. 2200 km² terület, amely közvetlenül Athén város fennhatósága alá tartozott. 60, 62, 69, 88

banauszosz okhlosz 20, 21

Boiotia A mai Közép-Görögországnak az a területe,

amelynek legnagyobb városa *Thébai*. Az egész 3193 km². 55, 62, 164

Brasidasz Spártai vezér. 422-ben Amphipolisznál a *Kleón* ellen vívott csatában ő is elesett. 175

Burckhardt (Jacob) 1818–1897. Kiváló svájci történész és műtörténész. 13, 14, 15, 104, 106, 133

Byron (George Noel Gordon) 1788–1824. Angol költő. Lelkesedett a görögökért. Részt vett szabadságharcukban. Misszolunghi ostroma közben halt meg. „Don Juan”-ja III. énekéből fordította Arany J. „Az új görög dalnok” c. verset. Ebből idézzük:

Add vissza, föld, kebeledből

Spártai elhúnyt hőseink:

A háromszázból *hármat* adj,

S Thermopylaenk újra nagy. – 56

Byzantion „Új” nevét: Konsztantinoupolis (Konsztantinápoly) csak i. sz. 330-ban kapta, amikor Nagy Constantinus Róma helyett a Birodalom fővárosává tette. A középkoron át a Bizánci Császárság fővárosa volt. Mai neve: *Sztambul*, szintén görög eredetű; „*sztin holin*” újjörögül a. m. „a városba”. 65, 167

„Cserépszavazás” lásd *osztrakon*. 87

Dareiosz Perzsa király i. e. 521–485 között. Xerxész apja. Uralkodásának idejére esik az ión felkelés, amely 499-ben kezdődött; az első nagy hadjárat az európai görögök ellen 493-tól; majd a második hadjárat, amely 490-ben a görögök marathóni győzelmével végződött. A szkythák ellen viselt

hadjárata (i. e. 510 körül) eredménytelen volt.
38, 46, 60, 106, 110, 111

Dekeleia 188

Delphoi Apollón híres jóshelye Phókiszban. Mint a világ minden tájáról sűrűn látogatott szent hely, néha teljesen függetleníteni tudta magát Phókisztól. 40, passim.

Délosz A legkisebb Kyklosz-sziget. Lásd Apollón.
66, passim.

Déloszi szövetség 19, passim.

Démáratosz Spárta egyik királya. (Spártának ti. egyszerre mindig két királya volt.) Királytársa, *Kleomenész* fölhasználva azt a mendemondát, hogy *D.* nem törvényes fia annak, aki előtte spártai király volt, megfosztatta méltóságától. Utóda Spártában *Leótykhidasz* lett. *Démáratosz Dareiosz* perzsa királyhoz emigrált. 39, 59, 146

Démokedész Krotóni származású orvos, aki Aiginában, Athénben, majd Szamosz szigetén, *Polykratész* udvarában működött. Innen került a perzsa király, *Dareiosz* udvarába. 39

démosz „nép”. Ebből van a mi *demokrácia* és *demagógia* szavunk is. *Arisztophanész*-nál: *Démosz* 14, 16, 173

demagóg „népvezér”. Eredetileg a szónak *nem* volt rosszalló értelme. 172, passim.

Démoszthenész Híres szónok a 4. században (384–322). 37 – Az a *D.*, akinek neve e kötet eseményeivel kapcsolatban felmerülhet, jóval korábban, az 5. században élt, és csak névrokona

volt az első helyen említett közismert szónoknak. A hadvezér *Démoszthenész* támogatta *Kleón*-t Szphaktériánál (l. o.). Ugyanezt a hadvezért Szicíliában kivégezték, amikor az egész athéni sereg odaveszett. 175

dialogus „párbeszéd”. *Platón* művei „dialogusok”. *Dionyszosz* A görög pantheonnak az az istene, akinek kultuszától elválaszthatatlan az attikai színjátszás. 194, 195

Diotima Mantineai papnő *Platón* „Szymposzion” c. dialogusában. Lehet, hogy csak költött személy. 196

dór görög törzs és nyelvjárás. A spártaiak voltak a legismertebb dórok. 125

doxa „vélemény”, „hír”, „dicsőség”, de ugyanakkor a pusztá „látszat” is, ami félrevezet. 178

dynamisz E szó jelentése ebben a kötetben mindig: „erő”, „hatalom”. Vö. „dinamikus”. 120, 124

Egeszta Latinul inkább: *Segesta*. Szicília egyik nem görög eredetű városa. 182

Egyiptom Görögül *Aigyptosz*. *Dareiosz* elődje, *Kambysész* csatolta a perzsa birodalomhoz. 84
ekklészia „népgyűlés”. Innen a magyar eklészia (= gyülekezet). 31, 32

eleusiszi misztériumok Az Athénhez közel fekvő *Eleusiszban* volt *Démétér* és *Perszephoné* istennők híres szentélye. Itt tartották azokat a titkos szertartásokat (misztériumokat), amelyekről csak a beavatottaknak volt szabad tudniok. 185

Epheszosz Kisázsiai görög város. 79

Ephialtész Így hívták azt a görögöt, aki Thermophylainál elárulta *Leónidasz*-t és a spártaiakat: megmutatta a perzsáknak azt az utat, amelyen megkerülhették és hátba támadhatták a görögöket. – Az athéni demokrata politikus csak névrokona ennek. 87, 88, 130

Epikratész 134

Epikydész 137

Erisz „Viszály”, mint személy, istennő is. 177

Erekhtheion Athéné legrégibb szentélye az Akropolisz északi oldalán. Itt tisztelték az istennőn kívül *Erekhtheusz* hérósz is. A perzsa háborúk alatt romba dőlt. Csak *Periklész* halála után építette föl *Philoklész*. Ma aránylag jobb állapotban látható, mint a Parthenón. 12

Erythrai 98

Euboia Kréta után a legnagyobb görög sziget; Attikától keletre és északkeletre. Területe 3775 km². 54, passim.

Euripidész A három nagy attikai tragikus közül a legifjabb, i. e. 480–406. A nála idősebb *Szophoklész* valamivel túlélte. 129

Eurybiadész 57, 135

Eurymedón Pamphylia folyója. 79, 84

Égei-tenger Görögös átírásban tulajdonképpen *Aigaion pelagosz*. A mítosz szerint nevét *Thészeusz* apjáról, *Aigaiosz*-ról kapta.

ÉiÓN Tulajdonképpen Amphipolis kikötővárosa a Sztrymón folyó torkolatánál. 84

élektrosz 78

Élisz Terület a Peloponnészosz északnyugati részén.

Élisz földjén fekszik *Pisza* és *Olympia* is. 24

Épeirosz „Szárazföld” (latinul: *Epirus*). Az európai görög földnek az a része, amely kelet felől Theszszaliával, északon Illyriával érintkezik. Nyugati partja, amelyet az Ión-tenger mos, az *Ambrakiai-öböl*ig (*Sinus Ambracicus*) tart. Délre tőle: Akarnania és Aetolia. Legismertebb törzse a *molosszosok*. É.-ban van a Zeusz-szentélyéről híres *Dódóná*. 134

Freeman (E. A.) 1823–1892. Angol történész. 12
Gelón 43, 50

gnóma A szállóigévé lett rövid és tömör bölcs mondás görög neve. 45

Gorgiasz Híres szónok és szofista az 5. században.

Platón egyik dialógusának címszereplője is. 105

Halysz Kisázsia legnagyobb folyójának ókori neve.

Kroiszosz bukásaig ez volt a határfolyó *Lydia* és a perzsa uralom alatt álló területek között. Mint *Hérodotosz* elmondja, *Kroiszosz* azt a jóslatot kapta Delphoiban: „Ha átkelsz a Halyszon, nagy birodalom dől meg.” Ebben bízva indította meg *Kroiszosz* a számára szerencsétlen kimenetelű lyd-perzsa háborút. 41

Harpagosz 42

hellénotamiasz („hellén pénztáros”) 10-10 tisztviselő, akiket időről időre az athéni népgyűlés jelölt ki a szövetségesek adójának a kezelésére. 67

Hellészpontosz Tengerszoros a thrakiai Kherszonészosz és Ázsia között; az Égei-tengert és a Pro-

pontiszt köti össze. A mítosz szerint itt fulladt a tengerbe az aranygyapjas koson Kolkhisz felé tartó *Hellé*. Mai neve Dardanellák vagy Gallipoli. 51, 82

helóták Spárta közös, állami tulajdonban levő rabszolgái, akikkel a földet műveltették. Sorsuk alig volt jobb az egyesek tulajdonában levő rabszolgakénál. A peloponnészoszi hajóhadban matrózok voltak. Régebben háború esetén mint könnyűfegyveresek harcoltak a spártaiak oldalán. A peloponnészoszi háború idején már mint nehézfegyverzetűek is bevetésre kerültek. Bizonyos körülmények között a helóták spártai polgárokká lehettek. 86

Hesztiaia Euboiia északi részén. Az athéniek i. e. 445-ben *klérukhoszokat* telepítettek a közeli *Óreoszba*, és ezzel egyesítették *Hesztiaiát*, amelynek lakóit elűzték. 98

Hermész-szobrok vagy „*hermák*”; alulról fölfelé szélesedő négyszögletes pillérek, amelyek fönt Hermész-fejben végződtek. Hermésznek mint az utak istenének szentelve különösen keresztutaknál, útelágazásoknál álltak. 185

hetairia „társulás”, „szövetkezés”, amelyet Athénben általában illegálisnak tartottak, minthogy rendszerint a demokrácia *ellen* irányult – akkor is, ha célja nem a fönnálló rend megváltoztatása, csak egy-egy arisztokrata csoport érdekeinek a védelme volt. 31

hégemón „vezető”, „vezér”; ebből: *hégemonia*: „vezető szerep”. 13, 15, 63

Héra A mitológiában a legfőbb istennék, Zeusznak testvére és felesége. Különösen tisztelték Argoszbán. Argosz templomában állott *Polykleitosz* híres Héra-szobra. 24

Héraklész Latinul: *Hercules* (magyarul: *Herkules*) félisten, akit különösen a dórok tiszteltek. 186

Héraklész oszlopai Latinul *Columnae Herculis*. Két hegycsúcs: *Ahyla*, a Kis-Atlasz északnyugati vége és vele szemben Hispaniában: *Calpe*: a kettő között *fretum Herculeum* = Gibraltár-szoros. 186

Hérodotosz Cicero (i. e. 106–43) szerint *pater historiae* = „a történetírás atyja”. Kb. i. e. 484–425 között, a kisázsiai Halikarnasszoszból. 9 könyvben megírta a perzsa háborúk történetét, közvetlenül a déloszi szövetség megalakulásáig. A 9 könyvet később a 9 Múzsáról nevezték el. 36, passim.

Hésziodosz Archaikus parasztköltő Boiotiából az i. e. 8. században. Két nagy műve: „Munkák és Napok” (parasztkalendárium) és „Theogonia” (= „Az istenek születése”). 23, 24

hoplita Latinos formája a görög „*hoplitész*” szónak: „nehézfegyverzetű gyalogos katona”. 71

horizont „határoló” azaz: „a látóhatár”. Az új Akadémiai Helyesírás (1954) a szóvégi *t*-vel beismeri, hogy ez a szó a *németből* került hozzánk. Az igazi görög átvétel ti. az volna, ahogy még Ady írta:

„Új *horizonok* libegnek elébed,

Minden percben új, félelmes az élet.”

Hornyánszky Gy. magyar klasszikus filológus és szociológus (1869–1933). 24

hybrisz 83, 108, 114, 119

Imbrosz Sziget a Thrak-tengerben, közel a Hellész-pontosz bejáratához. A másik szigettel, *Lémnosz*-szal együtt még *Miltiadész* meghódította. Attól kezdve hosszú időn át Athén birtoka. 93

Inarosz Az *Artaxerxész* (465–425) uralkodása alatt kitört egyiptomi fölkelés (460) kezdeményezője. *Inarosz*, akit forrásaink „Libya királyának” neveznek, mozgalmát *Mareia* városából – a Nílus-delta legnyugatibb sarka – indította el. Innen bírta rá az egyik egyiptomi vezért csatlakozásra, és kikiáltatta magát Egyiptom fáraójának. A fölkelést, bár a déloszi szövetség nagy hadierővel támogatta őket, a perzsák pár év múlva leverték.

ión fölkelés I. e. 499-ben a kisázsiai ión városok *Milétoz* (illetőleg *Ariszttagorasz*, lásd ott) vezetésével mind elkergették perzsa helyőrségüket, kiváltak a perzsa birodalomból, sőt elfoglalták Lydia egykori fővárosát, *Szardeiszt* is. Pár év múlva a perzsák a fölkelést leverték. Bosszúból *Milétoz* lakóit kitelepítették messze a többi görögötől, a várost pedig lerombolták. *Milétozt* később más görög telepések építették újjá. – Az ión fölkelés volt a nagy perzsa görög háborúk nyitánya. 67, 131

Iszokratész Híres athéni szónok a 4. században

(i. e. 436–338, tehát *Platón* – 427–347 – idősebb kortársa). Nagy „ünnepi beszédén”, az ún. *Panegyrikoszon*, amelyet 380-ban az olympiai játékok alkalmával tett közzé, állítólag 10 évig dolgozott. 97

Iszthmosz „Földszoros”, amely összeköti a Peloponnészoszt Közép-Görögországgal. Nagy városa a két tengerre néző *Korinthosz*. Az ún. „iszthmoszi gyűlés” színhelye nyilván *Korinthosz* lehetett. 17, 40, 49, 79

Kalliasz Athén egyik leggazdagabb arisztokrata családjában a „*Kalliasz*” és a „*Hipponikosz*” név apáról fiúra váltakozott. 85

Kalliklész 105

kalokagathia összetett szó abból, hogy *kalosz kai agathosz* = „szép és jó”. 176

Kambysész Perzsa király i. e. 529–522 között. Atyját, *Kyrosz*-t követte a trónon. Egyiptom meghódítója, beteg lelkű ember volt. Halála után előbb az Ál-Szmerdisz bitorolta a trónt, majd *Dareiosz* lett a király, aki ugyanannak az Akhaimenida-dinasztiának egy másik ágából származott. 111

Karia Kisázsia délnyugati részén *Lydia* és *Lykia* között. Lakói, a *karok* erősen keveredtek a gyarmatosító görögökkel. A történetíró *Hérodotosz* apja is *kar* volt. Karia legnagyobb városa *Halikarnasszosz*. 79

Karneia A spártaiak nagy nemzeti ünnepe Apollón tiszteletére. Minden évben 9 napig tartott, a mi augusztus–szeptember hónapunkban. 56

- Karthágo* Görögül: *Karkhédón*. Phoinik (= pún) város Észak-Afrikában, szemben Szicíliával. Sok háborúja volt a görögökkel Szicília birtokáért. – „A karthágói harangok” *Kozma Andor* (1861–1923) versc, amelyben a történclem tanára Karthágo és Róma háborújával az 1848/49-es magyar szabadságharcot allegorizálja. 182, 186
- Karysztosz* Város Euboia déli részén, nem messze Athéntől. Szalamisznál még a perzsák oldalán harcolt. 91
- Katana* Szicíliában, latinul: *Catina*; ma: *Catania*. 185
- Kerkyra* v. *Korkyra*. Kb. 719 km² területű sziget az Íón-tengcreben, 3-4 km-re Épeirosz északi részétől. *Korinthosz* gyarmata, amely azonban az anyaváros ellen is eredményesen harcolt. *K*-nak volt a perzsa háborúk idején Athén után a legtöbb hajója. A peloponnészoszi háború kitörésének közvetlen oka *K*. volt. 43, 49
- Khalkidiké* Kb. 4000 km² területű félsziget, amely 3 földnyelvet bocsát a Thrak-tengerbe. Nevét onnan vehette, hogy első görög gyarmatosítói közül sokan *Khalkiszból* jöttek. 89 (Potidaia)
- Khalkisz* Euboia szigetének régi, híres városa ott, ahol ez majdnem összeér Boiotiával. 54, 98
- Kharmidész* Platón nagybátyja, aki egyik dialógusát róla nevezte el. Gyámjával, *Kritiasz*-szal együtt esett el a „30 zsarnok” uralma alatt. 23
- Kherszonészosz* „Félsziget”. Ezért az ókorban *több* félsziget neve. Leggyakrabban Thrakia délnyuga-

ti irányban hosszan elnyúló félszigete a Thrak-tenger és a Helléspontosz között. 93

Khiosz Majdnem 827 km² területű igen termékeny sziget Szamosztól északnyugatra, Kisázsiaától 7 km-re. A déloszi szövetség egyik legerősebb tagja. 78, 90, 94, 165

Kierkegaard (S.) Dán teológus, az egzisztencializmus múlt századi előfutára. Vö. *J. Passmore*, *A Hundred Years of Philosophy*, New York 1966. 9

Kimón Annak a *Miltiadész*-nek a fia, aki Marathónnál győzött. A legtöbbet róla *Plutarkhosz* Kimón-életrajzából tudjuk. 24, 69, 72, 81, *passim*.

Kleón. 130, 170

klérukhosz Az athéni népgyűlésen sorshúzással döntötték el, hogy a meghódított, gazdátlanná lett vagy a föllázadt és levert szövetségesektől elvett föld egy-egy parcellája kinek jusson az igénylők közül. Görögül *klérosz* az a *cserép*- vagy *fadarab*, amit a sorsolásnál használtak; ezért ugyanez a szó jelenti a „kisorsolt valamit” is; *klérukhosz* pedig az, akinek jutott ilyen földdarab. A *klérukhoszok*, bár elköltöztek oda, ahol a nekik jutott föld feküdt, megmaradtak athéni polgároknak; amikor Athénben tartózkodtak, a népgyűlésen is részt vehettek. – Az intézmény neve: *klérukhia*. 93

Knidosz Kisázsia déli részén, *Karia* keskeny félszigete; dór gyarmat. 42

Kritiasz Előkelő, gazdag athéni. Egy időben *Szók*-

ratész tanítványa, majd szofista és költő. A politikában kezdetben a demokrácia híve, később „a 30 zsarnok” egyike. – *Platón* róla nevezte el egyik dialógusát. 23

Kroiszosz Az utolsó, többek között gazdagságáról híres lyd király (kb. i. e. 555–540 között; vö. *Halysz*). *Hérodotosz* szerint *Kroiszosz* Lydia bukása után nemcsak életben maradt, hanem a perzsa udvarban előbb *Kyrosz*, majd *Kambysész* tanácsadója lett. – Nevének meghonosodott magyar ejtése: *Krózus*. 41, 49

Krotón Dél-itáliai görög város az Ión-tengernek a Tarentumi-öböl legnyugatibb részéhez közel eső partján. Peloponnészosziak gyarmatosították. 39

Kypros Ma: *Ciprus szigete*, 9600 km². Vegyes görög és phoinik lakossága nagyjából ugyanúgy viszonyult egymáshoz, mint ma a görögök és törökök. A perzsa háborúk során többször „fölszabadították”, de végleg és egészen – sohasem. 65, 84, 85, 160

Kyrosz Perzsa király (i. e. 559–529), a birodalom megalapítója. Előtte a perzsák a másik iráni népnek, a *médeknek* az alattvalói voltak. Bár a görögök megkülönböztették a *médeket* a *perzsáktól*, a „méd” megjelölést gyakran a perzsákra is alkalmazták. A „perzsabarátságot” is rosszállóan „*médiszmosznak*” mondták. 42, 48, 60, 111

Kythéra Sziget a Peloponnészosztól délre, a Lakóni-öböl bejáratánál. A mítosz szerint itt született

Aphrodité (= *Venus*) istennő, akit ezért – különösen a római költők – *Cytherea*-nak is neveznek. 59

Lampszakosz Város a kisázsiai Mysziában, a Hellészpontosz északkeleti torkolatánál. Boráról híres. *Artaxerxész* király *Themisztoklész*-nek ajánlódékozta. 79

Laurion Bányavidék Attika déli csúcsán (Szúniontól észak felé). Ezüsbányáinak jövedelme az 5. és 4. században évi 100 talentum körül járhatott. Ezt régebben fölosztották a polgárok között. A *Xerxész* támadását megelőző években *Themisztoklész* javaslatára hajókat építettek belőle. 131

Leónidasz Spártai király (lásd *Byron* és *Thermopylai* alatt is). 54, 56, 57, 135

Leótykhidasz Spártai király, a méltóságától megfosztott *Démaratosz* utóda. I. e. 479-ben az athéni *Xanthiposz*-szal a görög hajóhad élén kivívta a *mykaléi győzelmet*. 476-ban Thesszaliában harcolt, de az ellenség megvesztegette. Otthon bíróság elé akarták állítani. *L.* Tegeaba menekült, és ott is halt meg. 63, 64, 65

Leszbosz Az Égei-tenger legnagyobb szigete, közel a kisázsiai Mysziához. Az aiol törzs telepítette be. Fővárosáról *Mytilénének* is hívták. *Kyrosz* óta perzsa uralom alatt állott, majd Athén egyik legerősebb szövetségese lett. 78, 90, 94, 142, 165

Lémnosz Vulkanikus sziget az Égei-tengerben a Hellészpontosz felé vezető úton. A mítosz szerint az égből ledobott *Héphaisztosz* isten itt ért földet.

A perzsák már i. e. 510-ben elfoglalták. Utána *Miltiadész* hódította meg Athén számára. 93, 166

Libya Az Egyiptomtól nyugatra eső terület – különösen a Földközi-tenger partszegélye, amely Egyiptommal együtt meghódolt *Kambysész*-nek. Ennek volt a „királya” *Inarosz*, aki i. e. 460-ban föllázadt, és megpróbálta kiszakítani Egyiptomot a perzsa birodalomból. 162

liturgia A görög *leiturgia* ebben a formában lett magyar szó. Eredeti értelmében magyarra – esetleg – mint „szolgáltatás” fordítható. Athén leggazdagabb polgárainak megtisztelő kötelessége volt ugyanis bizonyos sorrendben vállalni és magánvagyonukból fedezni egy-egy fontos állami feladat elvégzését, pl. egy hajó felszerelését, vagy egy-egy dráma (tragédia, komédia) kórusát kiállítani, és fizetni a vele járó összes költségeket. Ez volt a *leiturgia*. 14

Lydia Kisázsia nyugati partvidékének középső országa, az egykori hettita birodalom töredéke. Fővárosa *Szardeisz*, utolsó önálló királya *Kroiszosz* volt. Utána perzsa tartomány lett. 41, 49

Magnészia Lydia városa. Itt fejezte be életét *Themisztoklész* mint a nagykirály helytartója. (Övé volt még ezenkívül *Lampszakovsz* és *Myousz*.) 79, 145

Makedonia Thesszaliától északra. Lakói, a *makedonok* már *Dareiosz*-nak meghódoltak. Az uralkodó családban gyakori az *Alexandrosz* és *Philip-*

posz név. Jelentőssé *M.* csak a 4. században lett.
51

Marathón Közel Attika keleti partjához. A tenger-
től kb. 3 km széles, 10 km hosszú síkság választja
el. Itt verték meg az athéniek a perzsákat i. e.
490-ben. 71

Mardoniosz Dareiosz veje. A király megbízásából
hadat vezetett az európai görögök ellen már i. e.
492-ben. A plataiai csatában esett el 479-ben.
60–62, 64, 113

Megara Pontosabban: *Megarisz* = „a Megarához
tartozó terület”. Az Iszthmosz Attika felé eső
részén az ókori görög föld egyik legkisebb önálló
politikai egysége. Egy darabig Athénnek, majd
a peloponnészoszi háború során Athén ellensé-
geinek a szövetségese. 137

metoikosz „együttlakó”. Athénben az a betelepülő,
nem is mindig görög származású, szabad idegen,
akinek nem voltak polgárjogai. Többen közülök
– különösen az i. e. 4. században nagyon meggaz-
dagodtak. 32

médek lásd *Kyrosz* alatt.

Mélosz Apró, mindössze 162 km² területű sziget,
kb. félúton Athén és Kréta között. (Egyébként
itt találták 1820-ban azt a híres hellenisztikus
szobrot, amelynek neve helyesen: *méloszi Aphro-
dité*. – A „milói Vénusz” elnevezés egyrészt a
szigetnév újjörög kiejtését, másrészt az istennő
latin nevét kapcsolja össze.) 100, 107, 108

Milétosz A legrégebbi görög filozófusok, *Thalész*,

Anaximandrosz és Anaximenész hazája is. 42, 131

Miltiadész I. e. 490-ben Marathónnál a győztes athéni sereg vezére. Később Athénben az eredménytelen *paroszi expedíció* miatt pénzbírságra ítélték. Lásd *Madách*, „Az ember tragédiája” 5. színét is. 58, 71, 161

molosszoszok Az Épeiroszban élő három törzs egyike. 147

Mykalé Szamosztól délre hegyfok Lydiában. Az előtte levő tengersizorban vívták ki a *mykaléi győzelmet* i. e. 479-ben *Leótykhidasz* és *Xanthipposz*. 64, 79

Mytiléné lásd *Leszbosz* alatt. 78

Myousz Magnésziától délre, Ióniában. Lásd *Magnészia* alatt is. 79

Naxosz 1. Kyklasz-sziget. 2. szicíliai város. 91, 93, 143, 185

Nero Római császár i. sz. 54–68 között, a *Julius-Claudius* dinasztia tagja.

Nietzsche (F. W.) 1844–1900. Fiatal korában a klasszika-filológia professzora volt Bázelen (1869–1879), egy időben *Burckhardt*-tal. E kötet idéz egypár gondolatot filológiai munkáiból. 5, 25

Nikiasz Mint gazdag arisztokrata politikusnak jelentős szerepe volt már *Periklész* éveiben is. Amikor az athéni expedíciós sereg Sziciliában odaveszett, *Nikiasz*-t is kivégezték. 123, 130, 170, 183

nomosz „szokás”, „törvény”. A szofista elmélet szerint ellentéte: a *természet* = „*physzisz*”. 46, 105
obolosz ua. a szó, mint *obelosz* = „nyárs”. A drachmánál (görögül: *drakhma*) kisebb pénzegység. 6 *obolosz* = 1 *drachma*. 170

oligarchia Latinos átírásban magyarrá lett görög szó (= *oligarkhia*) ; *jelentése*: „kevesek uralma”. Az antik szóhasználatban egyértelmű az *arisztokráciával*. 17

Olympia Zeusznak szentelt hely *Éliszben* (a Peloponnészoszon), ahol négyévenként a kultikus szempontból is jelentős *olympiai játékokat* tartották. Itt volt fölállítva *Pheidiasz* híres szobra, az „*olympiai Zeusz*”, amely feltehetően i. e. 438- 432 között készült. 106

Olymposz Délkeleti ága a Makedonia és Thesszalia között húzódó határhegységnek. A görög föld legmagasabb hegye. A mítosz szerint tetején lakoznak a halhatatlan „olymposzi istenek”. 52
osztrakon Cserépdarab vagy kis tábla, amelyet a „cserépszavazásnál” (osztrakizmosz) használtak. Minden évben megkérdezték ugyanis a népgyűlést: nem kívánja-e valakinek a számkivetésbe küldését. Annak, akinek a neve leggyakrabban előfordult az összesen leadott *legalább 6000* osztrakonon, 10 évre el kellett hagynia Athént. (Ha az összes leadott szavazatok száma *kevesebb volt, mint 6000*, nem tekintették határozatképesnek a kérdéssel foglalkozó népgyűlést.) Az, akit osztrakizáltak, megtarthatta vagyonát, nem is volt bün-

tetés az ilyen számkivetés, csak óvatossági rendszabály valamely nemkívánatos politikai irányzattal (pl. *tyrannis*) szemben. A régészek találtak az athéni népgyűlések helyén, az *agorán*, egy kiszáradt kútban, amelybe annak idején a hulladékot dobálták, több ilyen *osztrakont Ariszteidész, Kimón és Themisztoklész* nevével. 87

Palléné A háromujjú *Khalkidiké*-félsziget nyugati földnyelve. 64, 89

Pamphylia Kisázsia déli, ív alakú partszegélye *Lykia* és *Kilikia* között, a *Pamphyliai-öböl* mellett. 84, 86, 160

Pangaiosz Hegy Makedoniában közel a tengerpart-hoz, szemben *Thaszosz* szigetével. 69, 70

Paphlagonia Kisázsia északi részén, *Bithyniától* keletre, a Fekete-tenger partján. Régebbi lexikonok a paphlagonokat így jellemzik: „kitűnő lovasok, de együgyűek, durvák és babonások voltak.” 173

Parosz Az egyik legjelentékenyebb *Kyklasz*-sziget, közel *Naxoszhoz*, de ennél valamivel kisebb (165 km²). 43

Parthenón Athéné istennő mellékneve: *Parthenosz* (= a Szűz). Ezért hívják templomát az Akropoliszon *Parthenónnak*. A Periklész korában újjáépült *Parthenón Iktinosz* és *Kallikratész* építészek műve. 25

Pauszaniasz Spártai hadvezér, *Leónidasz* kiskorú fiának gyámja. Nevéhez fűződik a *plataiai győzelem* (i. e. 479), majd a főlsszabadító háborúk meg-

indítása. Később Spártában bevádolták, de első ízben még fölmentették. Amikor azonban ismételten súlyosabb vádak és bizonyítékok merültek föl ellene - hogy ti. egyeduralomra tör, és összejátszik a perzsákkal -, már nem állt bírái elé. Athéné templomába menekült, ahol befalazták, hogy ott vesszen éhen. - Régészek és műtörténészek körében ismertebb egy *másik Pauszaniasz*, akinek műve az i. sz. 2. században készült. E munka a görög föld akkoriban legismertebb műemlékei keirását adja. Ez a másik Pauszaniasz ebben a kötetben *nem* szerepel. 62, 64, 66, 89, 140

Peisziisztratosz Athén tyrannosa az i. e. 6. században. Utódai a *Peisziisztratidák*. *Peisziisztratosz*-nak ti. két fia volt, akik halála után örökölték tőle az uralmat. Az egyiket azonban megölték, a másikat pedig később elűzték (i. e. 510). 152

Peloponnészosz A Korinthoszi-öböltől délre fekvő nagy félsziget; a név jelentése: „Pelopsz szigete”. Legfontosabb politikai egységei: *Akhaia*, *Argolisz*, *Élisz*, *Arkadia*, *Messzénia*, *Spárta* (a legutóbbi más néven: *Lakóniké* vagy *Lakedaimón* is). 26, 29, 35, passim.

pentékontaetia „50 éves időszak”. 35

Periklész i. e. 493-429; passim, lásd különösen. 147-171

Phaniasz Leszbosz szigetéről, *Arisztotelész* tanítványa és magyarázója. Sokoldalú irodalmi munkásságot fejtett ki. 142

Pharnabazosz A peloponnészoszi háború idején

Kisázsia délnyugati részeinek perzsa helytartója, *Tisszaphernész* vetélytársa. 192

Pheidiasz A leghíresebb görög szobrász, aki *Periklész* korában működött. Felügyelete alatt és tervei szerint készültek a Parthenón összes szobrászati díszai; ezeknek egy része – pl. a Parthenón-fríz – ma a londoni British Museumban látható. Híresek voltak még: több Athéné-szobra, olympiai Zeusz stb. 23, 24

Philipposz „Lókedvelő”, több makedón király neve. (A legismertebb közülök *Nagy Sándor* apja a 4. században, c. kötetben *nem* szerepel.) 37

phoinikok vagy latinosan: *púnok*; régi sémi nyelvű kereskedő nép, *Phoinikia* lakói. Legismertebb városaik *Tyrosz* és *Szidón* a Földközi-tenger keleti partján. *Karthágót* is ők alapították Észak-Afrikában, szemben Szicíliával. – A görögök a phoinik írásjelekből alakították ki saját betűírásukat, amelyet az ókortól mind a mai napig használnak. 130

Phókisz Közép-Görögországban kb. 1600 km² területű önálló politikai egység. Phókiszban, a Parnassosz hegy oldalában fekszik az Apollón-szentélyéről mint jóshely híres *Delphoi*. 53, 62

phorosz Athén szövetségeseinek „hozzájárulása” a háború költségeihez; „adó”. 76

Phrynikhosz Ismertebb ezen a néven a korai dráma-költészet egyik képviselője az *Aiszkhylosz* előtti korból. – E kötet egy jóval későbbi, másik

Phrynikhosz-t említ, aki athéni hadvezér, *Alkibiadész* ellenfele volt. 190

phylé „törzs”. Attikában eredetileg, éppen úgy, mint az iónoknál mindenütt, csak négy nemzetségi *phylé* volt. Később (még az i. e. 6. században) *Kleiszthenész*, a demokrácia úttörője az egész athéni polgárságot 10 mesterségesen összeállított *phylére* osztotta. 154

physzisz „természet”. Ebből van a mi *fizika* (= „természettudomány”) szavunk. Lásd „*nomosz*” alatt is. 46, 105

*Pindaros*z Lírikus, fenségesen szárnyaló győzelmi ódák költője. Született i. e. 522 táján Thébaiban. 43, 177

Pisza Város *Éliszben*, nem messze *Olympiától*. 24
Plataia Boiotiai város a Kithairón északi lejtőjén. Itt vívták ki i. e. 479-ben az egyesült görög csapatok nagy győzelmüket a perzsák fölött. 64, 70, 79

Platón I. e. 427–347. *Szókratész* legismertebb tanítványa, idealista filozófus. Fönnmaradtak irodalmi alkotásaiból a „dialógusok”. Az ő tanítványa volt *Arisztotelész*. 23, 105, 145, 196

Pleisztoanax Nagyon fiatal spártai király, aki i. e. 445-ben tanácsadójával, *Kleandridasz*-szal együtt betört Attikába. *Periklész* azonban megvesztegette, és rábeszélte a visszavonulásra. Otthon ezért pénzbüntetésre és polgárjogai elvesztésére ítélték. Vö. 164

Plutarkhosz I. sz. 46–120. Történetíró és bölcselő

a boiotiai Khairónciából. „Párhuzamos életrajzai” rendkívül értékes történeti forrás, mert szerzőjük sok régebbi, számunkra már *elveszett* munkából állította össze őket. Ebben a kötetben különösen „Periklész”, „Themisztoklész”, „Alkibiadész”, „Kimón” és „Ariszteidész” életrajzait használtuk föl, és zárójelben gyakran idézzük is ezeket. – Mégis érdemes lesz itt fölhívni a figyelmet a következőre: ezek a plutarkhoszi írások tulajdonképpen *nem* „életrajzok” a szó mai értelmében. Csak a görög „*biosz*”, illetőleg a latin „*vita*” kissé félrevezető magyar megfelelője itt az „életrajz” kifejezés. A valóságban ezek inkább anekdotaszerű följegyzések, adatok vagy néha mendemondák a címekben megjelölt történeti személyek életével kapcsolatban. 5, 18, 20, 21, 23, 24, 96

polisz „város”, illetőleg: „állam”. Innen van a mi „*politika*” szavunk is.

Polybiosz Történetíró az i. e. 2. században, az arkadiai *Megalopoliszből*. Élete derekán 17 évet töltött Rómában mint elhurcolt tús. Ez az idő döntő jelentőségű lett működése szempontjából. *Polybiosz* ugyanis görög létére híve lett annak a gondolatnak, hogy Rómának az egész világot uralma alá kell hajtania, egységes birodalomká kell szerveznie. Ennek az elgondolásnak a jegyében írta meg „Egyetemes történetét” 40 könyvben. Megmaradt az első 5 könyv, a többinek csak kivonatát ismerjük. 43

Polygnótosz Híres festő az i. e. 5. században *Thaszosz* szigetéről. *Kimón* megbízásából főként Athént díszítette képeivel. Két másik festővel ő volt a híres *Sztoa poikilé* művésze. Honoráriumot nem fogadott el, az athéniek viszont polgárjoggal tisztelték meg. Csak leírásokból tudunk ugyan képeiről, de feltehető művészi értékükről tanúskodik az a tény, hogy az egyébként tartózkodó *Pauszaniasz* oly lelkesen és részletesen beszél róluk. 23

Polykleitosz Szobrász, *Pheidiasz* ifjabb kortársa. Főként Argoszban működött. Legtöbb művét ércből készítette. Aranyból és elefántcsontból készült híres argoszi Hérája. Isten-szobrain kívül nagyon ismertek voltak atlétaszobrai. Írt egy elméleti munkát (ún. *kánont*) is az emberi testrészek helyes arányáról. 24

Polykratész I. c. 537-től Szamosz tyrannosza. Hérodotosz mondja el, hogyan ért tragikus véget a mindig „szerencsés Polykratész” élete: az egyik perzsa helytartó, aki irigykedett rá, törbe csalta és keresztre feszítettette Magnésziában. *P.* testvére volt *Szyloszón*. 38, 39

Potidaia Korinthosz gyarmatvárosa Palléné-félszigeten. 64, 89

Priéné Ión város *Kariában*, a *Mykalé* hegység lejtőjén. 166

promanteia „a jóslatkérés elsőbbségi joga”. 169

proxenosz A szó jelentése kettős: 1. *proxenosz* az, akit saját állama (pl. Athén) megbíz azzal, hogy

fogadja magánál szállóvendégként valamely idegen állam (pl. Spárta) követét, és legyen a segítségére mindenben addig, amíg ez hazája megbízásából a hivatalos ügyeket intézi; 2. de *proxenosz* az is, aki saját hazájában (pl. Athénben) mint valamely idegen állam (pl. Spárta) egészének vendégbarátja elfogadja annak megbízásait, képviseli érdekeit saját államának hivatalos közegei előtt. – Az intézmény a *proxenia*. Össze szokták hasonlítani ezt az utóbbit a modern államok „tiszteletbeli konzulságaival”. 87

Pszeudo-Xenophón 28, 31, 94, 97

Pylosz Város a Peloponnészosz délnyugati részén, Messzénia partvidékén; szemben vele *Szphaktéria* szigete. 43

Reinhardt (K.) 1886–1958, nagy német klasszikus filológus. 32, 158

Spárta Ezt a magyarban meghonosodott nevet nem lett volna érdemes az eredeti görögöt jobban megközelítő átírásban adni. Az ókorban különben is gyakrabban használták másik két nevét: *Lakóniké* vagy *Lakedaimón*. 27, 28, 30, 51, passim.

Szalamisz Földrajzilag szinte szervesen Attikához tartozó sziget. Korábban önálló királyság. Aztán *Megarához* tartozott, majd az athéniek harcoltak érte elég hosszan. Végleg Athénhez került az i. e. 6. század elején, de még ezután is megtartotta önálló állami berendezését. 35, 37, 40, 62

Szamosz A kisázsiai partvidékhez közel eső sziget; 468 km². Önállóságának virágkorát *Polykratész*

tyrannisza alatt érte el, szinte közvetlenül azelőtt, hogy meg kellett hódolnia a perzsáknak. Athén déloszi tömörülésében az egyik legerősebb szövetséges volt. 38, 78, 90, 94, 165

Szardeisz Kisázsiában Lydia fővárosa. Később az egyik perzsa helytartó (pl. *Tisszaphernész*) székhelye. 188

Szeriphosz Kis terméketlen Kyklasz-sziget, délre *Kythnosztól*. Éppen *jelentéktelensége* miatt közismert. 145

Széosztosz A thrakiai Kherszonészoszon, szemben *Abydosszal*; a *Hellészpontosz* hajóforgalmának ellenőrzése szempontjából fontos. (Hasonló a szerepe Byzantionnak a Fekete-tengerbe való bejáratnál, a *Boszporosznál*.) 65

Szicília. 49

Szikinnosz Így hívták – *Hérodotosz* és *Plutarkhosz* szerint – azt a perzsa hadifogolyból lett rabszolgát, akire *Themisztoklész* gyermekei nevelését bízta; ő volt követe is a perzsákhoz Szalamisznál. Vö. 140

szikofanták A mai magyar köznyelv már alig ismeri ezt a pár évtizede még gyakran használt görög szót; jelentése: „besúgó”. Görögül tulajdonképpen: *szikophantész* = „fügét bejelentő”. Attikából ugyanis *tilos* volt kivinni a fügét; *szikofanta* az, aki a másikat e tilalom megszegéséért följelent. 13, 14, 32

Szkiathosz Sziget az Égei-tengerben, *Euboiától*

északkeletre, közel *Thesszalia magnésziai* partjához. 54

Szkyrosz Sziget az Égei-tengerben. 84

szkythák Harcos nomád nép, amely a Duna-torkolattól északkeletre és a Fekete-tengertől északra eső területen élt. *Dareiosz* i. e. 513-ban hadat indított ellenük, de eredménytelenül; seregének nagy része odaveszett.

szofisták A „szophisztész” eredetileg csak *bölcselőt* jelentett – rosszalló mellékíz nélkül. A *szofisztika* mint mozgalom különösen az i. e. 5. században bontakozott ki. A szónak nagyrészt *Szókratész* és *Platón* hatására lett „álbölcs” jelentése. 46, 105

Szókratész A legismertebb görög filozófus i. e. 469–399 között, aki tanításaiból semmit sem írt le. *Platón* főként *Szókratész* tanítványának vallotta magát. De ugyanígy *Szókratész*re vezette vissza az eredetét még több más filozófiai iskola. 23, 196, 197

Szophoklész *Aiszkhylosz* után a második nagy attikai tragikus költő. Fönnmaradt 7 darabja és több töredéke. I. e. 495–405 között. 83, 129, 171

Szphaktéria Part menti sziget, szemben a messzéniai *Pylosszal*.

Sztoa poikilé „Festett csarnok”. – A görög városok piacait, az *agorákat* gyakran oszlopcsarnokok szegélyezték. A csarnokok naptól és esőtől védett sétáló-, találkozóhelyek voltak, mert az ókori görög többet volt a szabadban, mint négy fal között

otthon a lakásában. A *Sztoa poikilét Polygnótosz* és más kiváló festők freskói díszítették. - Egyébként a görög filozófia egyik iránya is a csarnokról vette a nevét; a *sztoikusok* ti. a *sztoában* tanítottak. 23

sztratégia „hadvezetés” (*sztratégosz* = „hadvezér”). 32, 153, 154

Sztrymón Makedonia határfolyója (a 4. századi *Philipposz*-t megelőző időben). Torkolatánál két ágra szakadva közrefogja *Amphipolisz* városát. 84, 93

Szyloszón A szamoszi *Polykratész* testvére. 38

szymmakhia „harci szövetség” (szó szerint: „együtt harcolás”). 76, 80

Sztrakusza Szicília legjelentékenyebb, és az egész antik világ egyik legnagyobb, legnépesebb, legszebb városa. Lakói a *dór* nyelvjárást beszélték. 43, 50

Tacitus (Cornelius) Kb. i. sz. 55–118 között; kitűnő római történetíró. 5

Tainaron Hegyfok, *Lakónia* legdélibb kiágazása. 43

Tanagra Város Boiotiában. 162

Tegea Város Arkadia keleti részén, Spártától északra. 68

Tempé (többes szám!) *Thesszaliai* völgy, az *Ossza* és *Pélion* meredek sziklái között. 52, 57

Thaszosz A Thrak-tenger szigete, *Khalkidikétől* északkeletre, szemben a *Pangaios* hegységgel a szárazföldön. 69, 70, 92

Themisztoklész Sem születésének, sem halálának évét nem ismerjük. Tudunk ugyan egy ilyen nevű athéni *arkhónról*, i. e. 493-ban, de nem biztos, hogy ugyanarról a személyről van szó. Ugyanígy nincs reá vonatkozó pontosan datálható adatunk a 477 utáni évekből. Halálát az újkori történészek 467-re vagy 458-ra teszik. - Apja, *Neoklész* előkelő, de keveset szereplő athéni családból származott. Anyja viszont nem volt athéni, sőt valószínűleg nem is volt görög. – passim; lásd különösen 130–146

Theophrasztosz, *Arisztotelész* legismertebb tanítványa (nála kb. 11-16 évvel fiatalabb). Bár elég sokoldalú tudományos-irodalmi munkásságot fejtett ki, történeti munkát *nem* írt, csak érintett műveiben történeti kérdéseket is. Ezért hivatkoznak rá néha ókori történetírók. 165

Thermopylai „Meleg kapuk” – híres hegyszoros, amely egyszersmind az egyetlen út Thesszaliából *Lokriszba*. A közelben levő kénes melegforrások *Héraklész*-nek voltak szentelve. 40, 53, 135

Theszpiiai Régi város *Boiotiában*, *Thébaitól* nyugatra. Lehet, hogy eredetileg *Athén* gyarmata volt. Mindenesetre érdekes, hogy *Theszpiiai* az 5. században milyen sokszor állt *Athén* oldalán, akkor is, amikor a jóval nagyobb és erősebb *Thébai* *Athén* ellenségeivel tartott. 140

Thesszalia Az európai görög föld északkeleti része. (A még északabbra fekvő *Makedonia* – bár úgy szólván bizonyos, hogy a *makedonok* kezdettől

fogva görögök voltak, és nem csak elgörögösödtek -- az 5. században még alig számított görög földnek.) *Th.* lakói harcias, lovas nép, amelyről a klasszikus kor írói nem sok jót tudnak. 51, 88

Thébai Boiotia legnagyobb városa. A perzsa háborúban nem vett részt, sőt: Szalamisz előtt aligha nem inkább a perzsákkal tartott. A peloponnészoszi háborúban Spárta szövetségese volt. 43

Thrakia a Makedoniától északkeletre eső terület.

Lakói, a *thrákok* feltehetően indoeurópai nyelvet beszéltek. A görögök a barbárokhoz számították őket. (Egyébként több jelentős görög legalább részben thrák származású volt, pl. a történetíró

Thukydidesz.) 51

Thukydidesz 1. A peloponnészoszi háború történetírója (471-396). Egy ideig mint hadvezér is részt vett ebben a háborúban. 12, 26, 27. – 2. A politikus *Thukydidesz*, Periklész ellenfele, akit 445 körül cserépszavazással számkivetésbe küldtek, nem azonos az első helyen említett történetíróval. 149

timé „megbecsülés”, „becsület”, „tisztesség”, „vagyon”. Ellentéte az *atimia* mint büntetés: vagyonelkobzás és a polgárjogok elvesztése.

Tisszaphernész Artaxerxész király *Szardeiszben* székelő helytartója. 188

Tolmidész Athéni hadvezér, akinek seregét az ún. „első peloponnészoszi háború” során, i. e. 446-ban Boiotiában megsemmisítették. 164

tyrannisz „egyeduralom”, „zsarnokság”. A „*tyrannosz*” szó eredetileg a „király” (= *baszileusz*) szí-

nonimája lehetett, rosszalló mellékíz *nélkül*. (*Szophoklész* egyik tragédiájának címe pl. „Oidipusz tyrannosz” = „Oidipusz király”). A görög poliszokban a *tyrannis* átmeneti forma volt a demokrácia történeti kibontakozása során. A szicíliai görög városokban több generációra megszállt a *tyrannis*. – A peloponnészoszi háború végén a spártaiak Athén kormányzását 30 arisztokratára bízta. Ezeket nevezték később „30 tyrannosznak”. 43, 50, 122

Xanthipposz Periklész apja, a *Mykalénál* győztes athéni hadvezér. (A név, amelynek jelentése: „sárga ló”, előkelő athéni családok körében volt divatos. Nőnemű formában *Xanthippé*, Szókratész felesége.) 147

Xenophánész Filozófus a 6. század második és az 5. első felében. Az ún. eleai irány előfutára. 44

Xenophón I. e. 434–359, athéni történetíró, Szókratész tisztelője. 28

Xerxész Dareiosz fia; perzsa király volt 485–465 között. 39, 47, 60, 63, 106. passim.

Wilamowitz Teljes nevén: *Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff*, 1848–1931, német klasszikus filológus. 9, 16

Zeusz A legfőbb isten. „Olimposzi Zeusznak” nevezték azért, mert a mítosz szerint az Olimposz hegy (Makedonia és Thesszalia között) teteje az istenek hazája. Ha viszont az „olympiai Zeusról” olvasunk, akkor ezen *Pheidiasz*-nak *Olimpiában* (Peloponnészosz, Élisz) fölállított Zeusz-szobra értendő. 24

TARTALOM

Bevezetés	5
I. A periklészi Athén	11
II. A múlt és a jövő	35
III. Három nemzedék	74
1. Az új hégemonia	74
2. A déloszi szövetség átalakulása	89
3. A hatalom ideológiája	98
4. Hérodotosz és Thukydidesz	110
IV. Arcképek	129
1. Themisztoklész	130
2. Periklész	147
3. Alkibiadész	172
Utószó	198
Irodalmi tájékoztató	203
Név- és tárgymutató	206